

Vikerkaar

8-9/2000

KLEIO SILMA ALL. Carl Schorske ajaloost ja kultuuriuurimisest. **Hayden White** ja **Roger Chartier** ajalookirjutuse võimalikkusest. **Jacob Burckhardti** nüüdisaegsus (**Mart Kivimäe**). Eesti – põline Vene maa? (**Anti Se-
lart**). Ideetud eestlased (**Jaan Undusk**). Minevik ja aeg (**Margus Laidre**).
Intervjuu **Jüri Kivimäega**. Foorum: kuidas kirjutada Eesti ajalugu? Prantsuse
uus novell: **Hervé Guibert, Annie Saumont, Michel Houellebecq.**
Hasso Krulli Venemaa reisikiri. **Peeter Linnap Eric Sooverest.** ■

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri. Ilmub alates 1986. a. juulist. 14. aastakäik.
August-september, 2000. Nr. 8-9.

SISUKORD

Conrad Ferdinand Meyer

Triumfikaar 1

Hervé Guilbert *Proosat* 2

Annie Saumont *Teisipäevane kõrvakiil* 10

Michel Houellebecq *Jääda ellu* 18

Hasso Krull *Reis Marimaale* 29

Peeter Linnap *"Force Majeure ja intiimne dokumentalistika". Eric Soovere pildid emigreerumise teekonnast 1944-1949* 42

Carl E. Schorske *Ajalugu ja kultuuriuurimine* 55

Mart Kivimäe *Ajaloouurimine kui eneseleidmine. Jacob Burckhardti allikakontseptsiooni nüüdisaegsus* 68

Roger Chartier *Neli küsimust Hayden White'ile* 76

Hyden White *Vastused professor Chartier' neljale küsimusele* 88

Anti Selart *Vene ike ja muistne priinus. Eesti-Vene suhete historiograafiast* 98

Jaan Undusk *Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes* 105

Mardi Valgemäe *Madis Kõivu tagasitulek patafüüsikasse* 116

Intervjuu

Vestlus Jüri Kivimäega 124

Kujundus: Jüri Kaarma

Dixi

Margus Laidre *Minevik ja aeg* 137

Vaatenurk

Marek Tamm *Marginaale Margus Laidrest* 141

Juhan Kreem *Maetud koer* 144

Tõnu Tannberg *Venemaa lähiajalugu: hajamõtteid uuematest tõlkeraamatutest* 147

Tarmo Kulmar *Sõnum aastakümnete tagant* 153

Art Leete *Elu nagu filmis* 157

Janika Kronberg *Luulesild Antsla – Parrass* 159

Helar Grabbi *Mardi Valgemäe uus teos teatrist ja kirjandusest* 162

Toomas Paul *Illusoorne autentsus* 164

Andrus Kivirähk *Jumalameeste hukk* 169

Peeter Sauter *Kes ja mis oli ja on eestiasele Kalevipoeg?* 171

Priidu Beier *Sõnaristi loodud luuletaja* 173

Peeter Künstler *Ajastus pettunud luuletaja* 175

Foorum

Kuidas kirjutada Eesti ajalugu? 178

© "Vikerkaar", 2000.

Esikaanel:

Eric Soovere. Foto. 1944.

Tagakaanel:

Eric Soovere. Foto. 1944.

CONRAD FERDINAND MEYER
Triumfikaar

Saksa keelest tõlkinud Ain Kaalep

Päev kirkalt sinerdav. Üks voogav viljapõld.
Seal kõuetumedana kerkib müürikaar.
Ta naxis varjus puhkamas on lõikajad.
Üksainus istuma on jäänud – kaunitar,
maa laps, ent millise? Eks ju Itaalia!
Ta, muusalikult rangejooneline näolt,
poolpudenenud kaaresimssi silmitseb,
raidkirja sellelt nagu püüdes veerida.
(Või hoopis armsamat ta vaimusilmas näeb?)
Ta tõuseb enne teisi, äratab ka need,
maast oma halja sirbi tõstab rohu seest
ja uhkel rühil käib siis kuldses viljavoos,
nii et on taustaks sinitaevas pühalik.
See Kleio on, kes koltund pärgamentidest
arhiivipeidikute tolmus tüdinud
ja kuuldes üleküpsend vilja kahinat,
sai virgaks lõikajaks nüüd ise. Helab sirp.

HERVÉ GUIBERT

ÜKS NAINE, TEMA PROOSALINE ELUKÄIK

Prantsuse keelest tõlkinud Eva Koff

Isa ei lubanud tal koera võtta. “Siin majas ei ole mingeid loomi!” kordas ta. Isa oli loomaarst, sanitaarloomaarst, ja käis tapamajasid kontrollimas. Ta oli lisaks taimetoitlane. Tütar unistas koerast. Ta oli väike tüdruk heledate pikkade juustega, mida kõik imetlesid. Ta võttis oma taskuraha ning läks ja laskis need kellelegi sõnakestki lausumata maha lõigata. Juukselõikus tõi esile tema vigase nina, ta kongus nina ja laubaarmi, mis pärinesid sellest ajast, kui ta betoonist lillekasti otsa kukkus. Ta pandi klaverit õppima. Öösiti tavatses ta salaja voodis lugeda ja ühel hommikul, kui ema tütre tuppa astus, ajas must suits teda kõhima: taskulamp oli nailonmagamiskoti põlema pannud, aga tüdruk oli leegi kustutamiseks ise hakkama saanud. Kui tema asjade hulgast väike varastatud televiisorikujuline pliiaatsiteritaja leiti, kolgiti ta kõvasti läbi ning tal kästi minna ja see müüjale tagasi anda. Ema luges tema päevikut, mida ta hoidis luku taga oma kirjutuslaua ülemises sahtlis, aga mille ta sel päeval lahti oli jätnud, ning leidis sealt loo mõrvakavatsusest, mille ohvriks osutus tema koos abikaasaga. Et kellegi Laurence’i nimi tuli vihikus sagedasti ette, arvas ema, et halb sõber ja kuriteole õhutaja ongi seesama Laurence, ja tahtes tüdruku põhjalikult üle vaadata, läks ta kooliõuele. Ta ei tundnud oma tol ajal kaheteistkümnepäevast tüdruku ära, sest alati, kui too kooli jõudis, läks ta otsekohe tualetti ja kukutas ühe loputuspaagi pealt alla väikese kompsu, mis tal seal peidus oli ning mille sees ta hoidis sukki ja huulepulka. Kooliõuel laskis ema tal sukad ära võtta ja tõmbas oma palja käeseljaga, mille ta süljega märjaks tegi, üle ta huulte. Tal keelati kohtumast selle Laurence’iga, kes nii mitmete muundumiste põhjustajana pidi olema tõeliselt kuratlik.

Tõlgitud vlj-st: Hervé Guibert, *La piqûre d’amour et autres textes*. Paris, Gallimard, 1994.

Nutika tüdrukuna oli ta kõigis õppeainetes teistest ees ja õppis vähe. Ta tuli koolist koju ja kuulas raadiost "T. S. Tervist, semud". Tal ei lastud ikka veel õhtuti väljas käia. Sünnipäevaks kinkis vend, väike naiselik poiss, talle ühe Richard Anthony plaadi. Ta sai keskkooli lõputunnistuse kuueteistkümne-aastaselt, ja peaaegu kohe pärast seda sai ta riikliku stipendiumi, mis võimaldas tal õppida, saades samal ajal palka. Ta asus õppima saksa keelt ja suvel lasti tal oma keeleoskuse täiendamiseks sõita välismaale, Lõuna-Saksamaale, ühte perekonda, mida mingi instants oli soovitanud. Tema vanemad ja vend sõitsid mere äärde ning said temalt iga nädal nõudmiseni kirja, mis oli tulvil häid uudiseid.

Kui nad talle Idavaksalisse vastu läksid, ei näinud nad teda rongi saabudes perroonil. Nad otsisid põhjalikult, aga nende poole pöördus hoopis üks väike naisterahvas, keda nad ära ei tundnud, pruun lokkis parukas peas, foksterjer rihma otsas ja huul värisemas. Tema selja taga seisis pikk habemega mees. Ta ütles otsekohe oma vanematele: "Peab hakkama abiellumisele mõtlema, ma olen rase." Ema oleks peaaegu perroonil minestanud; isa rebis tütre käest koerarihma ja ähvardas suures raevuhoos habemega meest, keda ta kunagi varem polnud näinud: "Härra, ma annan teid alaealise tütarlapse seksuaalse kuritarvitamise eest kohtusse!"

Järgmisel päeval oli kõik oma kohale asetunud: habemik võeti korteris vastu. Tütar oli ägedalt keeldunud Šveitsi aborti tegema minemast ja vanematel tuligi lõpuks abielu kasuks otsustada. Habemik oli pikk peenike kahvatu ning väga närviline mees: kihluspäeval minestas ta tundeliigutusest kaks korda. Räägiti, et tal olevat veri halb.

Täiskasvanuna oli tüdrukul pikkust vaid meeter viiskümmend viis. Temast sai saksa keele õpetaja, kõigepealt asendaja eeslinna põhikoolides. Tal sündis poiss ja neli aastat hiljem tüdruk. Ta ostis koeri juurde, samuti kasse, ja ka ühe valge tuhkruga, kes õige pea ära suri. Tema peamiseks huviobjektiks said kõige soodsamad hinnad kõige soodsamates kaubanduskeskustes. Nad ostsid auto, pesumasina ja nõudepesumasina, samuti köögikombaini ning elektrilise noa – kõik järeelmak-suga. Neil polnud millestki puudust, aga nad ei kaotanud ka kunagi valvsust. Korra kvartalis viis naine oma väikese perekonna Clichy bulvarile odavasse Tati kaubamajja ja nad ostsid endale kleite, pullo-

vere, pükse ja särke, millega sai kogu pere riidesse panna. Tööstusele spetsialiseerunud reklaamifotograafina oli mehe kireks foto ja naine andestas talle kõik ostud, mida tema perekonnas mõtlematuks peeti: suure fotoaparaadi, siis helifilmikaamera, seejärel videomagnetofoni. Nad ostsid uue auto. Lõpuks otsustasid nad Pariisist lahkuda ja lasta endale eeslinna maja ehitada. Nad võtsid pangast laenu. Naine ütles, et kui maja vekslid on makstud, hakkab ta raha kõrvale panema ja laseb oma nina ümber teha. Nende kohtumisest oli möödunud juba kümme aastat ja ühegi sugulase kõrvu ei olnud kordagi ulatunud kõmu vähimastki vahejuhtumist, vähimastki tülist. See oli esimene mees, kellega ta oli väljaspool kinoekraani tutvunud, teda oli ta armastanud, selles ei olnud mingit kahtlust.

Naise vanemad hakkasid parajasti puhkusereisiks auto pakiraamile täispuhutavat kummipaati tõstma, kui helistas nende väimees, kes oli sootuks kokku varisenud: "Mu naine magab oma õpilastega," ütles ta, "mul on tõendeid, ja ma annan ta alaealiste seksuaalse kuritarvitamise eest kohtusse, ma esitan kaebuse Rahvuskogule." Vanemad jätsid täispuhutava paadi kus seda ja teist ning läksid silmapilk nende poole. Mees oli naise teadmata naabrinaise juurest helistanud. Naine oli täiesti rahulik. Mees nuttis. Ta oli pille neelates enesetapukatse teinud, naisel oli õnnestunud ta elustada ja mees oli öösel autoga ära sõitnud. Ta oli naisele öelnud: "Ma tapan enda ära." Naine oli teda hommikuni oodanud, mees ei olnud tagasi tulnud. Kurnatuna oli ta ühel karjamaal magama jäänud. Tema erutuvust tundes tekkis vanematel hirm, et juhtub midagi hirmsat ning nad võtsid oma tütre ja lapselapsed kaasa ning sõitsid otsekohe puhkama. Mees pidi neile võibolla hiljem järele minema. Naine laskis mehel töötada, et too end enam ära tappa ei püüa.

Nad helistasid teineteisele. Mees oli naise aadressimärkmikust üles leidnud tema õpilaste nimed ja neile küsimusi esitanud, üks poiss tunnistas üles, et on ta armuke. Mees jättis poisi meelde ning sai temaga tihti kokku, millest nad omavahel rääkida võisid, ei teatud. Ta helistas nuttes ja teatas, et ei taha naist enam mitte kunagi näha. Teine kord helistas ta ja ütles, et leidis naisele sellesamas väikeses eeslinnas toa. Naise vanemad löid kartma, arvates, et niisuguse käigu oli mees teinud selleks, et ühel päeval naine teolt tabada ja ta koos armukesega

maha lüüa. Ema küsis tütrelt: “Aga kuule, mis siis ometigi juhtus, et sa niimoodi pärast kümmet rahulikku aastat sellest kõigest nii kergesti loobud?” Tütar vastas: “Minu jaoks on ta surnud sellest ööst peale, kui ta autoga minema sõitis ja pidi ennast ära tapma ja kui ma uskusin, et ta on surnud.” Laste käest, kes olid sel ajal üks üheksa- ja teine viieaastane, küsiti, kummaga koos nad tahaksid elada, kas emaga või isaga, ja nad vastasid pärast ühist mõtlemist, et ei taha elada ei ühe ega teisega, vaid naabrinaisega, kaheksa lapse emaga, kes neid sageli õhtupoolikuti hoidis. Poisi vanaema hakkas järsku muret tundma, kui kuulis teda öösel oigavat.

Nad tulid puhkuselt tagasi ja paar kutsuti abielulahutustaotluse asjus kokku. Naine leidis endale ajutiselt toa noorte tööliste ühiselamus. Mees ei lubanud tal koju tagasi tulla nii kaua, kui ta ise seal elab, nii kaua, kui naine temaga magada ei taha. Tuli välja, et ta oli juba peaaegu aasta aega end mehele keelanud. Mees läks üksinda oma tädile külla ja ütles talle, et ootab naise ära, isegi kui see võtab kolm kuud, isegi kui see võtab aasta. Iga päev samal ajal, kui mees oli büroos tööl, käis naine kodus laste eest hoolitsemas. Ta ootas kooliaasta algust. Käesolev jutustus, milles loobitakse fakte just nagu abielurikkumist kirjeldavas tunnistuses, ei kajasta milleski selle naise ihasid.

Saksa sõber

Nad kohtusid ühel laupäevaõhtul. Ta oli punapea, tihe leegitsev karv varjas peent, peaaegu ebanormaalselt kahvatut nägu, mis oli punapeadele omaselt teravalt matt. Ta kandis teksajakki ja -pükse ning kaela ümber nõöri, mille otsas rippus väike nahast kott, kus pidid olema ta raha, dokumendid ja mõned fotod. Ta oli üksi. Ta läks talle lähemale ja kavatses talle ühe joogi välja teha. Aga ta oli sakslane ega rääkinud ühtki teist keelt, ei prantsuse ega inglise keelt. Tema ise ei rääkinud saksa keelt, tal olid sellest vaid ähmased mälestused keskkoolist, kus ta oli olnud keskpärane õpilane. Niisiis ei saanud nad teineteist mõista, välja arvatud nimesid ja vanust. Nad olid mõlemad kahekümne nelja aastased.

Mees oli tulnud Berliinist, samal hommikul Pariisi jõudnud ega ol-

nud endale veel hotelli leidnud, arvatavasti oli ta lootnud taolisele kohtumisele. Tal polnud teisi riideid peale nende, mis tal seljas olid. Kõik asjad oli ta hoiule pannud väikesesse kotti, mis tal kaelas rippus. Et puhkuse ajaks oli tema käsutuses pargi servas asuv suur tühi maja ja et teise välimus ei olnud talle ebameeldiv, pakkus ta talle öömaja. Tema keha osutus samamoodi ühtaegu teravalt ja magusalt mattvalgeks ja oli kaetud tindijoonistuste ning loomakujudega: heeroldikepp piki käeveeni, möirgav lõvi õla peal, surnupealuud niuetel, läbistatud südamed varvastel, ta oli need tätoveeringud endale ise teinud. Nad veetsid öö koos.

Kuulates teise juttu tuli saksa keel talle vähehaaval meelde ning ta püüdis nüüd ise lauseid moodustada. Tema nimi oli Hans-Jürge, ta isa oli kommunistist tööline, kes oli 1961. aastal pärast müüri ehitamist Ida-Berliini jäänud. Ta oli oma vanemate juurest väga noorelt ära läinud, üksi Lääne-Berliini elama asunud ning seal mitmesuguseid alan-davaid ja halvasti tasustatud töökohti pidanud. Ta ei olnud oma pere-konda juba peaaegu kümme aastat näinud: viimasel korral, kui ta Ida-Berliinis käis, ei tahtud teda enam tagasi lasta ja ta oli võimudest jagusaamiseks korraldanud näljastreigi. Tal oli kahekuune tütar, aga ta ei elanud koos Suzanne'iga, oma tütre emaga. Ta elas ühe poisiga, kellega oli tutvunud tantsutunnis, kelle nimi oli Andreas ja kes oli temast kaks aastat noorem. Ta käis oma naist ja tütart iga päev vaata-mas. Ta näitas nende fotosid.

Ta võttis telefoniraamatu, et teisele hotelli leida, ja valis mitmeid numbreid, lõpuks jäid nad pidama ühel Cujasi tänava hotellil. Ta läks teda saatma. Tuba oli väike, inetu tapeedi ja kääksuva voodiga, tal tuli maksta kolmkümmend kaks franki öö eest. Nad lahkusid teineteisest pärastlõunal. Öhtul helistas Hans-Jürge ja ütles, et ei ole kogu päeva toast välja saanud: tal oli palavik, kurk täiesti punane, ta lõdises selles toas, mis isegi suviti oli niiske ja külm. Öhtul läks ta talle ravim-küünlaid, McDonald'sist ostetud hamburgerit ja kokakoolat viima; ta palus registraatoril tekke üles tuua. Siis jäi ta ise haigeks.

Nad kohtusid veel. Nad käisid koos vaatamas "Ameerika sõpra", mille saksakeelset originaalvarianti sealsamas Cujasi tänaval näidati. Gangsterid tegid ühele suvalisele pereisast pildiraamijale ettepaneku tappa inimesi, veendes teda ta peatses surmas leukeemia läbi. Suured

summad, mida ta teenis, oleksid läinud pärast tema surma ta naisele ja pojale. Kuid plaanid ajas sassi kirg. Meie väike pildiraamija hakkas lõpuks hoolimatult tapma ja gangsterist linnakauboi ütles magnetofonilindile: “mitte millegi ees hirmu tunda, mitte millegi ees peale hirmu”. Pildiraamija tõi oma väikesele pojale vurri ja selle keerlemiseks vajaliku raudtraadi, millega ta oli paari tunni eest ühel mehel kõri läbi lõiganud. Ta ütles naisele: “Sa oled õnnega koos, et sa mitte midagi ei tea.”

Iga päev lükkas Hans-Jürge oma ärasõitu edasi. Ta tahtis helistada Andreasele, kes oli jäänud Berliini. Ta näitas talle, kuidas kollastest kabiinidest tikutopsi abil tasuta välismaale helistada. Andrease hääl oli kurb. Ta otsustas samal õhtul Berliini tagasi sõita. Enne jaama saatmist kutsus ta sõbra viimast korda õhtust sööma, ja siis ei saanud too enam aru, kas lugu, mille teine talle seal jutustas, tulenes koos nähtud filmist või oli see ülestunnistus. Hans-Jürge ei olnud tantsija. Ta oli end koos oma sõbra Andreasega ühte telefoni teel juhitavasse prostitutsiooni-võrku kirja pannud ja see asutus helistas neile mitu korda nädalas, andes neile mõne mehe aadressi, kellele nad pidid külla minema, ning märkides ära, millist riietust nad pidid kandma, üldiselt pidid rõivad olema nahast. Niimoodi teenisid nad veerand tunniga tuhande kahe-saja frangiga võrduva summa. Kuid Hans-Jürgel oli mingi teatud prostitutsioonimoraal, nagu “Ameerika sõbra” kangelane omandas kuri-teomoraali: ta pani iga nädal oma pangaarvele mitu tuhat marka, mis olid mõeldud tema tütrele, kui see kord suureks saab. Ta oli tütre pärast oma elu kindlustanud ja lootis enne kolmekümnendat eluaastat mingi juhuse läbi surra. Juhul kui ta selleks ajaks ei sure, tapab ta end kolmekümne aasta vanuses ise ja maskeerib enesetapu õnnetuseks, et tütar võiks kindlustussumma kätte saada. Seni ostab ta aga talle kogu allesjäänud raha eest mänguasju. Rongijaamas lubas ta: “Ma helistan sulle kohe, kui ma kohale jõuan,” ja perroonile kogunenud inimeste ees surus ta teise oma käte vahele.

Mees, kes kartis

Ühel päeval teeb üks ilmselt pahatahtlik sõber talle teatavaks, et inimene võib oma keele alla neelata ja lämbuda, näiteks minestamise ajal, sest keel seisab paigal vaid tänu lihaste tööle, täpselt samamoodi nagu pärak hoiab sisikonda kinni vaid tahte abil, ja lool lõpp.

Sellele mehele näib olevat kerge muljet avaldada, sest mõttest, et oma keele võib alla neelata, saab tema kinnisidee: tal on raske neelata, juua ja süüa, ta ei julge enam selili magada. Ta uurib asja lähemalt: kaugel sellest, et tema ängistust vähendada, nõu andev arst hoopis süvendab seda, selgitades talle, et minestamise korral tuleb keel riide sisse mähkida ja mingisse väljaspool suud asuvasse kindlasse punkti kinnitada. Arst lisab, et igas kuurordis, kus tuleb sageli uppumisi ette, on selle tarvis määratud keegi mees, silmapaistvalt hea ujumisoskuse ning erakordselt julge loomuga inimene, kes läheb uppujat, tahtlikult või kogemata uppumisohtu sattunut ära tooma ning kinnitab tema keele turvaklambriga alumise huule külge, et uppuja seda alla neelata ei saaks.

Pärast pikki otsinguid kohtab mees üht taolist kangelast ja palub tal vastutasuks söömaaja eest endale üksikasjaliselt kõiki oma võtteid selgitada. Ta laseb endale näidata roostetanud turvaklambreid, mida vetelpäästja oma töös on kasutanud ja mida ta nagu trofeesid alles hoiab.

Et oma ängistusele kätte maksta, hakkab mees eputava naudinguga sööma loomakeeli: veisekeeli, aga ka lamba- ja seakeeli, kusjuures sedasorti liha vastu oli ta seni erilist vastikust tundnud.

Ühel päeval pildistab ta ennast alasti, plaatidega kaetud ruumis pikali, hiiglasuure veisekeelega püherdamas. Lõpuks püüab ta oma keele sisse torgata samasugust turvaklambrit ja keelt enne uinumist huulte külge kinnitada. Aga valu on väljakannatamatu ja lõpuks eostub mehes mõte end aknast välja heita, et enam mitte iial keele allaneelamise ees hirmu tunda.

Ta kujutles juba, kuidas lahkamisel leitakse tema suu saatuslikul kombel tühjana, ilma keeleta, pooleldi seedinud keel aga kõhust või hoopis silluliselt, tema keha lähedalt, kui üks sedakorda heatahtlik sõber avas oma suu, et talle näidata üht lihtlabast anatoomilist tõsias-

ja: keelt hoiab suuõõnes paigal selle all asetsev väike kida. Seejärel oleks mees kogu selle haletsusväärse loo lõplikult unustanud, kui üks teine inimene poleks talle teatavaks teinud, seekord oma teadmatuse tõttu, et sellesse väikesesse kidasse sisselõigete tegemine on hõlbus ja levinud piinamisviis.

HERVÉ GUIBERT'i (1955–1991) loomingut on nimetatud kehade ajalooks, eeskätt tema enese keha looks – ta räägib armastusest, valust ning lõpuks suremisest ja surmast nii, nagu neid seisundeid on läbi elanud tema ise ja tema lähedal seisvad inimesed.

Veterinaarist isa ja koduperenaisest ema pojana väga rahuliku lapsepõlve veetnud Guibert jõuab oma kolmekümmne kuue aasta pikkuse tormilise elu jooksul olla kirjanik, ajakirjanik, fotograaf, stsenaarist ning teha ka ühe filmi. Ta alustab vargsi ja väga noorelt: 1977. aastal ilmub Guibert'ilt trükkis esimene teos – jutustus La Mort propagande ("Propagandasurm"). "Propagandasurm" tõmbab enesele Michel Foucault' tähelepanu, kes avaldab soovi noore autoriga kohtuda: sellest ajast peale saab Guibert'ist üks Foucault' lemmikuid – Guibert on noor, inimesena võluv, kirjanikuna intrigeeriv. Guibert aga näeb Foucault's oma vaimset isa ja eeskujut.

1980ndatel ilmub Guibert'ilt ridamisi teoseid: L'image fantôme ("Viirastuspilt", 1981), Des aveugles ("Pimedad", 1985), Mes parents ("Minu vanemad", 1986), Fou de Vincent ("Hull Vincent'i järele", 1989).

Laiemale publikule jääb Guibert esialgu ometi tundmatuks. Alles 1990. aastal, kui ilmub tema esimene AIDSi-teemaline raamat, mis vaevu erineb dokumentaaljutustusest – À l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie ("Sõbrale, kes ei päästnud mu elu", e.k. 1996) – saab temast kuulus kirjanik. Selle teosega astub ta avalikkuse ette nii oma haigusega (Guibert saab teada, et on nakatunud AIDSi) kui ka oma homoseksuaalsusega.

Haigla perioodist pärineb Guibert'i tekst Cytomégalovirus, mis kujutab endast tema suremise päevikut ja annab meile pildi inimesest, kes seisab silmitsi surmaga. Ühes viimastest intervjuudest ütleb Guibert, et ei kirjuta enam midagi peale päeviku. Oma sõnul peab Guibert AIDSi tänapäeva geniaalseks leiutiseks, mis võimaldab inimesel olla teadlikult vastamisi surmaga, haiglat aga mõtlemispaigaks, kus võib oma elu tööle väga lähedale jõuda. AIDSi nimetab ta ka enese avamise ja väljendamatu väljendamise paradigmatiks oma loomingus.

Guibert'i proosalooming koosneb peamiselt lühitekstidest (sageli ei ületa tema romaanidki sadat lehekülge). Romaan ei ole kirjutamisel tema jaoks omaette eesmärk, ta ütleb ühes kirjutises, et "ei ole romaane, novelle või luuletusi tahtnud rohkem kirjutada kui lugusid või armastuskirju". Romaan on Guibert'i jaoks pigem midagi kättesaamatut, žanr, milles täiuslikkuse saavutamine pole võimalik, aga millest "unistamine võib panna kirjasõna elama". Guibert ise jutustab meile lugusid inimestest; nii kujutavadki Guibert'i tekstid endast samavõrd ümber kirjutatud kirju, päevikukatkeid, kellegi käest kuulnud ja üles tähendatud jutte, kui romaane või novelle.

E.K.

ANNIE SAUMONT

TEISIPÄEVANE KÕRVAKIIL

Prantsuse keelest tõlkinud Tanel Lepsoo

Ta tuli igal nädalal. Mitte ehk kohe esimesel teisipäeval, esimesel koolipäeval. Või kui tuli, siis ei pandud teda tähele. Pealegi ootas isa toorkord koolipäeva lõppu, oli end tund varem töölt ära küsinud, et jõnglasele vastu minna.

Aga kuna pisaraid ei valatud (jõnglane), siis otsustati (isa), et järgmisel päeval tullakse juba üksi koju.

Ja veel järgmisel päeval. Ja kõigil ülejäänutel ka.

See tähendab, et terve kooliaja. Algkoolis. Keskkoolis. Umbes terve igavik.

Ja Suure valitsemisaeg algas.

Esimesel korral (järgmisel teisipäeval pärast esimest koolipäeva) oli ta seal, käed taskus. Otse värava taga.

Esimese klassi omad olid juba läbi läinud. Väravast. Neist tuldi pisut hiljem, sest jäadi vaatama üht lehte, mis kastanipuult maha langes.

Kõnniti kiirustamata, nagu alles unes. Nende lehtede pärast, mis langesid nii ilusasti planeerides.

Ta ütles: Kuule, su nägu ei meeldi mulle.

Ja plaksti.

Vastu kõrvu.

Kipitas.

Ei öeldud midagi.

Tema oli suur ja ise oldi väike.

Üsna ruttu mõisteti, et see suur ilmub igal nädalal, et aidata õpetajal siseõues kolmapäevast õppefilmi ette valmistada. Filmid üüris Kooli-

Tõlgitud vlj-st: Annie Saumont, *Moi les enfants j'aime pas tellement*. Paris, Syros, 1990, lk 9–19.

kassa. Suur saabus kohale, hoides linte kaenla all (selle käega, mis ei löönud). Tõmbas ekraani üles ja seadis pingid paika. Koolikassa maksis talle selle eest. Tal oli ka muid väiksemaid ameteid. Aga milliseid täpselt, seda ei teatud.

Temalt endalt ei küsitud midagi. Ainult tema rääkis.

Ja ta ei rääkinud kuigi palju. Või ehk siis oleks rääkinud, kui nägu oleks meeldinud.

Aga ega see, kes väikesele jõnglasele vastu nägu lajatab, talle heast peast oma elulugu jutustama hakka. Mingisugusele jõnglasele, kes vahib oma varbaid. Ja tõmbab ninaga.

Järgmiseks teispäevaks olid vetsu kõrval puul kõik lehed maha kukkunud, krimpsus ja röpased. Kastanid korjati kolmanda klassi poiste poolt kähku üles ja kasutati selleks, et teise klassi omi pilduda. Ise oldi esimeses ja kõige hullemini just ei läinud, ainult vaheajal sai okkalisi kooretükke krae vahele.

Kui tunnid lõppesid ja uksest välja mindi, oli ta seal. See suur. Pillas: Jah, mul oli õigus, su nägu ei meeldi mulle.

Ja siis laksti. Vastu kõrvu.

Tunti, et pisarad tikuvad silma. Tõmmati jälle ninaga. Pisarad jooksid, aga sissepoole. Mõistlikum.

Iga kord, kui teispäevane kõrvakiil sai antud, läks suur sõbralikuks. Jagas kõikvõimalikku infot kino kohta. Ütles: Homme on Saint-Laurent'i beluugadest, need on väiksed ujuvad elukad, kes hakkavad välja surema, kindlasti peab vaatama. Asjalik. Või siis: Homme pole mõtet, nõme on.

Tegi pähe tähtsa tegelase näo, seletas: Nojah, ma vaatasin üle, ei tule kõne allagi, et saaks mingit kulunud koopiat näidata. Ta mängis meest, kellel on tõeline töö.

Pärast ütles: Hüva, või: Tšau, või: Bye bye.

Ja suu hoiti kinni.

Hetkekski ei tulnud mõttesse õpetajale teispäevastest kõrvakiiludest rääkida. Ega isale kaevata, kes oleks võinud ülemuse käest tund

aega vabaks küsida (pärast puhkuse arvelt tasa teha) ja selle suurega ära klaarida.

Ei püütudki mitte. See oleks olnud sama, mis maja maha lammutada, kus kõigil omad harjumused, mugavam ehitada ja siis avastada, et keegi ei tunne ennast hästi.

Ükskord lõi ta pisut liiga kõvasti. See suur. Ta oli just öelnud: Vaata, et sa homset seanssi maha ei maga, see on tüüpidest, kes julma nalja teevad. Äge lugu. Ühte aetakse mööda katuseid taga, võimas, politseinikud lendavad nägupidi vastu maad. Pärast pannakse tegelased kõik kinni, muidu poleks Koolikassa seda filmi tellinud. Aga sealt saab mitu head trikki, millest võib kasu olla.

Seda ülevaadet õppeprogrammist kuulati suu ammuli. Suur keeras ennast üles, läks hoogu täis. Arvata võib, et seepärast sai ka kõrvakiil teravam kui kunagi varem. Ja seepärast oli ema õhtusöögiajal küsinud: Mis sul põse peal on. Mingid triibud.

Luuletati siis, et vaheajal saadi jalgpalliga otse vastu vahtimist.

Emal ei käinud rohkem peale.

Ühel teispäeval, kui teda värava ees nähti, polnud ta päris üksik. See suur. Tal oli üks tüdruk kaasas.

Tüdruk vaatas puud vetsu juures. Ütles: Puu sirutab oma oksid nagu anuvaid käsi taeva poole.

Süda läks raskeks. Kõik need pingutused, et silmaga pilgutamata taluda mõnitamist, iganädalast kõrvakiilu, polnud tõesti tühjagi väärt. Tühjagi polnud väärt, et muutuda tundetuks nagu ei keegi teine. Ja nüüd siis lüüa vedelaks mingi plika pärast, kes räägib puudest.

Sirutavad oma anuvaid käsi taeva poole.

Puud.

Paljaid käsi. Väljas oli talv.

Suur esitles neid: Ütle mu sõbratar Ginette'ile tere. Näe, see on see tobu, keda ma kasvatan. Ta on jube molu.

Ja lisa: Tule siia.

Ei liigutatud.

Ta astus sammu ette.

Plaksti.

Vastu molu, just nimelt.

Jäädi norus seisma. Kuuldi sõbratari häält. Ginette'i häält. See voolas nagu sulamesi. Ütles: Vaene väike, oh sa oled vastik. See kõlas väga õrnalt. Rahustas kohe kõvasti.

Kui on üks asi, mida suurte (või vanade) juuresolekul teha ei tohi, siis on see tõnnimine.

See ajab nad närvi.

Teatakse, sest ega nad ei varja seda.

Lõpeta see vingumine, sa ajad meid närvi (isa). Ja veel: Sa upud pisaratesse ära (ema).

Lõpeta see vingumine, kurat, see käib närvidele (leivapoe müüja). Ja veel: Ma ei võta sind enam leiba tassima, sa teed kõik märjaks.

Suur ütleb, siis kui nutetakse: Tahad veel?

Vastu kõrvu.

See kestis terve aasta. See teispäevane kõrvakiil.

Terve kooliaasta. Talvised vaheajad välja arvata. Võib-olla et kolmkümmend lopsu kokku. See teispäev välja arvata, kui jäädi koju, rinna peal sinepiplaaster, mis kipitas rohkem kui kõige kipitavam kõrvakiil. Ka see teispäev välja arvata, kui ema läks vanaema vaatama, kellel olid valud, ja ärgati nii hilja, et kardeti, et õpetaja pistab rööki-ma, nii et jäädi voodisse.

Õpetaja igal juhul ei anna vastu kõrvu. Tema mitte.

See on keelatud. Eeskirjad ei luba.

Siis tuli suur koolivaheaeg. Minki ristiema juurde, maale. Ristiema ei ole kunagi rahul. Ta karjub.

Tema ei löö. Põhimõtte pärast.

Nii ta ütleb.

Seal nähti palju puid. Kes sirutasid taeva poole oma anuvaid käsi.

Lehtes käsi. Oli juulikuu.

Veeretati end heina sees. Tuisati mööda kanarbikust nõlvakut alla. Lõigati pähklipuuokstest vilesid. Ristiemal oli päeviline, kes mäletas,

kuidas tuleb teha, sellest ajast, kui tema oli veel väike.

Pugiti murakaid ja rohelisi ploome. Saadi voolmed. Minki kuni kintsudeni jõkke ja mõnikord võeti salamisi püksid ja särk ära ning tehti end üleni märjaks, värisedes külmast ja rõõmust. Topiti toikaid mutimullahunnikutesse. Katsuti sõrmega lehmade udarat, kus rippusid nidad nagu nokud. Vaadati, kuidas tähed süttisid violetses sametises taevas.

Suure peale enam ei mõeldud.

Ega tema kõrvakiiludele.

Isa ja ema tulid ühel pühapäeval. Isa rääkis ristiemale uudiseid sellelt tänavalt, kus elatakse, ja siis sealt kohast, kus ta töötab, ja et selle Marceli väike, tead küll, sellesamuse, kes töötas minuga samas tsehhis, enne vallandamisi, ma rääkisin sulle, noh, tegi pätti. Ema parandas: Rumalusi, tahtsid sa öelda.

Ja parandas veel: Kui sa ütled väike, siis pole see just küll õige sõna. See väike on juba ammu oma isast paraja peajao pikemaks kasvanud.

Isa ütles, et enam ei kasva ta kellestki pikemaks. Ta on haiglas. Siis täpsustas ema, et selgroog sai viga. Kui ta katuselt alla kukkus. Oleks väga tahetud teada saada, mida Marceli väike, kes on suurem kui Marcel, katusel tegi. Ja ristiema küsiski: Mida ta katusel tegi?

Isa ütles jälle: Pätti.

Rumalusi, õiendas ema.

Või õigemini, seletas isa, oli teinud. Rumalusi. Tungis kullassepa-poodi. Murdvargus. Ja tõmbas katuse kaudu minema. Aga politsei oli ka kohe perses kinni.

Ema kordas üle: Kannul.

Ja lisas veel, et politseinikud olid tal vist kõik nagu hullud järel, karjusid, et hakkavad kohe laskma.

Niikaua ei öeldud veel midagi. Aga kuna isa oli vait, siis riskiti: Võib-olla ta nägu ei meeldinud neile.

Isa ütles: Nägu? Ei, vastu nägu teda ei löödud.

Ema ütles: Ta hakkas kartma ja kukkus alla.

Siis küsiti: Kes see Marceli väike on?

Ema ütles: Sa ei tunne.

Ristiema kuulutas oma häälega, mis on alati nagu vihase inimese

hää! Kui neil, kes õigelt teelt kõrvale astuvad, halvasti läheb, siis ei maksa politseid süüdistada.

Ja millegipärast lisas, et Jumal karistab neid, keda ta armastab.

See ei tundunud õige. Kiputi hoopis arvama, et Marceli väikese nägu ei meeldinud talle. Jumalale. Ja siis ta otsustas, et jalg libastub katusekivil ja selg läheb all asfaldil katki.

Ja jälle oli aasta esimene koolipäev. Reede. Mindi teise klassi. Uus õpetaja röökis: Vaikust. Ta ei löönud, see polnud endiselt lubatud.

Alles esmaspäeva õhtul mõeldi teisipäevase kõrvakiilu peale.

Järgmise koolipäeva lõpuks oldi üleni ähmis.

Aga suur ei oodanud värava juures. Ei suur üksi, ega sõbrannaga. Ginette'iga. Ginette ka mitte. See, kes rääkis nii ilusasti puudest. Sirutavad oma anuvaid käsi taeva poole.

Sügisest punakaid käsi.

Oli nagu millestki puudu.

Pärast unustati jälle ära. Asjad olid muutunud. Kino enam kolmapäeviti ei olnud. Koolikassa raha kasutati nüüd basseini pääsmete peale.

Ja siis, ühel päeval – keset talve, jälle sirutas kastanipuu oma paljaid (anuvaid) käsi taeva poole –, ühel teisipäeval, tuldi terve klassiga välja, aga longiti kõige lõpus.

Tunti ta otsekohe ära.

See suur.

Kes ei paistnud enam nii suur. Sest ta oli kõssis, kägaras oma jope sees. Ratastoolis.

Peatuti tema ees. Parajal kaugusel. Ei öeldud midagi.

Tema pillas: Noh, mis, ära vahi mind niiviisi. Pole enne näinud mehi, kellel on kodarad korrast ära? Kukkusin katuselt alla. Töötasin üleval ja kaotasin tasakaalu.

Ta ütles: See on saatus. See on elu.

Ta tahtis teada, kas kino veel on. Öeldi, et ei. Et nüüd õpitakse kolmapäeviti ujuma. Et see pole üldse tore.

Ta ütles: Ahaa. Kulub sulle ära. Ütles, et beluugad raisad, nemad ei pea ujuma õppima. Need Saint-Laurent'i beluugad, sa oleksid pida-

nud neid vaatama, ma ütlesin ju sulle. Ja enne, kui oleks jõutud vastata, karjus: Sa ei kuula kunagi, sul on tõesti selline nägu, mis tahab kolakat saada.

Küsi: Ja su sõbranna? Ginette.

Ta ütles: Ginette. Tema saadab minusugused mehed kuradile. Ja lisa, et ta ei tahagi teda näha. Ega temaga rääkida. Ja et temast ei räägitaks. Ja ütles: Ei sina ega teised. Eelkõige mitte sina. Oma seannäoga.

Ta ütles veel: Oma lollaka seanõo ja jalgadega, millega saad paterdada.

Selle hääle kuulmisest, mis tal oli, piisas, et jalad alt lüüa, aga siiski tehti, mis suudeti, ja kästi neil pisut paterdada.

Astuti samm lähemale. Siis teine.

Ristiema oli ühel suvisel pühapäeval öelnud: Jumal karistab neid, keda ta armastab.

Tarduti seisma suure ette, kes istus oma kroomitud ratastoolis.

Käed polnud suurel halvatud. Seisti talle tõesti väga lähedal.

Tal polnud vaja muud, kui ainult kätt tõsta.

ANNIE SAUMONT (s 1927), tänapäeva suurimaid prantsuse novelliste, veetis oma lapsepõlve Roueni ligidal, enne kui asus elama Pariisi. Ta tegutses angloameerika kirjanduse tõlkijana (Fowles, Salinger, Gordimer, Naipaul) ning avaldas (kirjastuste surve, kes ei hoolinud novellidest) ajavahemikul 1957–1976 kuus romaani. Saumont'i tõeliseks kutsumuseks on siiski novelližanr. Ta on tänaseks ära põlanud oma varasema romaaniloomingu ning pühendunud ainult novellide kirjutamisele. Ta tunnustab ise: "Ma olen alati tahtnud novelle kirjutada. See sobib minu käsitlusega kirjutamisest." Tänapäevaks pärineb tema sulest üle saja novelli, mis on ilmunud tosinas kogumikus. 1981. aastal sai üks neist, Quelquefois dans les cérémonies Goncourt'i novelliauhinna.

Saumont'i novellid on tihedalt seotud 1980–90ndate reaalsusega ning jutustavad sageli oma murede küüsis vaelevatest inimestest (konfliktid abikaasade või laste ja vanemate vahel, elule jalgu jäänud, immigrandid jne). Sageli ammutavad Saumont'i lood aineksest lapsepõlvetemast: tollased illusioonid ja esimesed pettumised, siirus ja ootamatu läbinägelikkus. Käesolevas tõlgitud novell pärineb kogumikust Moi les enfants j'aime pas tellement ("Ma ei armasta nii väga lapsi"), mille Annie Saumont väidab olevat kirjutatud selleks, et tulla vastu avalikkuses juurdunud pildile temast kui lapsepõlvekirjanikust.

Saumont'i novelle iseloomustab äärmiselt väljapeetud ja askeetlik stiil, kus suur

rõhk on rütmil. Ta kinnitab ise, et pühendab palju aega oma stiili lihvimisele: "Ma töotan äärmise põhjalikkusega oma tekstide kalla, parandan neid päevade kaupa, teinekord isegi pärast seda, kui nad on juba ilmunud." Vaatamata Saumont'i novellide temaatilisele kirevusele, ühendab neid just äratuntav stiil. Ühes intervjuus ütleb ta: "Ma loodan, et minu stiilis nähakse ühtsust. Ühtsus, see ongi õnnestunud stiil."

Annie Saumont külastas käesoleval suvel kirjanikerongiga "Kirjandusekspress Euroopa 2000" Tallinna.

M.T.

MICHEL HOUELLEBECQ

JÄÄDA ELLU

Meetod

Prantsuse keelest tõlkinud Triinu Tamm

Kõigepealt kannatus

Maailmaruum kisendab. Batoon väljendab vägivalda, millega see löödi seinaks. Batoon kisendab. Rohi oigab looma hammaste all. Ja inimene? Kuidas on lood inimesega?

Maailm on kõikjale laotunud kannatus. Alguses oli kannatuse eos. Igasugune eksistents on laialitung ja lõmastamine. Iga asi kannatab, senikaua kuni ta on olemas. Eimiski väriseb valust, kuni muutub ühesainsas armetus purskes olemiseks.

Inimesed teisenevad ja keerustuvad, ometi pole nad midagi kaotanud oma algsest olemusest. Teatud teadvusetasandil moodustub karje. Sellest sünnibki luule. Nagu ka artikuleeritud kõne.

Esimene samm luule vallas on tagasipöördumine alguse, see tähendab kannatuse juurde.

Kannatuse viisid on olulised, samas mitte peamised. Igasugune kannatus tuleb kasuks, igasugune kannatus on vajalik ja kannab vilja, igasugune kannatus on terve maailm.

Henri on üheaastane, ta lamab põrandal, roojased mähkmed ümber, ja röögib. Ema käib kontsade klõbinal mööda toa kiviparketti edasi-

Tõlgitud vlj-st: Michel Houellebecq, *Rester vivant et autres textes*. Paris, Flammarion, 1997.

tagasi, otsides rinnahoidjat ja seelikut. Ta kiirustab õhtusele kohtumisele. See väike sitane asi, mis seal maas sipleb, ajab teda hulluks. Temagi hakkab karjuma. Henri röögib täiest kõrist. Seejärel ema väljub.

Henril on head eeldused poediks saada.

Marc on kümneaastane. Tema isa on haiglas vähki suremas. See kulunud masinavärk seal, torud kõris ja tilgutid veenis, on tema isa. Ainult pilk on veel elav; see väljendab kannatust ja hirmu. Ka Marc kannatab. Ka tema kardab. Ta armastab oma isa. Ja samal ajal tärkab temas soov, et isa sureks, ning süütunne selle soovi pärast.

Marc peaks vaeva nägema. Ta peaks arendama endas seda nii ainulaadset ja nii viljakat kannatust: Pühimat Süütunnet.

Michel on viieteistkümneaastane. Veel kunagi pole ükski tüdruk teda suudelnud. Ta tahaks Sylvie'ga tantsida, aga Sylvie tantsib Patrice'iga ja naudib seda silmanähtavalt. Michel seisab tardunult; muusika tungib tema sügavaimasse sisemusse. See on imeline ja ebamaiselt kaunis *slow*. Ta ei teadnud, et võib niimoodi kannatada. Kuni selle ajani oli tal olnud õnnelik lapsepõlv.

Michel ei unusta kunagi kontrasti oma kannatusest tardunud südame ja muusika vapustava ilu vahel. Tema tundlikkus hakkab kuju võtma.

Maailm koosneb kannatusest sellepärast, et ta on olemuselt vaba. Kannatus on süsteemi osade vaba tegutsemise paratamatu tagajärg. Seda on teil tarvis teada ja ka välja öelda.

Kannatusest ei saa endale eesmärki teha. Kannatus *on*, ja ei saa seetõttu muutuda eesmärgiks.

Meile haavu lüües on elu kord toores, kord salakaval. Kogege nii ühte kui teist. Kasutage neid ise. Õppige neid tundma viimse pisiasjani. Õppige eristama seda, mis on neis erinevat ja mis ühist. Siis leiavad lahenduse paljud vastuolud. Teie sõnad saavad juurde jõudu ja ulatust.

Modernse ajastu loomust arvestades on armastuse ilmnemine välistatud; armastuse ideaalile pole aga järeleandmisi tehtud. Asudes nagu igasugune ideaal täielikult väljaspool aega, ei saa see muutuda ega kaduda.

Sellest tuleneb eriti terav ideaali–tegelikkuse ebakõla, mis on äärmiselt rikkalik kannatuste allikas.

Noorusaastad on olulised. Kui te olete endale kord juba loonud piisavalt ideaalse, piisavalt ülla ja täiusliku käsitluse armastusest, olete te kadunud. Sellest hetkest alates ei leia te enam kunagi rahuldust.

Kui te naistega läbi ei käi (kuna olete häbelik, inetu või mõnel muul põhjusel), lugege naisteajakirju. Te tajute enam-vähem sarnaseid kannatusi.

Tuleb laskuda armastuse puudumise kuristikku põhja. Kasvatada enesevihkamist. Enesevihkamist, teiste põlgamist. Teiste vihkamist, enesepõlgust. Kõike segamini. Moodustada terviklik süntees. Elukeeristes tuleb alati kaotajaks jääda. Maailm on nagu diskoteek. Koguda suurel hulgal pingeseisundeid. Poeediks õppida tähendab loobuda eluga toime tulemast.

Armastage või vihake oma minevikku; aga seisku see teil pidevalt silme ees. Te peate ennast viimse pisiasjani tundma õppima. Nii eraldub teie sügavaim mina, libiseb valguse kätte; teie pundunud, tursunud ja kipitav keha jääb paigale, küps taluma uusi kannatusi.

Elu on rida hävituskatseid. Esimesed tuleb läbida edukalt, viimastel läbi kukkuda. Teie elu peab luhta minema, aga ainult *napilt*. Ja kannatada, pidevalt kannatada. Te peate õppima tunnetama valu iga rakuga. Iga asi maailmas peab teile tekitama haava. Ja ometi on tarvis, et te ellu jääksite – vähemalt teatud ajaks.

Arglikkuses pole midagi põlastusväärset. Nii mõnigi kord on selles nähtud ainsat sisemise rikkuse allikat; ja see ongi tõsi. Tõepoolest, just tahte ja teo lahknemise hetkel hakkavad ilmnema huvitavad vaimsed nähtused. Inimene, kellel sellist lahknemust ei esine, jääb loomasarnaseks. Arglikkus on poeedi jaoks suurepärase lähtepunkt.

Kasvatage endas sügavat vimma elu vastu. See vimma on igasuguse

tõelise loometegevuse eelduseks.

Tõsi küll, nii mõnigi kord tundub elu teile lihtsalt kohatu kogemuseks. Vimm aga tuleb alati ligi, alati käepärast hoida – isegi kui te otsustate seda mitte väljendada.

Ning pöörduge alati tagasi algallika ehk kannatuse juurde.

Kui te äratate teistes inimestes ehmunud kaastunde ja põlguse seguseid tundeid, siis teadke, et olete õigel teel. Te võite hakata kirjutama.

Enese väljendamisest

Jõud muutub liikumiseks niipea, kui see astub tegevusse ja kestab.

Kui te ei suuda oma kannatust väljendada teatud kindla struktuuri raamides, on teie asi untsus. Kannatus õgib teid seestpoolt elusalt, enne kui te jõuate üldse midagi kirjutama hakata.

Struktuur on ainus võimalus vältida enesetappu. Ja enesetapp pole mingi lahendus. Mõelge vaid, kui Baudelaire'i enesetapakatse kahekümne nelja aastaselts oleks õnnestunud.

Uskuge struktuuri. Uskuge ka vanadesse värsimõõtudesse. Värsistamine on võimas vahend oma siseelu vabastamiseks.

Ärge arvake, et teil on kohustus mõelda välja uus vorm. Uued vormid on haruldased. Üks sajandis on juba hea. Ja nende autoriteks pole tingimata kõige suuremad poeedid. Luule ei ole töö keelega; vähemalt mitte ainult. Sõnade eest vastutab kogu ühiskond tervikuna.

Enamik uutest vormidest ei teki mitte tühjale kohale, vaid aeglase tuletamise käigus mõnest varasemast vormist. Tööriist kohandub vähehaaval, see teeb läbi mõned väikesed muudatused; uudsus, mis tuleb viimaste koosmõjudest, ilmneb tavaliselt alles lõpuks, siis, kui teos on juba valmis. Just samamoodi toimub areng loomariigis.

Kõigepealt te toote kuuldavale artikuleerimata karjeid. Ja tunnete tihti

kiusatust nende juurde tagasi pöörduda. See on täiesti loomulik. Luule sünnibki tegelikult vahetult enne artikuleeritud kõnet.

Sukelduge taas artikuleerimata karjetesse, iga kord, kui te selleks vajadust tunnete. See on nooruse läte. Kuid te ei tohi unustada, et kui te ei suuda sealt aeg-ajalt vähemalt korrakski väljuda, te surete. Inimorganismil on omad piirid.

Kannatuse kulminatsioonihetkel ei suuda te enam kirjutada. Kui te tunnete, et teil on selleks jõudu, võite siiski proovida. Tulemus on tõenäoliselt halb; tõenäoliselt, aga mitte tingimata.

Ärge tehke kunagi tööd. Luule kirjutamine pole töö, see on kohustus.

Kui mõne kindlapiirilise vormi (näiteks aleksandriini) kasutamine nõuab teilt pingutust, loobuge sellest. Seda laadi pingutus ei tasu end kunagi ära.

Teisiti on lugu üldise pideva pingutusega, mis on suunatud apaatiast vabanemisele. Selline pingutus on hädavajalik.

Mis puutub vormi, siis võite vabalt iseendale vastu rääkida. Vahetage suundi ja tehke kannapöördeid, nii palju kui tarvis. Ärge pingutage üleliia selle nimel, et teie isiksus oleks sidus; see isiksus on olemas igal juhul, ja teie tahtest sõltumata.

Ärge põlake ära ühtegi asja, mis võiks teile pakkuda veidike tasakaalu. Sest õnn pole niikuinii teie jaoks; see asi on ära otsustatud juba ammu. Kui te aga suudate kinni püüda mõne selle pettekujutelmadest, tehke seda. Ilma vähimagi kõhkluseta.

Sest niikuinii ei kesta see kaua.

Teie olemasolu on nüüd vaid üksainus kannatuste ahel. Te arvate suutvat seda väljendada sidusas vormis. Teie eesmärk selles etapis: piisavalt pikk eluiga.

Hinges püsida

*Kirjaniku amet on siiski ainus, millega võib mitte raha teenida,
seejuures naeruväärseks jäämata.*
Jules Renard

Surnud poet ei kirjuta enam midagi. Seetõttu on oluline ellu jääda.

Sellele lihtsale põhimõttele on teil mõnikord raske kindlaks jääda. Eriti pikalevenivate viljatute loomeperioodide ajal. Eluspüsimine tundub teile sel ajal piinavalt mõttetut; niikuinii ei kirjuta te ju enam midagi.

Sellele võib vastata ainult ühtemoodi: tegelikult te seda ei tea. Ja kui te ennast ausalt uurite, tuleb teil lõpuks sellega nõustuda. Igasuguseid kummalisi asju võib juhtuda.

Kui te enam ei kirjuta, siis on see võib-olla eelmäng vormi muutusele. Või teema muutusele. Või neile mõlemale. Või on see tõepoolest eelmäng teie loomingulisele surmale. Aga te ei tea seda. Te ei õpi kunagi viimseni tundma seda osa endas, mis sunnib teid kirjutama. Te saate sellest aimu vaid ligikaudsetes ja vastuolulistes vormides. On see egoism või andumus? Julmus või kaastunne? Kõik võib kõlblikuks osutuda. On ilmne, et tegelikult ei tea te mitte midagi; ärge siis käituge nii, nagu teaksite. Jääge ausaks ja alandlikuks oma teadmatuse ees, selle salapärase poole ees teis endas.

Poetid, kes elavad vanaks, loovad tavaliselt rohkem, enamgi veel: vanauses leiavad aset ka erilised füüsilised ja vaimsed protsessid, mille tundmaõppimisest oleks kahju loobuda.

Ometigi on hinges püsida ääretult raske. Mõeldav on kasutada *strateegiat à la Pessoa*: otsida mingi tagasihoidlik töö, mitte midagi avaldada, oodata rahulikult surma.

Tegelikkuses kerkivad meie ette suured raskused: tunne, et kaotame aega, et oleme vales kohas, et meid ei hinnata vääriliselt – kõik see muutub kiiresti talumatuks. Alkoholi vältimine osutub väga raskeks. Selle tee lõpus ootab meid viimaks kibestumus ja sapisus, millele peagi järgneb apaatia ja täielik loomevõimetus.

Sellel lahendusel on niisiis omad puudused, kuid üldiselt on see võimalikest ainus. Ei maksa unustada psühhiaatreid, kelle pädevusse kuulub lühiajaliste töölt vabastuste andmine. Seevastu pikaajaline viibimine psühhiaatriahaiglas ei ole soovitatav: liiga laostav. Seda kasutada viimases järjekorras, alternatiivina pätistumisele.

Täiel määral tuleb ära kasutada ühiskondliku solidaarsuse mehhanisme (töotuabiraha jms) nagu ka jõukamate sõprade rahalist toetust. Selle pärast pole teil tarvis endale ülemäärast süütunnet tekitada. Poet on püha parasiit.

Poet on püha parasiit; nagu skarabeus vanas Egiptuses, võib ta kosuda rikaste ja lagunevate ühiskondade rüpes. Aga ka kehvades ja tugevates ühiskondades on tal oma koht.

Te ei pea enda eest võitlema. Sõdurid võitlevad, mitte poeedid. Kuid veidi tuleb siiski avaldada, see on vajalik eeldus *postuumsele tunnustusele*. Kui te ei avalda teatud miinimumi (kas või paar kirjutist mõnes teisejärgulises ajakirjas), jääte tulevaste põlvete jaoks märkamatuks; niisama märkamatuks, kui olite oma eluajal. Isegi kui te olete tõeline geenius, peate jätma mingisuguse jälje ning usaldama siis kirjandusarheoloog, et nemad kaevavad välja ülejäänud.

See võib ebaõnnestuda, sageli see ebaõnnestubki. Vähemalt kord päevas peate endale kordama, et peamine on teha kõik, mis teie võimuses.

Lemmikpoetide elulugude uurimine võib kasuks tulla, see annab teile võimaluse vältida mõningaid nende vigu.

Pidage meeles, et tavaliselt pole head lahendust elu materiaalse poole korraldamisele; väga halbu lahendusi on aga küll.

Elukoha probleemi enamasti ei teki; lähete sinna, kuhu saate. Proovige lihtsalt vältida liiga lärmakaid naabreid, kellest üksi juba piisab, et põhjustada teie lõplikku vaimset surma.

Väike tööalane kogemus võib teile anda teadmisi ühiskonna toimimise kohta, mida võimaluse korral saate ära kasutada oma hilisemas loomingus. Pätistumise periood aga, mil te sukeldute heidikute maa-

ilma, toob kaasa teistsugust tarkust. Ideaalne on kogeda nii ühte kui teist.

Teised igapäevaelu tahud, nagu harmooniline seksuaalelu, abielu ja laste saamine, on ühtaegu kasulikud kui ka viljastavad. Kuid need jäävad enamasti kättesaamatutesse kõrgustesse. Loomeinimese jaoks on see kõik praktiliselt tundmatu maa.

Enamasti te kõigute kibestumuse ja ängistuse vahel. Mõlemal juhul aitab alkohol. Oluline on saavutada mõned hingetõmbehetked, mis võimaldavad teil luua oma teoseid. Need hetked saavad olema lühikesed; sundige end neist kinni haarama.

Ärge kartke õnne; seda pole olemas.

Lööge sinna, kus see mõjub

Püüa hoolega osutada Jumala ees kõlblikuks töötajana, kel pole tarvis häbeneda, kes tõe sõna kuulutab õigesti.
(2Tm 2,15)

Ärge otsige teadmisi teadmiste eneste pärast. Kõik, mis ei tulene otsest emotsioonist, on luules väärtusetu.

(Loomulikult tuleb siin sõna *emotsioon* mõista tema laiemas tähenduses; mõned emotsioonid ei ole ei meeldivad ega ebameeldivad; see kehtib enamasti võõritustunde kohta.)

Emotsioon lõhub põhjuslikkuse ahela; see võimaldab ainsana tajuda asju iseeneses; selle taju edasiandmine ongi luule eesmärgiks.

See filosoofia ja luule eesmärkide kokkulangemine on neid ühendava salajase liidu alus. Selle väljundiks ei ole tingimata filosoofiliste poemide kirjutamine; luule peab väljendama tegelikkust omal, puhtalt intuitiivsel moel, ilma et see läbiks maailma intellektuaalse rekonstruktsiooni filtri. Veel vähem on selleks luulevormis filosoofia, mis on enamasti vaid mannetu tüssamine. Kuid just poetide tööde kaudu leiab uus filosoofia endale kõige tõsisemad, tähelepanelikumad ja viljakamad lugejad. Niisamuti on mõned filosoofid ainsana võime-

lised eristama, päevavalgele tooma ja kasutama luulesse peidetud tõdesid. Just luulest, peaaegu niisama palju kui vahetust kaemusest ja palju vähem eelnevast filosoofiast, leiavad nad ainekust uuelaadseteks maailmakirjeldusteks.

Austage filosoofe, ärge jäljendage neid; teie tee on paraku teine. See on lahutamatu seotud neuroosiga. Poetiline ja neurootiline kogemus on kaks teineteisega ristuvat ja põimuvat teed, mis kõige sagedamini lõpuks ühte sulavad; see toimub poetilise maagisoone lagunemisega neuroosi veristes voogudes. Aga teil pole valikut. Teist teed ei ole.

Pidev töö oma kinnismõtetega muudab teid lõpuks pateetiliseks nartsuks, mida jätab ängistus või laastab apaatia. Kuid, kordan veel kord, teist teed ei ole. Te peate jõudma punkti, kust tagasiteed enam pole. Purustama ringi. Ja looma mõned poeemid, enne kui te kokku varisete. Teie silme eest vilksatasid läbi ääretud avarused. Igasugune suur kirk suubub lõpmatusse.

Lõppude lõpuks lahendab armastus kõik probleemid. Niisamuti juhib igasugune suur kirk tõe valda. Teistsugusesse ja äärmiselt valulikkuruumi, milles pilk on selge ja näeb kaugele. Kus puhastunud asjad ilmnevad oma selguses, oma läbipaistvas tões.

Uskuge, et Tõde, Ilu ja Headus on üks ja seesama.

Sellel ühiskonnal, milles te elate, on eesmärk teid hävitada. Te ise olete selleks võimaluse andnud. Relvana kasutab ühiskond ükskõiksust. Te ei või endale lubada samasuguse hoiaku omaksvõtmist. Asuge rünnakule!

Igal ühiskonnal on oma nõrgad kohad, oma haavad. Pange näpp haavale ja vajutage hästi tugevasti.

Käsitlege teemasid, millest keegi midagi kuulda ei taha. Dekoratsioonide pahupoolt. Rõhutage haigust, agooniat ja inetust. Rääkige surmast ja unustusest. Armukadedusest, ükskõiksusest, frustratsioonist

ja armastuse puudumisest. Olge alatud, siis olete ehtsad.

Ärge liituge millegagi. Või siis liituge ja hüljake seejärel kohe. Ärge ühinege liiga kauaks ühegi liikumisega. Millegi eest võitlemine teeb õnnelikuks, teil aga pole tarvis õnnelik olla. Teie osaks on õnnetus; teie olete sünguse poolel.

Teie peamine missioon pole midagi välja pakkuda ega üles ehitada. Kui teil aga avaneb selleks võimalus, siis tehke seda. Kui te jõuate välja talumatute vasturääkivusteni, öelge need välja. Sest teie kõige suurem missioon on uuristada teed Tõe poole. Te olete hauakaevaja ja te olete laip. Te olete ühiskonna ihu. Te olete ühiskonna ihu eest vastutav. Kõik vastutavad võrdsel määral. Suudelge maad, te jätsised!

Määratlege süütus ja süüdiolak. Kõigepealt teis endis, see saab teile edaspidi teejuhiks olema. Aga ka teistes. Vaagige nende käitumist ja nende seletusi; seejärel mõistke kohut täiesti erapooletult. Te ei säästa iseennast; ärge säästke ka kedagi teist.

Te olete rikas. Te tunnete Head ja te tunnete Kurja. Hoidke need alati lahus; ärge minge sallivuse, selle armetu vanaduse tunnuse õnge. Luule suudab kehtestada lõplikke moraalseid tõdesid. Vabadust peate vihkama kogu hingest.

Tõde on skandaalne. Aga ilma selleta on kõik väärtusetu. Aus ja naiivne maailmanägemus on juba meistriteos. Selle nõudmise kõrval on originaalsus tühine. Ärge selle pärast muretsege. Niikuinii eritub teie puuduste summast paratamatult originaalsust. Teie omalt poolt öelge lihtsalt tõde; kõigest vaid tõde, ei midagi rohkem ega vähem.

Te ei saa armastada tõde ja maailma. Aga te olete oma valiku juba teinud. Nüüd on küsimus selles, kuidas oma valikule kindlaks jääda. Kutsun teid üles mitte kaotama julgust. Mitte et te peaksite midagi lootma. Otse vastupidi, teadke, et te saate olema väga üksi. Enamik inimesi lepitub eluga või sureb. Teie olete elavad enesetapjad.

Sedamööda, kuidas te lähenete tõe, olete üha enam üksi. Hoone on

imeline, aga tühi. Te kõnnite lagedates saalides, kus kõlab teie endi sammude kaja. Õhustik on läbipaistev ja muutumatu; asjad näivad olevat muutunud kujudeks. Aeg-ajalt te puhkete nutma, sedavõrd julm on nägemuse selgus. Te tahaksite pöörduda tagasi teadmatuse udusse; kuid sisimas te teate, et on juba liiga hilja.

Minge edasi. Äрге kartke. Hullem on juba selja taga. Elu käristab teid veel, teil aga pole sellega enam suurt pistmist. Tuletage endale meelde: põhimõtteliselt te olete juba surnud. Nüüd olete silmitsi igavikuga.

MICHEL HOUELLEBECQ (s 1958) on tänase prantsuse kirjanduse tuntumaid tegijaid, kelle napp looming on ärgitanud teravaid vaidlusi autori kodumaal ning pälvinud laialdast rahvusvahelist tunnustust. Agronoomi haridusega luuletaja ja romaanist alustas oma kirjanduslikku tegevust õige vara, lüües kaasa erinevates kirjanduslikes rühmitustes. Tema esimesed luuletused ilmusid ajakirjas La Nouvelle Revue Française 1985. aastal; esimene luulekogu nägi ilmavalgust kuus aastat hiljem, 1991 (La Poursuite de bonheur, kordustr 2000). Tänapäevaks on Houellebecq'il ilmunud kokku kolm luulekogu (Le Sens du combat, 1996; Renaissance, 1999) ning üks CD-plaat, kus ta esitab tema luuletuste põhjal komponeeritud laule. Laiema tuntuse on Houellebecq pälvinud siiski romaanikirjanikuna (vt Vikerkaar 1999, nr 1, lk 94–96). Juba tema debüütromaan "Võitlusvälja laienemine" (Extension du domaine de la lutte, 1994) leidis avalikkuses teatavat vastukaja, kuid üldrahvaliku tähelepanu objektiks sai Houellebecq oma teise (ja seni viimase) romaaniga "Elementaarosakesed" (Les particules élémentaires, 1998). "Elementaarosakesed" annavad tavatult negatiivse pildi lääne ühiskonna viimaste kümnendite eluviisidest ning ennustavad inimliigi peatselt kadu. Tänapäevaks on raamat tõlgitud juba enam kui paarikümnesse keelde ning kuulu järgi peaks lähiajal valmima selle ainetel vändatud linat eos. Houellebecq'i osalusel valminud "Võitlusvälja laienemise" ekraniseering linastus Prantsusmaal juba 1999. aasta sügisel. Lisaks luuletustele ja romaanidele on Houellebecq avaldanud ka novelle, esseid ja kirjandusarvustusi, mis on kokku kogutud kahte raamatusse: Rester vivant (1991, kordustr 1999) ja Interventions (1998). Esimesest väljaandest tõlgitud nimilugu "Jäada ellu" (1991) avab suurepäraselt Houellebecq'i loomingulise kreedo, millele ta on tänini truuks jäänud. Michel Houellebecq elab praegu Iirimaal Dublinis.

M.T.

HASSO KRULL

REIS MARIMAALE

Tallinn–Moskva–Joškar-Ola–Kosmodemjansk–Nižni-Novgorod–
Moskva–Tallinn

23.–31. juuli 2000

*Sing, song
mind's form
even
if
mistaken
Robert Creeley*

rong muidugi sõitis, nii
hästi kui ta sõita oskas
kahel pool teed
sood ja rabad

kuni algasid
Marimaa männikud
päike paistis vastasaknast
paljastele varvastele

selle linna nimi on
Joškar-Ola
ta vanalinnal ja uuslinnal
pole mingisugust vahet

sööklas jooksid prussakad
mööda marmorist poorti
limonaad plastmassi maitsega
nii ta maitsema peabki

ilus mustlanna lastega
kerjab turu ligidal
kui andsin kümme rubla
ta naeratas

mingid tüdrukud muudkui lobisevad
kõrvalmaja trepimademel
suitsetavad ja näitavad
oma pikki jalasääri

mina suitsetan toas
ma olen väsinud
marid räägivad
ja mina suitsetan

*

mis on õieti
reisimise mõte

kui ma seda teaksin
siis vist ei peakski reisima

*

Moskva –
vastik

*

rohutirtsud jõe ääres
ja pelmeenid kohvikus
igal pool
mingi hais

aga külas
meid oodatakse
me ootame, et
meid oodatakse

päike sööb otse mu
nina all lilli
ja sirelane piniseb
kõrva ääres

*

külas meid ootasid
kitsed ja haned
ja terve purk
halli puskarit

päev läbi olime olnud
jõe ääres
väikebussi ukсед lahti
sealt lajatas igat sorti võssotskit

sõda teeb rahva rikkaks
arvas õhtul
puskariringis Andrei
teised olid täitsa nõus

kuskil kunkus viiksus notsu
üks täht seisis kitsa õue kohal
olin püüdnud seletada
et relvade tootmine põhjustab vaesust

küsisin pärast
miks marid õhtulgi ei rääkinud

omavahel mari keelt
Aleksandr kohmetus

Andrei on ju venelane
see pole viisakas

*

öösel oksendasin puskari
kartulipõllu äärde

hommikul kõnnime läbi küla
et vaadata maride püha hiit

kõrgete vanade puude all
on midagi turnimispuude sarnast

“siia riputatakse katlad,” seletab
Aleksandr, “siin seisab kart”

tagasi minnes
läbime ühe õue

suurest valjuhääldist lõugab kõvasti
mingi vene disko

pisike tüdruk seisab kartlikult rõdul
otse valjuhääldi kõrval

*

kassid
ja
väikesed
tüdrukud

on
siin
väga
armsad

*

esimesel ööl Joškar-Olas
ärkasin kaks korda üles

ükskord tungis
mulle ööliblikas voodisse
paiskasid ta põrandale
siis panin tule põlema

teine kord
mingi tüdruku ja noormeeste hääled
kuskilt hoovilt või aknast
palju, erutatult ja kiiresti

mõtlesin: venelased
nikuvad lobisedes
siis jäin uuesti magama
rohkem ei segatud

jäin uuesti magama
ja, imelik, magasingi

*

ma tahaksin vist näha
ühte teistsugust maad

kui elaksin siin
kirjutaksin ainult

lõputult igatsevaid
sogase jõena voolavaid luuletusi

pärast hakkaksin
süstima heroini

*

sõidame laevaga
mööda Volgat
kaldad on kollased

küll ta kuriloom
on lai
nagu väike väin

eile õhtul tulid
pätid Volgalt
paadiga seminari vaatama

ujusin
ujuda oli mõnus
ja mõttetu

kallasime tšuvaši vodka
kiiruga Volga lainetesse
et meile saaks uuesti valada

Šeremetjevo
suur punane loss
vodkainete kaldapealsel

üle Volga minevat
ainult kaks silda
Kaasanis ja Nižni Novgorodis

laev sõidab
pisikesed saared paadid
kasevöödilise kaldapealne

väikeses paadisadamas seisab
üksildane tuletõrjeauto
pilved on Venemaa moodi

küll ta kuriloom
on lai
ja täiesti mõttetu

surnud kalad
räpasel rannal

ilus
ja uimane
surmani purjus jõgi

*

kaldad lähevad laugemaks
ja kallastevahe kitsamaks
paistab liivane rannaviir

lodjad ja kraanad möödusid
lained ja saared möödusid
vee ääres lömitab madal vōsa

pisikeses paadisadamas
ootavad kolm tüdrukut
Volgalt saabuvat laeva

nad ei tule peale vaid ainult
vaatavad laeva ja lehvitavad
vastu rinnatist kolmekesi

igal pool need tüdrukud
ja igal pool on nad nii
kurvad ja ilusad

jõgi laieneb jälle
taevas tumeneb jälle

*

kogemata võtsime
Kosmodemjanskist endaga
kaasa Valja koti

see tuli välja
kui Alikov hakkas küsima
kelle on see must kott

ütlesin talle: kogu aeg
oli meil olnud hirm
et mõni asi jääb maha

seepärast võtsime laevale tulles
igaks juhuks kaasa
ühe koti rohkem

topelt ei kärise

Alikov naeris
ja naeris
"hea – eestlased"

hakkasin aru saama
et on tõepoolest olemas
eesti huumor

*

vaadates
seda astmelist liivakallast
roheliste saludega

mõtlen
see maa on nii kaua olnud
raskelt Venemaa

*

rongiga
Moskva
poole

on
mõnus
sõita

aga
ainult
idast

päikesele
järele

*

Moskva –
pärast

Venemaa
vingerdamist

polegi siin
nii vastik

*

Alikovil on
Arbatil korter
saatkondade ligidal

on pühapäev
ja ilm on jahedaks läinud
õhk on niiske ja puhas

tundub
et isegi Moskvas
saab hingata

vaatame välja
kõrge korteri aknast
väljas näib vaikne

kust selline vaikus
siin maal
üldse tuleb

*

Joškar-Olas
jalutasime õhtul Aleksandriga
eideke kahe kitsega
tuleb läbi linna

üks on ilusti paela otsas
teine sörgib vabalt järele

“staruhha,” hüüab Aleksandr
“kui palju kits maksab”

eit lööb umbrohuga kitsele
mööda kintsu, “nad pole müüa”

hakkame minema
“idioot,” ühmab Aleksandr

mina tahaks ka
midagi hüüda

armas eideke
ära müü kunagi ühtegi kitse

õpeta nad sööma
relvi ja rakette

ja hammustama valusasti kõiki
kes neid müttavad ja timmivad

*

kõrgel Arbati kohal
vaikuse oaasis
loen araabia luulet vene keeles

tõepoolest
midagi nii meeldivat
pole selles keeles varem lugenudki

aga mispäraast marid
oma puskariküla õue peal
rääkisid mingist Puškinist

*

ma magan
ja köögis räägitakse
köögis räägitakse
ja ma magan

ma magan
ja köögis räägitakse
köögis räägitakse
köögis räägitakse

ma magan
ma magan
ma magan ja
köögis räägitakse

ma magan

köögis räägitakse

ja
ma
magan

*

lesin
rongis

aknast
mööduvad

kummalised
lobudikud

uudishimu
jõul

liigun
tagasi

Eestimaa
poole

PEETER LINNAP

"Force Majeure ja intiimne dokumentalistika"

Eric Soovere pildid emigreerumise teekonnast 1944-1949

1940ndad aastad pildis: vöö- rastele oma – omadele vööras

Pöördeliste 1940. aastate pildiline ajalugu Eestis on paradoksaalne: seni teada olnud adekvaatsed fotod meie sotsiokultuurilisest olukorrast tehti välismaalaste jaoks, ja vastupidi – pildid, mis "täitsid" Eesti oma visuaalset ruumi, olid meile lootusetult vöörad.

Nii pildistas Marburgi linnaülikooli fotoarhiiv 1941.–1944. a kogu Baltikumi (5000 negatiivi) ja kellegi H. Ifland'i sama perioodi fotodest anti Saksamaal välja pildialbum Eestist.

1943. ja 1944. a jäädvustas õpetaja Karl Hintzer Lõuna-Eestis olustikku ja sõjasündmusi (20 000 negatiivi) ning põgenekelaagreid (10 000 võtet).¹

Eesti elanikkond pole siiani näinud ühtegi nimetatud dokumenti – reaalsust nende aegade ENSV-s asendas aga "Matrix'i"-taolise ulmena pildimaailm, mis koosnes teenelise ajakirjaniku Artur Rätsepa ülistusfotodest võidukatele vägedele ning Semjon Školnikovi ja Vitali Gor-

bunovi hollywoodlikest Eesti Telegraafi Agentuuri "dokudraamadest", mis muumifitseerisid tööprotsessi religiooni tasemele.²

USA-s elava Eric Soovere põhjalik pildiuurimus eestlaste emigreerumisteekonnast 1944.–49. a kõigutab tugevasti seda sürreaalset maailma. Ta on üksikasjalikult dokumenteerinud enda ja oma kaasmaalaste põgenemisteekonda Eestist Ameerikasse.

Esimestel piltidel näeme üht Eesti maa kohta, autorile tuttavaid inimesi, nende tavalisi töid ja tegemisi ning vooruste kõrval ka inimlikult pahelisi ettevõtmisi nagu puskariajamine.

Seejärel saadavad sajad fotod tähelepanelikult kogu autori pikka ja pealesunnitud teekonda Eestist USA-sse; Kõnnu külast läbi Tartu–Tallinna–Heltermaa Saksamaale Jenasse ja Augsburgi ning lõpuks Bremenhaveni kaudu üle Atlandi ookeani...

Ühtekokku on kaamera saatnud autori rännakut 5 aasta ja 105 päeva jooksul.

¹ H. A. M a l m, Etappe Eesti fotoajaloost. Välis-eestlase kalender. Eesti Maja, New York, 1978, lk 42–51.

² Vt P. L i n n a p, Kadreeritud tõde: fotograafia stalinlikus Eestis 1946–53. Kunstiteaduslikke Uurimusi X. Tallinn, 2000.

Eric Soovere kui dokumentalisti positsioonist

Tundub kohatu, kuid just 1940. aastate pöördelised sündmused tegid Eric Sooverest täiesti unikaalse eesti fotograafi. Ta oli pärit sootsiumist, kus dokumentalistika omandas juba 1930. aastate lõpul patriootilis-paraadliku alatoon³ ja ta põgenes ühiskonna eest, kus “tõsielu” ja selle pildiline palendus allutati täielikult ideoloogilisele retoorikale.⁴ Võib oletada, et ei ühel ega teisel juhul poleks tagasihoidlikku meditsiinifotograafi ametit pidav Soovere saanud ajalukku kuigivõrd tõsist jälge jätta. Uues olukorras aitasid teda nii professionaalsed oskused kui missioonitunne – soodsaks osutus seegi, et põhjalikul pildistamistegevusel puudus otsene “telliija” – oli vaid isiklik südame-tunnistus. Just viimasel põhjusel võime Soovere pildiuurimust pidada suhteliselt “objektiivseks” või vähemasti sääraseks, mis ei lähtu ühestki poliitilisest huvist ega ideoloogilisest suunitlusest. Teine huvipakkuv aspekt Soovere kui dokumentalisti autoripositsioonis on tema protagonistide suhe toimunu ja kujutatuga: “Mõistetagu meid inimesina, kes kaotasid ülekohtuse okupatsiooni tõttu oma vara, ülesehitatud kodud, seltskondliku ja ame-

tialase staatuse, inimväärsuse ning põgenesid hirmu tõttu uude erilisse inimmasi.”⁵ Oluline, mis siit järeldub, on öieti see, et Soovere pildiuurimuses puudub ajakirjanduslik kire tõlgendada nähtavat “sündmuse” või “uudisena” – puudub kurioosumi element. Nende piltide autor pole seega ei rahvuse ega ühiskonna ideoloogiline pildikonstruktor, hoopiski mitte “päevakajalise” sümboliteatri mäenedžer, kes tõstab esile üht või teist maailmakorda mõne teistsuguse arvel. Pigem võib Soovere suhet kujutatasse defineerida kui mõõdukalt “humanistlikku” – kõik need pildid, nii või teisiti, näitavad ja kirjeldavad inimese olemisviise ja kõik päevikutekstit kommenteerivad pilte leebes kroonikatoonis ilma igasuguse marurahvusliku fanatismiga. Soovere patriotism on niisiis aus ja mõõdukas – kordagi ei ületa see taluvuse piire.

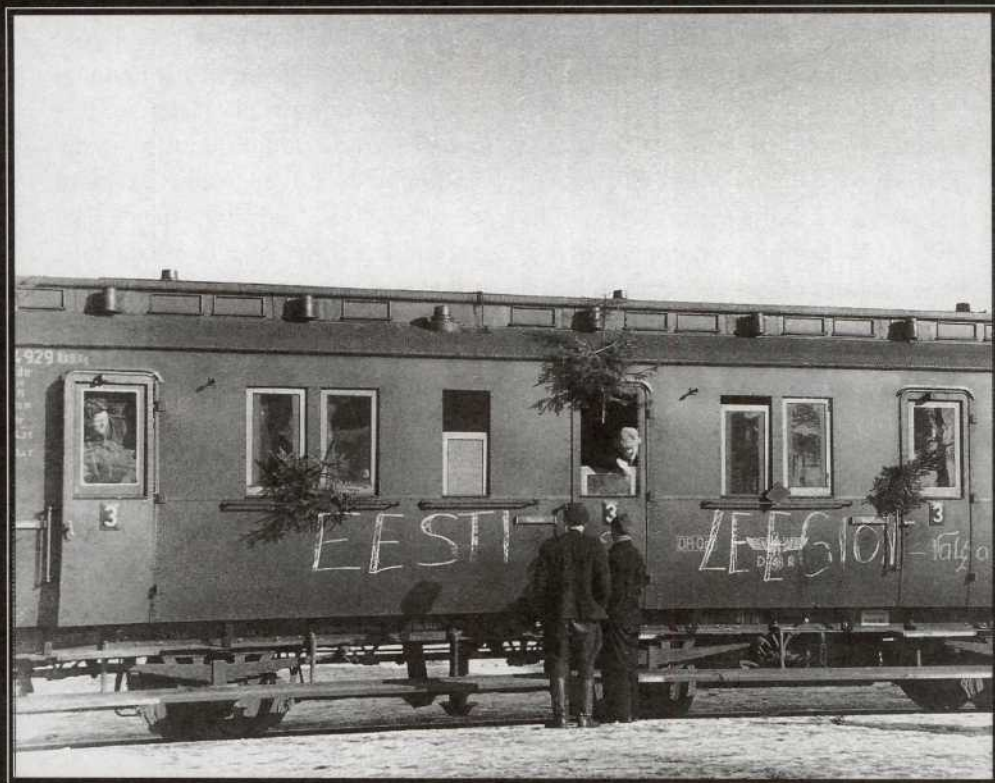
Pildid, kommentaarid ja “vahetu kogemus”

Et Soovere uurimus eestlaste emigreerumisteedekonnast baseerub “omal nahal” kogetul, siis on mõistetav ka mitme erineva tekstiüübi kasutamine: pildireale, mis moodustab suhteliselt iseseisva jutus-

³ See on märgatav nii 1930. aastate kinoringvaadetes kui fotožurnalistikas – ka suur osa Eesti ainsate koosseisuliste fotoreporterite A. Kalmu, U. Loigumi ja H. Soosaare fotodest on kantud “paraadlikust” ja fassaaditsevast maneerist. P. Linnap, Kadreeritud tõde.

⁴ Johannes Käbini sõnastuses põhjendati niisuguse “allutamise” vajalikkust järgmiselt: “...ajakirjanduse ülesandeks on stimuleerida (...) töörahva initsiatiivi ja aktiivsuse veelgi võimsamat tõusu, teadlikku töödistsipliini ja sotsialistlikku omandisse suhtumist, võitlust vana ühiskonna igandite vastu. Rööbiti progressiivsete ja eeskujulike kogemuste tutvustamisega on tarvis kritiseerida vana, kõlbmatut ja hääbuvat, mis ei vasta sotsialismi ehitamise aktuaalsetele ülesannetele.” Tsit. käsikirjast: K. T e d e r, Eesti foto 1940–1948, lk 2.

⁵ Tsit. Eric Soovere eessõnast raamatule “Käru ja kaameraga”, Tln., 1999, lk 5.

ERIC SOOVERE

—
Rong rongi järel
veeres noori itta tapatalgale.
Tartu, 1944.

ERIC SOOVERE

—
Peatus Vägeval.

Sakslased on öösel salaja lahkunud
ja punaarmee on lõpetamas
Vägeva ümbruse vallutamist.
September, 1944.

ERIC SOOVERE

—

Laadimine
Kiltsil 19. septembril
1944.

ERIC SOOVERE

—
Grosslatengis 22. mail
1945.

ERIC SOOVERE

—
Lapsetoiduks on e-satskohv.
Sudeedimaa,
mai 1945.

ERIC SOOVERE

—
Endised sõdurid magamas
vagunite katustel.
Zeulenroda-Augsburg.
Juuni, 1945.

ERIC SOOVERE

—
Baltlaste laager.
Augsburg-Hochfeldis.
Juuli, 1944.

ERIC SOOVERE

—
Dr. Riismancel
terveid kartuleid valimas.
Saksamaa, november
1945.

tuse, on lisatud päevikuvormis kommentaarid (päevade kaupa), lahkumise marsruuti markeerivad kaardid ja reproduktsioonid väikestest, kuid tookord eluliselt olulistest esemetest: toidukaardid, load, tunnistused, nimekirjad jne. Et ümberasumise kogemus oli olemuselt “polüfooni-line”, siis on seda ka Soovere uurimus.

Kasutades autentsuseaistingu loomiseks küll fotoaparaati ja päevapilte, jõuab autor pikkade tekstiliste jm kommentaaride lisamisega siiski lõppkokkuvõttes hübriidse tulemuseni, mis vägagi sarnaneb kaasaegse autorifilmiga dokumetaalses kinematograafias. Autor ei kõrgu modernistlikult toimuva kohal, ta pigem “lahustub” toimivas ja osaleb selles, ja see teenib siin samasugust “vahetuse/vahendituse” missiooni nagu näiteks Tõnis Lepiku 1990. aastate suurepärase lühifilm “Pigilinnud”. Meiega ei suhelda mitte kolmandas isikus, “kellegi teise nimel”, vaid väga otse – vaatajale jääb mulje, nagu oldaks isiklikult sündmuste keskel. Viimase tunde võimalikkus eeldab fotodelt aga tagasihoidlikku, isegi “märkamatu” ümberkäimist sellega, mida nimetatakse “stiiliks”.

Mimees ja stilistika Eric Soovere fotodes

Dokumentalistika üks põhiprobleeme – küsimus mimeetilise kujutamise, stiili, teose ja autori vahelkordadest on ilmne ka

Eric Soovere emigreerumist käsitlevas uurimuses. Kahtlemata ei aita meid selles selgusele jõuda ei klassikaline “estee-tika” ega positivistlik “kunstiteadus”. Kui läheneksime Soovere fotodele vaid stiilanalüüsi võtete abil, jääksime üsna tobedasse olukorda. Pildilise selguse ja kujutatatu köitvuse on Soovere usaldanud rohkem “materjalile enesele” kui mingile kindlale meetodile – need fotod on organiseeritud pigem “intuitsiooni” kui “kompositsiooni” toel. Vaatamata piltide elementaarsele fotograafilisele “kultuursusele” ja olenemata võimalusest pidada süsteemseks keeleliseks korduvuseks näiteks üld- ja keskplaani eelistamist suurplaanidele ja detailidele, on ütlematagi selge, et pildistades seda erakordset ja olulist teekonda, ei jõudnud Soovere mõelda isegi mitte “kompositsiooni” mõistele. Ainus, mis siin tähtsust omab, on vist see, et kõigil tema pildidel on kujutatud inimesi nende igapäevaselt muutuv ja kiirelt vahelduvas keskkonnas – jäädvustatud on eriti põhjalikult ja detailirikkalt. Jättes natuurile ja olustikule määrava rolli, pildistas Soovere enam kui 5 aasta jooksul kronoloogilises võtmes ning jõudis tulemuseni, mis oma aukartust äratavas põhjalikkuses annab meile võimaluse pidada dokumentaalset autoriprojekti väga eriliseks žanriks. Just viimasega seoses võime teda pidada ühte leeri kuuluvaks ka maailma fotoajaloost tuntud sotsioloogiliste pildiprojektidega nagu Lewis W. Hine'i ja J. Riisi⁶ sajandi-

⁶ Lewis Wickes HINE (1874–1940) ja Jacob RIIS (1849–1914) – USA sajandialguse sotsioloogid ja fotograafid, kes uurimuslikest huvidest lähtudes jäädvustasid asotsiaalide elu New Yorgis ning tööhõive probleeme Ameerikas.

alguse uurimused või Farm Security Administrationi⁷ mahukas dokumentatsioon USA-s 1930. aastatel. Sarnane on piltide saatuski: algselt pakuvad need suhteliselt pragmaatilised fotod huvi rahvusliku ajaloomälu seisukohast ning, muutes seejärel kultuslikuks “vaatamisväärsuseks”, leiavad enamasti tee kunstimuseumide näitusesaalidesse.⁸ Viimane on selgeks märgiks, et isegi “objektiivsuse” taotlust ennast on üha enam hakatud tõlgendama subjektiivsuse vormina – nii nagu dokumentalistikat vaadeldakse tänapäeval tihti kui lavastuse erijuhtumit.⁹ Mimeetilise kujutamise viisi tõlgendamine omaette “stiilina” sõltub nüüsiis pelgalt institutsionaalsest tahtest.

“Käru ja kaameraga”: näitus ja raamat

Just viimasel põhjusel pean ma Soovere hiigelprojekti kõige adekvaatsemaks inkarnatsiooniks raamatuformaati. Just niisugusel kujul vastab see täpsemalt autori algele intentsioonile (kroonika tüüpi päevaraamatu pidamine) ning just säärases kronotoobis saame materjaliga kõige intiimsema kontakti.

Seevastu näituse kuju andmine Soovere ajaloolis-etnograafilistele fotodele võib esmalt tunduda küll kunstlik, kuid omad voorused on siingi. Kui albumid reeglina

“standardiseerivad” pilte, seega ka neis sisalduvaid detaile, tundmusi ja meeleolusid, siis väljapanekul saab võimalikuks materjali veelkordne nüansseerimine: vaevumärgatavate, kuid oluliste detailide ilmsiktulek, meeleolude, atmosfääri jt miniatuursete võngete/helkide/vibratsioonide legaliseerimine.

“Väikese ajaloo” kontekstis, kus koondpildi loovad tähtsuselt just nagu teisejärgulised seigad, on viimane iseäralikult oluline. Tähtis on seegi, et kui kõidetud trükis “seob” meid nii või teisiti ka teatud pildilise järjestuse/järgnevuse, autori poolt etteantud narratiivi külge, siis näitusel oleme vabad kõike seda ise valima.

Vahendatud (suur) ja vahetu (väike) ajalugu

Suurimaks väärtuseks, mida Eric Soovere emigreerumisfotodest leida suudan, on ajalookäsitlus, mis on vaba meelevaldsetest ning erapoolikutest huvidest ja ka nõmedatest üldistustest. Just sellega erineb “Käru ja kaameraga” otsustavalt ning oluliselt kõikvõimalikest “Eesti ajalugudest”, mis ortodokssele ajalooteadusele omaselt on ennekõike mõistete ja abstraheeritud protsesside ajalood.

Kui viimastes reprodutseerivad ühed daatumid, numbrid ja nimed teisi oma taolisi, viies meid algmaterjalist lõpuks

⁷ Farm Security Administration – USA valitsuse poolt initsieeritud fotograafilise ja kinematograafilise dokumenteerimise hiigelprojekt, milles osales 12 fotograafi ja mille sihiks oli korporatiivse raha meelitamine 1930. a-te majanduskriisis vaesunud farmerite jaluleaitamiseks.

⁸ Eric Soovere näitust eksponeeritakse just praegu, 2000. a septembris Eesti Kunstimuseumis.

⁹ V. Flusser, *Towards Philosophy of Photography*. Göttingen, 1983, lk 15–22.

osadust välistavasse kaugusse, siis Soovere “poolfabrikaatne ajalugu” jätab lahkesti ruumi n-ö “materjalile enesele”, ilma seda liigselt arranžeerimata. Nii lõhutakse siin otsustavalt meie senine (ja taas ideoloogiline!) kujutelm emigreerumise visuaalset traagikast.

Just niisuguse metoodika raames saab lõpuks ometi võimalikuks see, mis akadeemilisele ajalooteadusele näib olevat

täiesti kättesaamatu. Isikliku suhte tekkimise võimalus “suurte protsessidega” loob vajaliku emotsionaalse suhte oleviku ja mineviku, tegeliku ja propagandistliku, inimese ja tema riigi vahele. Pean vist tunnistama, et enne Soovere piltide nägemist oli nii Eesti Vabariik kui selle problemaatika minu jaoks kõigest üks kahtlase väärtusega poliitiline hasartmäng.

CARL E. SCHORSKE

AJALUGU JA KULTUURIUURIMINE

Ajalugu on üks väheseid distsipliine, mis võib hoobelda oma muusaga, Kleioga, ja seda tänu Aleksandria akadeemilisele haritlaskonnale, kes ta meie ameti eest hoolt kandma seadis. Muusad on teadagi naissoost. Kui keegi on pidanud teistest rohkem tundma, milline on naise loomus ja saatus meeste maailmas, siis on selleks just Kleio.

Vaadakem selle konverentsi eesmärki ja ülesehitust. See on korraldatud paari-panekute jadana. Kuigi ajalugu on meie vaatevälja keskmes, ei tõstata ta ise küsimusi. Me oleme kogunenud selleks, et uurida Kleio väärtust kas oma praeguse või tulevase partnerina. Kas ta on rahuldav abikaasa? Kas ta võib ja suudab selles akadeemilises kadrillis toetada oma partneri esinemist?

Kuidas Kleio selles kokkusaamiste mängus end ülal peab? Kahjuks või õnneks on tema ainus tugev külg daatumid, randevuud [dates]. Sõna mõlemas tähenduses: "daatum" [date] kui aja mõõt või asupaik ajas ning "kohtamine, randevuu" [date] kui uudishimulik erootiline trehvimine, mis võib mingiks määramata ajaks viia rahuldava suhteni. Kleio keskendumine daatumitele on tõsine ja sügav. Tema

jaoks on kalender teatav pühakiri, kuid kalendrist ei piisa, et anda Kleiole autonoomne eksistents või täisvereline usutunustus. Kõik ülejäänud distsipliinid määratlevad end kas oma aineala järgi, uurimisobjekti kaudu (nt antropoloogia, kirjandusteadus, bioloogia) või loovad siseviste mentaalsete menetluste rangeid printsiipe järgides endale oma tähendusmaailma (filosoofia, matemaatika). Aga ajalugu ei ole nendetaoline. Tal pole oma tandrit ega printsiipe. Ajaloolased võivad oma aine valida mis tahes inimkogemuse vallast. Mõnikord on ilmunud välja universaalajaloolasi, kes on püüdnud muuta kogu maailma enda austrikarbiks. Tagasihoidlikumatel hetkedel on ajaloolased teinud austrikarbist endale maailma näiteks uurides pisiepisood: diplomaatilist intsidenti või, nagu viimasel ajal, mõnd talurahvapidustust või ühtainsat teksti. Kuid ajaloolased on alati kandnud hoolt selle eest, et kirjeldada oma uurimisobjekte muutumises, aja seaduse järgi. Nad võivad piiritleda oma ainet kõige puhtama lineaarse lihtsusega või kõige tihkema tekstuaalse keerukusega, kuid nad klammerduvad alati algse veendumuse külge, et tarkus algab teadmisest, kas

miski toimus enne või pärast midagi muud. Seega ei lase ajaloolane luuletusel või tekstil omal käel püsida, nagu teeb seda kirjanduse analüüsija, kes laseb sel valgustada oma eneseküllast omapära — ajaloolane otsib tähendust, suhestades luuletuse teiste objektidega ajajadas. Ta ei kuula e. e. cummingsi raevukat hüüdu: “Laske luuletusel olla!” — hüüdu, mis kajas hiljem vastu uskriitikutelt kirjanduses ja nende tekstikesketelt järglastelt igas teises kunstiharus, mis olid kaua olnud aheldatud historiseerimise lamestava mõju külge. Ajaloolase objektitruuduses on midagi poolikut ja ebausaldatavat, kui võrrelda teda spetsialistiga mõnel niisugusel alal, mis on määratletud oma ainevalla kaudu. Ajaloolane analüüsib objekti ainulisust (olgu selleks luuletus, institutsioon või kultuuriüksus) ainult sel määral, kui ta saab seda elemendina kaasata usutava muutumismustri kudumisse.

Kui me pöördume ajaloolase ainevalla, valdkonna ja objektide juurest printsiipide ja mõistete juurde, mida ajaloolased esimeste organiseerimisel kasutavad, siis me näeme jällegi, et ajaloolaste truudusel on teatud piirid. Poliitikateadlane või -filosoof püüab formuleerida mõisteid ja arendada välja vaimsete menetluste seeria, mille abil nende kehtivust tõestada. Ajaloolane on mõistete visandamisel iseäranis viljatu. Poleks liialdus öelda, et ajaloolased on mõisteparasiidid. Siit hakkabki pihta randevuude mäng.

Ajaloolased ei tõesta enda laenatud mõistete tõesust, vaid kasutavad neid

üksnes vahendina, et anda usutavust ja veenvust oma lahtirulluvatele piltidele, mille abil nad taasmoodustavad minevikku. Näiteks võivad ajaloolased kasutada freudistlikku nartsissismimõistet, et seletada ajaloolise isiku käitumist, kuid nad ei tunne vähimatki kohustust seda mõistet tõestada, rääkimata sellest, et võtta kõige täiega omaks kogu psühhoanalüütiline süsteem, millest mõiste sündis. Nad ei võta üle printsiipe ja mõisteid mitte selleks, et tõestada või vähemalt illustreerida nende tõesust, vaid selleks, et anda autoriteeti, seletusjõudu ja tähendust sellele konfiguratsioonile, mida nad ajalisse protsessi punuvad.

Et ajaloolasi ei piira mingi üksik inimkogemuse valdkond, siis nad liiguvad mis tahes territooriumile, et leida materjali, mida organiseerida ajalisse muustrisse nende mõistete abiga, mida nad laenavad neist distsipliinidest, mis genereerivad printsiipe. Nad taasmoodustavad minevikku, suhestades konkreetseid üksikasju mõistetega ja mõisteid üksikasjadega, kohtlemata kumbagi täiesti õiglaselt, kuid sidudes ja kõites neid kokku terviklikku ellu aja seaduse kohaselt.¹ Ajaloolase koostavas gobeläänis on diakrooniline dünaamika lõimedeks ja sünkroonsed suhted koetiseks. Ühesõnaga, Kleio ise asub voki poolel. Ta ketrab oma lugu osalt materjalist, mida ta on valinud ja kraasinud, kuid mitte ise kasvatanud, osalt mõistetest, mida ta on üle võtnud, kuid mitte loonud. Tema erioskus seisneb nende kokkupõimises tähenduslikuks kirjeldu-

¹ Selle seisukoha täielikumat arendust vt L. K r i e g e r, The Horizons on History. *American Historical Review*, 63 (1957–58), lk 62–74.

seks aja kangaspuudel – kangaspuudel, mis on tõeliselt tema enda omad. Selle põimimisosavuse eest saab Kleio teiste käest kord kiita, kord laita ja mõnikord ta orjastatakse. Paratamatult tahab ta ka ise, et teda hõivataks suhetesse teiste kultuuriharudega, sest ilma nendeta kaotab ta omaene identiteedi realiseerimise väe. Seega on põhiprobleemiks, mis on praegu teravam kui kunagi varem, kuidas valida neid suhteid vabalt ja muuta nad tähenduslikeks ja viljakaiks.

II

Kui ajalool on teadmis- ja olemisviisina just niisugune tuum, nagu ma eespool kirjeldasin, siis milline on ajaloo orientatsioon kultuuriuurimise suhtes? Ma ei saa vältida selle küsimuse ajaloolist käsitlemist; see on mulle, samasugusele eneseteadlikule moodsa aja inimesele nagu kõik teiegi, ainus viis sellest kinni haarata. Seega ma üritan, *en bon historien*, neid vaimsete suhete liike, mis iseloomustavad tänapäeval ajalugu muude kultuuriuringute valdkonnas, käsitleda teatud distant-siga, mille annab mulle minevik.

Ärge ehmuge, kui ma alustan Herodotosega. Ta ei seisagi tänapäeva ajaloo ja kultuuriuuringu teema probleemist nii kaugel. Arnaldo Momigliano on õigesti täheldanud “kummalist tõsiasi, et Herodotos on saanud tõeliselt ajaloo isaks alles uuel ajal”². Selle põhjuseks on see, et Herodotos lasi kultuuril (laias, antropoloogilises mõttes) mängida oma “Historias” keskset rolli. Ta teose narratiivseks tuumaks olid Pärsia sõjad, kuid ta käsitles kreeklaste ja barbarite konflikti kultuuri-süsteemide kokkupõrkena. Herodotose sünteesiva historiograafia surus kõrvale Thukydidese teravam, kuid kitsam poliitiline historiograafia. Ka Thukydidesele olid iseloomulikud interdistsiplinaarsed välissuhted, nagu me neid tänapäeval nimetame, – sidemed sofistliku filosoofiaga, hipokraatilise meditsiiniga ja Sophokleese dramaturgiaga. Kuid oma laiahaardelisusele vaatamata ahendas ta Herodotose kultuurianalüüsi Kreeka polisesüsteemi sisesele võimudünaamikale. Thukydidesega muutus poliitika ajaloolase põhimureks ja tema ala sai etnotsentrilise piiritluse. Herodotose laia haaret hakati hiljem talle hoopis ette heitma. Aleksandrialased ülistasid teda küll kui jutustajat ja kunstnikku, mis polnud sugugi paha seisund kultuuris, mis väärtustas ajalugu kui üht kirjandusharu. Nad austasid teda, kinnistades igähele “Historia” üheksast raamatust oma muusa. Kuid kreeka-rooma ja kristlik “universalism” töid kaasa teatava kõrgkultuurilise etnotsentrismi, mis muutis Herodotose mitmekülgse kultuurilise lähenemise ajaloole kaheks tuhandeks aastaks arusaamatuks.

Herodotose “Historia” retseptiooni uurimine annab meile paremini kui ükski teine ajaloo tähtteos ligipääsu Kleio vaimsete liitlaste ja tunnetuslike moodsuste juurde. Aga ma ei hakka seda siin vaatlema.

Herodotose “Historia” retseptiooni uurimine annab meile paremini kui ükski teine ajaloo tähtteos ligipääsu Kleio vaimsete liitlaste ja tunnetuslike moodsuste juurde. Aga ma ei hakka seda siin vaatlema.

²A. Momigliano, *The Place of Herodotos in the History of Historiography*. Rmt-s: *Studies in Historiography*. London, 1966, lk 141.

Kuid lubatagu mul esitada ajaloolase töö kujundina kaks pidepunkti – üks aastast 1716 ja teine aastast 1980. 1716. aastast pärit gravüür näitab, kuidas Herodotost – ja koos temaga kultuurilugu – nähti 18. sajandi algul, mil Herodotost hakati taas au sisse tõstma. See on allegooriline frontispiss “Historia” Hollandi väljaandele, mis kujutab Herodotost, keda muusad kroonivad. Muusad, nii nagu nende Hollandi patroonidele sobilik näis, on välja toonud suurele pärgamendile joonistatud kaardi, mis on Herodotose töö mälestuseks lahti rullitud. Sellel on kujutatud barbareist ründajate ja kreeka kaitsjate väeliikumised, poliitilised ja sõjalised võitlused, mis 18. sajandi vaatepunktist nähtuna asusid Herodotose teose fookuses, ja tänu sellele ta üldse Kleio loorberipärja vääriski. Vasakut kätt, pildi hämarasse osasse on puistatud nende mittekreeka kultuuride sümbolid, mida Herodotos kui etnograaf oli kirjeldanud: Egiptuse püramiidid ja kirjutaja kujutis; kolmjalg – võibolla see kuldne, mille Lüüdia kuningas Kroisos kinkis Delfile?; sküüdi maneeris nikerdatud hobusepea; Pärsia päikesesümbol ja tiibadega lõvi; päris tagaplaanil on Babüloni linn koos Paabeli torniga. Need kultuurijäänused on paigutatud läbisegi, meenutamaks etnograaf ja mütograaf Herodotost, kelle kirjeldused võisid pakkuda küll lõbu, kuid mitte seesugust õpetust nagu tema poliitikakirjeldused. 1716. aastaks oli nende seos jutustusega suurtest sündmustest lugejate jaoks kaduma läinud. Nad olid kaotsi läinud isegi Kleio enda jaoks, nii

nagu teda gravüüri kujutatakse. Kleio juhib me pilgu kultuurisümbolitelt eemale, osutades pealetikkivalt suurele pärgamendile, mis õigustab Herodotose kui suurte tegude ajaloolase kroonimist.

Kui mõned meie kultuuriuurijad sooviksid tänapäeval Herodotosele samasugust austust avaldada, siis oleksid pildi kummagi poole ainevaldkonnad oma kohad vahetanud. Kleio küll suunaks oma heakskiitva sõrme pärgamendile, kuid kaart oleks sealt pühitud ja valget lehte nimetataks *écriture*’iks. Sellele oleksid välja pandud pildi alumisest poolest võetud mittekreeka kultuuride sümbolid. (Muusade vahel võib küll tekkida vaidlus selle üle, kas sümboleid tuleks organiseerida süstemaatiliselt, antropoloogide kombel, või esitada neid juhusliku brikolaažina, mis on tabatud hetkeks kaleidoskoopilisse kaadrisse, nii nagu seda teevad Theodore Zeldin või Eugen Weber.) Herodotos pälviks ajaloolaseloorberid oma teenete eest mineviku kultuuri (selle matmiskommete, sugulussüsteemide, lastekasvatamistavade) sünkroonsete representatsioonide konstrueerimisel. Meie 1980ndate pildivariandil oleksid aga vasakusse ja alumisse poolde mõistetud suurte Pärsia ja Kreeka vägede kujutised, mis meenutavad meile Herodotose huvi poliitika, sõjanduse ja kataklüsmide vastu, mis on ajaloolaste teemadena suurel määral kaotanud oma juhtpositsiooni.

Asi on nõnda, et ma leidsin selle gravüüri ühest hiljutisest antropoloogilise ja tekstuaalse ajaloo teosest, mis ilmus 1980.³ Selle autor François Hartog oli

³ F. H a r t o g, Le Miroir d’Hérodote. Essai sur la représentation de l’autre. Paris, 1980.

ΗΡΟΔΟΤΟΣ.

HERODOTUS
HISTORIA
LIB. I.
CAP. I.
C. 1.

Herodotus. Historia
Leyden, 1715.
Fragment.

selle reprodutseerinud tolle historiograafilise traditsiooni embleemina, mida ta ise tahab ületada. Hartog on oma suurepärase raamatu jaoks valinud pealkirja, mis näitab selgesti, et see kuulub tänapäeva kultuuriuuringute esirinda: *Le Miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre* (Herodotose peegel. Essee teise representeerimisest). Raamat keskendub ühele barbarikultuurile, millega Herodotos iseäranis palju tegeles, nimelt sküütidele. Hartog heidab kõrvale küsimuse, milline võis sküüdi kultuur olla, ja näitab, kuidas Herodotos konstrueeris sküütide kohta pildi, mida kasutada võlupeeglina helleni identiteedi piiritlemisel ja mis võimendaks kreeka kultuurilisi väärtusi, mida Herodotos jagas. "Teine" ise, s.o sküüdi kultuur, neelatakse kreekapoolses vaates alla; ja kreekapoolse vaate neelab omakorda alla Herodotose mentaalne ja kirjanduslik konstrukt, tekst. Hartogi uurimus näitab, milliseid iseloomulikke vilju kannab Kleio uus partnerlus kirjanduskriitikaga, keeleteadusega ja antropoloogiaga: peen ja veenev tekstianalüüs ja ühiskondliku taju mentaalse korrastatuse avamine. Kuid mõned Herodotose tõstatatud põletavad küsimused on läinud kaotsi: millest tekkis kreeklaste ja barbare vahel konflikt? (Herodotose sõnul: "Mis oli nende vaenu alus?") Milline mõju on sõjal sõjapidajate kultuurile? Need probleemid, mis puudutavad võimustruktuuri ja kultuuriliste väärtuste vastastikku seotud ajalist teisenemist, taanduvad

staatilisemate kultuuridimensioonide ees, nagu näiteks teise kujund, selle roll identiteedi piiritlemisel ja teksti konstruksioon.

III

Mis mahub Herodotose frontispissi kahe kasutuse vahele? Ma ei taha väita, et Kleio oleks lõplikult oma kiindumuse kandnud poliitikalt üle kultuurile. Kuid kindlasti on toimunud tema huvides oluline nihe, pea-aegu et kohavahetus. Taas pean ma pöörduma ajaloo enda poole, et käsitleda praegusi viise, kuidas ajalugu läheneb kultuurile. Selles on keskel kohal Kleio kui distsipliinide kuninganna tõus ja langus.

18. sajand on otsustava tähtsusega kultuuriajaloo taasleiutamisel Euroopas. Keskajast peale oli Kleio olnud kiriku ja riigi teenijanna. Vastavalt distsipliini tagasihoidlikule funktsioonile akadeemilise kultuuri võimustruktuuris paigutati ajaloolased kas teoloogia või juura fakulteedi.⁴ Nad varustasid auväärsemaid distsipliini moraalsete eeskujude või praktiliste õppetundidega. Saksa ülikoolides polnud kuni 18. sajandi lõpuni eraldi ajaloo õppetoole. Kleio jäi toatüdrukaks ja tema intellektuaalsed funktsioonid ja isegi tähendusloome töövahendid peegeldasid ta tegelikku allutatust.

18. sajandil taandus teoloogia Euroopa õpetlasilmas distsipliinide kuninganna

⁴ Vt suurepärasest historiograafia analüüsi, mis lähtub ajaloolaste õpetamisfunktsioonist: J. E n g e l, Die deutschen Universitäten und die Geschichtswissenschaft. Rmt-s: Hundert Jahre Historische Zeitschrift, 1859–1959. München, 1959, lk 223–278.

troonilt ja filosoofia hakkas teda ilmalikustuvas kultuuris asendama. Kui filosoofia hakkas väga üldisel moel piiritlema ühiskonna eesmärki osana Mõistuse realiseerumisest, siis leidis ajalugu endale uue partneri – ja uue kutsumuse. Vähesed eitaksid seda, et ajaloo ja filosoofia liidus mängis kaasa ka poliitika. Ahvatlev idee maapealsest progressist, mis asendas religiooni teispoole teleoloogiat, oli filosoofia ja ajaloo vaimusünnitus. Voltaire ja isegi skeptiline Gibbon käsitasid end filosoofiliste ajaloolastena, kes mõistavad ajaloo üle kohut ja korrastavad seda mitte üksnes Mõistuse kriteeriumide järgi, vaid ka Mõistuse progressi valguses. Vaimu ajalugu ja Ühiskonna ajalugu nähti lahutamatuna ja inimkonna saatust sõltuvana sellest liidust. Entsüklopedistid visandasid intellektuaalse ajaloo piirjooned, keskendudes teaduse ajaloole. Sündis ajalugu kui kultuuriuurimine, mis oli tugevalt orienteeritud filosoofilise vabaduspoliitika poole, mis oli omakorda allutatud õigusele. Kant, kes eufoorilises mõistuseusus unustas hetkeks valvuse, ennustas õigesti, et järgmise, s.o 19. sajandi ajaloolased pühendavad end konstitutsioonilisele ja riikidevahelisele ajaloole, sfääridele, milles inimkond arendab oma vabadust, asetades tegudevalla mõistuspärase õiguse laieneva valitsuse alla.

Ma ei taha väita, nagu leidnuksid üldist aktsepteerimist prantsuse valgustajate ja saksa idealistide ekstravagantsed väited, nagu aktualiseeriks ajalugu Mõistuse potentsiaali korraldada inimese ja looduse maailma. Kuid ma väidaksin, et nii akadeemilistes ringkondades kui ka neist väljaspool pidid isegi need, kes niisugustele

väidetele vastu seisid, tunnistama ajalugu selle aluspõhjuna, millel seistes tuleb arutleda inimsaatus probleemide üle. Ajalugu kui mõttelaad tungis kiiresti peaaegu kõikidesse Euroopa kõrgkultuuri harudesse, isegi kui taandusid need lootused ja hirmud, mille sidus ajaloo külge Prantsuse revolutsioon; ja müütilised analoogid, millest ajalugu polnud kunagi väga kaugel eemaldunud, levisid poliitika vahendusel rahvahulkadesse. Mis puutub akadeemilisse sfääri, siis asutati üle terve Euroopa ajaloo õppetooli ja humanitaarteaduste harud, niihästi vanad kui uued, organiseerisid oma õpetuse ajalooliste eelduste kohaselt. Kleio, kelle kogu karjäär oli sõltunud teistest distsipliinidest, paistis kätte võitvat mitte üksnes autonoomiat, vaid koguni suveräänsust kõigi teiste suhtes. Ta muutus humanitaarteaduste kuningannaks. Nii nagu filosoofia oli hakanud elu ja tarkuse ülima teejuhina domineerima teoloogia üle, nii asendas ajalugu filosoofiat.

19. sajandil, Kleio lühikese valitsemisaja kestel distsipliinide kuningannana, säilitas poliitiline ajalugu selgelt oma prioriteedi ajaloo enese valdkonnas, nii nagu Kant oli ennustanud. Sellega seostus katkematu lojaalsus teleoloogilisele orientatsioonile. Kuigi poliitiline ajalugu laiendas oma ainet valitsetavatele, riikidelt rahvastele ja rahvustele, oli mittepoliitilistel historiograafiavormidel raske end maksma panna, nagu ka teistel ühiskonnaanalüüsi liikidel, näiteks sotsioloogial, mis vaidlustas ajaloo narratiivset mõistmisvormi. Just selles kontekstis hakkas kultuuriajalugu, Herodotose tegevuse teine pool, varjust esile kerkima. Selle ala

peamised pioneerid – Burckhardt ja Fustel de Coulanges ja mõningal määral ka de Tocqueville – olid konservatiivid, kes lükasid tagasi 19. sajandi liberaalse sotsiopoliitilise süsteemi, progressiisu ja poliitilise historiograafia, mis selle sihte väljendas. Vastukaaluks valitsevale teleoloogilisele ajaloo-orientatsioonile, mille rõhk oli diakrooniline, arendasid nad välja oma vastuprojekti: sünkroonsete piltidena organiseeritud ajaloo, milles kõige mitmekesisemaid, sageli põkkuvaid kultuurielu osiseid – institutsioone, intellektuaalset ja kunstilist produktsiooni, kombeid, ühiskonnasuhteid – sai esitada läbilõigetena, horisontaalse panoraaмина. Iseäranis just Burckhardt demonstreeris esmakordselt ajaloo kolligatiivset jõudu, selle võimet sidusalt vastandada kõige mitmekesisemat kultuurimaterjali. Nende meistrite konstruktsioonides ei jäänud aeg mõistagi seisma, kuid see nüüõelda aeglustati. Tähelepanu keskmesse tõusis muutumise asemel kultuuriline sidusus. Et mõista Ameerika historiograafia tänast olukorda, tuleb märkida, et need autorid tekitasid vaimset elevust ja saavutasid kanoonilise staatuse meie maa haritlaste hulgas alles pärast Teist maailmasõda, mil ajaloo samastamine progressiga hakkas murenema.

Ajaloo kihlus kultuuriga väljendus Ameerikas peamiselt intellektuaalse ajaloo vormis. Ainevallaks ei olnud siin kultuur laias, antropoloogilises tähenduses, vaid kitsamas, haritud klassi poolt sünnitatud ideede ajaloo tähenduses. Termin “intellektuaalne ajalugu” kannab märki “made in USA”. See tuli esmalt esile lähedases seoses sotsiaalajaloo. Paljud teist mäle-

tavad kolledžikursusi pealkirjaga “Social and Intellectual History of ...” Tänapäeval tunduks säärane liit peaaegu mõeldamatu. Need kursused kandsid haridussfääri “uusajaloo” [*New History*] ideesid, mis pärinesid sajandivahetusest, mil intellektuaalid nagu John Dewey, Charles Beard ja James Harvey Robinson püüdsid taas elustada valgustustraditsiooni ja seda moodsa tööstusmaailma tarbeks kaasajastada. Kuigi uusajaloolased ei hüljanud poliitikaajalugu, võitlesid nad selle kitsalt institutsionaalse fookuse vastu, avardades ajalugu nii, et see hõlmaks ühelt poolt rahvalikke ühiskonnaliikumisi ning ühiskonnatingimusi ja teiselt poolt ideesid, mis on edendanud või vastustanud reformiintellektuaalide demokraatlikku üritust poliitilise võimulaiendamise ja sotsiaalse õigluse nimel.

Valgustuslikul kombel, mille traditsiooni need ameeriklased taas elustasid, näisid ideedeprogress ja ühiskonnaprogress üheskoos edenevat ja teineteist teisendavat. “Kultuur”, mida säärane vaateviis märkimisväärseks pidas, kipus olema kas religioosne või poliitiline. Säarast ideedeaialugu mõisteti kitsas, kuid dünaamilises diakroonias – mis oli vastand Euroopa konservatismi kultuuriajaloole *à la* Burckhardt, mida iseloomustas mõneti staatliline, sünkroonne hõlmavus ja loobumine narratiivsusest.

Uusajalugu, niihästi sotsiaalne kui intellektuaalne, tundis end mõneti sarnaselt oma Euroopa nõoga, marxistliku ajalooaga – kui just mitte distsipliinide kuninganna, siis vähemalt autonoomsena. Ta viljeles sotsiaalteadusi iseenda sees. Ta patroneeris ja kasutas humanitaarkultuuri,

iseäranis poliitilist mõtet ja filosoofiat, kuid ainult sel määral, kui seda kultuuri sai seostada säärase ajaloo sotsiopolitiilise projektiga. Kunst ei käsitatud ajaloo koostisosana, vaid sotsiaalsete ja poliitiliste protsesside illustratsioonina.

IV

Ajalugu kui tegelikkus õhnestas Ameerika uusajaloo üldist arusaama Kleio loomusest ja funktsioonist. Veelgi enam: see teisendas Kleio seisundit moodsa ühiskonnana uskumustesüsteemis. Kaks maailmasõda andsid rea hoope lootustele, mida Lääne liberaalne kultuur, iseäranis Ameerika kultuur olid asetanud ajaloole kui progressi ja kollektiivse ratsionaalse eneseteostuse väljale. Progressiuse kadumisega nõrgenes ka ajalugu kui viis mõista inimkultuuri mitmesuguseid valdkondi kunstidest majanduseni. Sidemed minevikuga lõdvenesid. Kuigi traditsioonist lahkulöömise keerukas protsess ulatub kunstides ja teistes eliitkultuuri harudes tagasi 19. sajandisse, kiirendas seda progressi kriis.

Millalgi 1950ndate paiku omandas lahkulöömine ajaloost akadeemilises kultuuris üldistatud paradigmanihke jõu. Inimteadustes lõikas üks distsipliin teise järel läbi oma sidemed ajaloo, tugevdas oma autonoomiat teooriaga ja iseendale orienteeritud kriitilise analüüsiga ning produtseeris tähendusi ilma läbiva ajaloolise perspektiivita, mis 19. sajandil oli

imbunud peaaegu iga humanitaarala enesemõistmisse. Sellal kui sotsiaalteadused pöördusid biheviorismi ja loodusteaduslike mudelite poole, arendasid humanitaardistsipliinid välja enesekohase formalistliku kriitika. Rosalind Krauss on Clement Greenbergist lähtudes kenasti väljendanud modernistliku paradigmanihke sissepoole pööratud orientatsiooni: "Modernistliku kultuuri ambitsiooniks on see, et iga distsipliin oleks ratsionaliseeritud nõnda, et ta põhineks oma ainulaadsetel ja eraldiseisval kogemusvallal, ja selleks tuli kasutada iga distsipliini iseloomulikke meetodeid, et distsipliini kitsendada ja ühtlasi istutada ta sügavamale oma pädevusvaldkonda."⁵

Selle ambitsiooni tagajärjel inimteadused tervikuna mitte üksnes ei spetsialiseerunud, vaid ka polariseerusid. Sellal kui sotsiaalteadused kaldusid teadusliku abstraktiivsuse poole (matemaatiline majandusteadus, kvantifitseerimine ja biheviorism sotsioloogias ja poliitikateaduses), dekontekstualiseerisid humanitaarteadused oma uuringuid ja käsitasid oma objekte täiesti seesmiselt. Sotsiaalteadused püüdsid olla kõvad ja vähem humanitaarsed, humanitaarteadused abstraktsed ja vähem sotsiaalsed.

Kuhu jäi Kleio selles paradigmanihkes, selles akadeemilise kultuuri dehistoriiseerumises? Ja mis olid selle tagajärjed ajaloo jaoks kultuuriuurimises?

Mõlemale küsimusele saan ma läheneda kõige hõlpsamini, meenutades teile veel kord seda 20. sajandi alguse tüüpkur-

⁵Vt R. E. Krauss, *The History of the Eye. New Literary History* 1990, nr 2, lk 284.

sust "Social and Intellectual History of...". Selle, mille vana uusajalugu oli nõndaviisi sajandi algul kokku sidunud, lahutasid 1960ndatel ja 70ndatel koost mitmesugused uued ajalood. Sest too inimteaduste polariseerumine kordas end ajaloo kui distsipliini sees. "Sotsiaalne ja intellektuaalne ajalugu" ei tähendanud enam midagi vastastikku teineteist täiendavat, vaid antiteesi. Kukatatud kuninganna Kleioga mitte üksnes enam ei kurameeritud, vaid ta leidis end omaenda majas Prokrustese sängi veetuna, kus teda kis kusid ühele poole ajaloolased, kes otsisid inspiratsiooni dehistoriseeritud sotsiaalteadustest, ja teisele poole ajaloolased, kes vaatasid dehistoriseeritud humanitaarteaduste poole.

Nõnda jõudis Kleio tõelisse identiteedikriisi, mis vältas peaaegu kaks aastakümnet. Ma arvan, et ta on nüüd sellest välja tulemas tagasihoidlikuma ja selgema arusaamisega oma väest ja küllap ka kindlamini tajudes vabadusevajadust oma suhete valimisel.

Ajaloo identiteedikriisi on hea jälgida ajakirja *History and Theory* veergudelt, mis asutati 1961. aastal eesmärgiga tõsta teadlikkust, et tuua ajalugu eneserefleksiooni ja metodoloogilise rafineerituse ajastusse. Kuid suur osa väljaande jõupingutustest – ja see näib minu jaoks ajaloo olemuse eripärase tunnusest, mis lihtsalt tõstis pinnale üldise dehistoriseerumise kontekstis – olid pühendatud teiste distsipliinide üle diskuteerimisele, millelt oodati valgustust ja abi meie väga ebateo-

reetilisele erialale. Esimese nelja aasta jooksul oli umbkaudu kolmandik artikleid pühendatud täppisteadusliku meetodi arendamisele ajaloolaste tarbeks. 1966. aastal tõstis tugeva alateemana esile kvantifitseerimine, mida käsitlesid ajavahemikus 1964–1983 neliteist artiklit ning spetsiaalne *Beiheft* 1969. aastal. Enam-vähem samal perioodil oli üheteistkümne artikli teemaks ajaloole lähenemine antropoloogia poolelt, mis on kõigist sotsiaalteadustest olnud kõige otsesemalt huvitatud kultuuri mentaalsest maailmast, kuid mis on traditsiooniliselt ka kõige vähem olnud huvitatud ajalistest murrangutest.

Distsiplinaarse spektri otspunktis seisis kõrgkultuuri sfäär, millest oli ammutanud oma ainet intellektuaalne ajalugu. Sealtpoolt hakati uurima kirjandusteaduse uute, tekstuaalsete, struktuursete ja lingvistiliste meetodite rakendatavust ajaloolle. Hayden White sooritas vast kõige hulljulgema ajalooenesekriitika katse, kui ta tõstis kogu historiograafia ajavoost ja spetsiifilisest ajalookontekstist välja, analüüsis teda kirjandusžanrina. White'i *Metahistory* ajendas pärast 1973. aastal ilmumist koguni neliteist artiklit *History and Theory* veergudel ja veel omaette *Beihefti*.⁶ Ja mis veelgi olulisem: see avas ukse teistele katsetele uuesti piiritleda intellektuaalset ajalugu metaajaloolise väljana, mille relvastuseks on tekstisisene analüüs. Siiani on see koolkond pühendanud tähelepanu peamiselt kriitilisele refleksioonile ja püüdnud harva ka ise ajalugu kirjutada.

⁶ Vt H. V. White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, Md, 1973.

Nende kahe pooluse vahelt võib *History and Theory* lehekülgedelt leida veel anglosaksi analüütilise filosoofia katseid selgitada ajaloolist seletust ja ka arutlusi hermeneutika üle. 1983. aastast alates on uus teema, representatsioonid, andnud ainet kaheksale artiklile. Vahepeal on jätkuvalt uuritud ka psühhoanalüütilisi ja marxistlikke lähenemisviise ajaloole ning narratiiv on taas kosunud ja rehabiliteeritud kui ajaloolise mõtlemise alusvorm.

History and Theory artiklite üllatavaks jooneks on neis esindatud mitmesuguste positsioonide jätkuvalt ühtlane jaotumine. Oma isikliku kogemuse põhjal ei osanud ma seda oodata; nimelt eeldasin 60ndatel tugevat kaldumist sotsiaalajaloo ja sellega seotud sotsiaalteaduste poole, millele oleks 80ndatel järgnenud kirjanduskriitikast inspireeritud *discours sur le discours*'i tugev domineerimine. Kuid seda ei olnud. Mitmesugused positsioonid olid üle kahe aastakümne üsna ühtlaselt jaotunud.

Mis puudutab lühiaegseid huviseid, siis võib ikka ja jälle näha, kuidas ajaloolased kuulutavad Uue Ajaloo algust, mis põhineks uuel interdistsiplinaarsel partnerlusel, ning koguvad järgijaid, kes töötavad produktiivselt uues suunas. Kuid iga säärase rühma sõjakad ootused saavutada võit teiste lähenemisviiside üle hajuvad ruttu.

History and Theory sisukord kuulutab kõrgemat tõde: et ajalugu ei saa leida selget identiteeti, mis põhineks ühe ajaloovälise distsipliini eelistamisel partnerina. Ma möönan, et ajalugu on endasse haaranud akadeemiliste distsipliinide autonomiseerumise. Vastavalt sellele vo-

havad ajaloo sees mitmesugused subkultuurid. Et tema universalistlik traditsioon on surnud, siis ei suuda ta luua makrokosmilist raami ega suurt periodiseeringut. Selle asemel käsitleb ta tohutult avardunud ainevalda mikrokosmiliselt. Vastavalt sellele on eksponentsiaalselt kasvanud vajadus erinevate ajaloovälise distsipliinide, uute liitude järele. Niihästi rahvakuuli kultuuri ajalugu teisendavad uued analüüsiviisid, mille on sünnitanud teised distsipliinid oma järelejäljoolisel perioodil. Samuti tekitab uusi ajaloosiseid aladistsipliine nii ülikoolisene kui -väline poliitika. Väljaspool ülikooli ühiskondliku võimu pärast võitlevad grupid – alamad klassid, vähemused ja naised – produtseerivad ülikoolide sees niihästi vanamoelist eepilist ajalugu kui uut liiki kultuurilist sotsiaalajalugu.

Teaduse ajalugu võiks olla heaks näiteks selle kohta, kuidas tänapäeva intellektuaalne ajalugu oma ülesandesse suhtub. Teaduse ajalugu oli kõige varmamalt valmis alluma puhtalt seesmisele käsitlusviisile teaduse progressi eeldusel, mida jagasid niihästi loodusteadlased kui laiem publik. Ajaloolased, kes püüdsid istutada teaduslikke avastusi ühiskonnamaatriksisse, kohtasid vastuseisu, osalt õigusega, sest nende arusaamine teadusest polnud alati adekvaatne, kuid osalt ka selle pärast, et nad ei kohelnud aupaklikult teaduse ja avastamise autonoomia müüti, mis valitses teadlaste tsunftis. Peamine eeldus teaduse ajaloos edasijõudmiseks oli teaduse enese valdamine. See nõudis, et ajaloolane oleks saanud teadusalase hariduse. Säärasele treeningule lisaks pidi teadusloolane ajaloost, filosoofiast ja sotsioloogiast am-

mutama kontekstitundmise ja ühiskonna analüüsi tehnikad, et konstrueerida veenvaid suhteid teadusliku mõtte ning mineviku kultuuri- ja ühiskonnaruumi teiste asjakohaste aspektide vahele. Teaduse ajalugu kannatab ikka veel internalistide ja kontekstualistide lõhenemise all. Kuid mõlema osalus samas ürituses on tõstnud distsipliini taset.

Alles hiljuti on kirjanduse ja kunstide ning koguni psühholoogia alal töötavad ajaloolased hakanud enda ette seadma samasuguseid nõudmisi.

Varasemal ajal, kui ajaloolased oma kesksedes ühiskonna- ja poliitikakirjeldustes eriti ei kahelnud, riisusid nad kunstilise mõtlemise pealt ideoloogilise koore.

Formaalse analüüsi esiletõus kunstides esitab rangusenõudeid, mis õonestavad säärast impressionistlikku lähenemist. Magistriharidus peegeldab seda muutust. Mina õppisin teiste distsipliinide meetodeid tundma oma kolleegide kaudu hilises eas ja mitte liiga rangel kujul.

Ajalooüliõpilased kuuluvad tänapäeval seminare kunsti ja kirjanduse alal – või isegi läbivad psühhoanalüüsi kursusi –, et omandada nende ainete analüütilisi tehnikaid, mida nad soovivad ajalooliselt uurida. Ja meie ajalooseminarides on näha ka teiste distsipliinide üliõpilasi, kes otsivad samuti professionaalsemat viisi, kuidas heita ajaloovalgust oma ainele.

Niiviisi haritud põlvkond, nagu me kõik teame, alles hakkab publitseerima töid, mis ühendavad range analüüsi ja hästipõimitud ajaloolise tekstuuri.

V

Vaadates tänast ajalugu, võib kõnelda *glasnostist*. Distsipliinide hierarhiline korraldus on aluspõhjani läbi raputatud. Esimest korda oma pika elu jooksul mängib Kleio kohtamiste mängu omaenda reeglite järgi. Ta on kaotanud illusiooni, nagu oleks ta kuninganna, kõige selle monarh, mida ta õpetlasvallas uurib. Ta ei ole enam aheldatud teoloogia või juura teenistusse ega ole ka laulatatud filosoofiaga, et realiseerida koos oma partneriga poliitikamaailmas liberaalseid kodanlikke projekte. Nüüd valib Kleio ise vabalt oma partnereid.

Ühel tasandil on see uus *glasnost* vaimustav. Meid raputab uus looming süsteemi ja konventsiooni piiridel. Kuid ärgegem laskem oma pluralistliku vabaduse eufoorial end pimestada. Selles peituvad ka potentsiaalsed kaotused. Suhestudes teiste mõttesüsteemidega, võib ajalugu unustada ühe oma vähestest fundamentaalsetest kohustustest: kaardistada mitte üksnes järjepidevust, vaid ka muutumist. Antropoloogia, mis on rikastanud kultuuriajalugu viimastel aastatel rohkem kui ükski teine distsipliin, on olnud orienteeritud sünkrooniliselt, kuigi ka tema arendab nüüd diakroonilisemat orientatsiooni. See oleks kaotus, kui mineviku kultuuri läbilõikelist taastamist viidaks läbi muutuste ja neid tekitanud võitluste kaardistamise hinnaga. Foucault' näide ja sellega kaasnenud "keeleline pööre" viivad samuti pigem ajaloolise elu läbilõikelise kui protsessuaalse korrastamise poole. Ka siin võib meile kasuks olla Herodotose eeskujuga, tema interaktivistlik dünaamika.

Kas *glasnost* viib ka *perestroikani*? Kindlasti mitte mõne hõlmava süstemaatilise käsitluse mõttes, mis inspireeris mineviku universaalajaloolasi või 19. sajandi progressiviste. Palju tõenäolisem on ajaloo kui distsipliini institutsionaalne lahustumine, nõnda et selle viljelejad liituvad teiste teaduskondadega, millest nad ammutavad oma aineid ja mõisteid. Kuid ma kahtlen, kas säärane saatus meile osaks langeb. Ma usun, et Kleio teadlik-

kus endast kui ajalise kogemuse valvajast on küllalt tugev ja ta jääb truuks kalendritele ning tunneb uhkust voki üle, millel ta ketrab oma lugu.

Kui tahes *dépaysée*'ks Kleio ka ei muutunud, on tema kudumisostkust tugevdanud kogemus meie fragmenteerunud, dehistoriseerunud kultuurist. Ta alustab uuesti deviisi all "Kangaspuud on üles pandud, algab põimimistö".

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Tänavu suvel 85-aastaseks saanud ameerika tunnustatumaid ajaloolasi Carl E. Schorske on õppinud Columbia ja Harvardi ülikoolis ning õpetanud peamiselt Californias ja Princetonis. Tema uurimused paistavad silma kunstiajaloo, Euroopa kultuuri- ja poliitikaelu, rahvusvaheliste suhete ajaloo, kirjanduskriitika ja psühhoanalüüsi tundliku põimimise poolest.

Schorske peamiseks uurimisalaks on olnud eelmise sajandivahetuse Austria-Ungari kultuur, linnaplaneerimine ja poliitika. Ta tuntum teos on maineka Pulitzeri auhinna pälvinud Fin-de-Siècle

Vienna: Politics and Culture (1979), milles Schnitzleri, Hofmannsthal, Freudi, Klimti, Schönbergi jt loomingul varal käsitletakse läbilõikeliselt modernistliku ja urbanistliku elutunde tekkimist ja selle seost poliitiliste arengutega.

Muudest raamatutest mainitagu The German Social Democracy, 1905–1917: The Development of the Great Schism (1975) ja Thinking with History (1998). Käesolev ettekanne on peetud 1988. aasta märtsi ajakirja New Literary History organiseeritud konverentsil, mis kandis pealkirja "History and ..." (Ajalugu ja...).

M.V.

MART KIVIMÄE

AJALOOUURIMINE KUI ENESELEIDMINE

Jacob Burckhardti allikakontseptsiooni nüüdisaegsus

Eesti lähiajalookirjutuse eneseteadvuses nagu muudegi sotsialismijärgse aastakümne rahvuslike historiograafiate puhul on allikaprobleem kerkinud “tõsise kitsaskohana”, mis avaldub ühtlasi arhiividokumentide kui poliitilise ajaloo allikate isiku-, kogemus- ja ühiskonnaloalise tõlgendamise suure variantsusena.¹ Kuidas jõuda lähiajaloo vallas aastate eest valitsenud “rohujuure-historiograafia” trendist pikk samm edasi, nõnda et tekiks kriitilisel uurimisel põhinev, meetoodiliselt kaitstav ja ratsionaalselt vahendatav “üldine teadmine”, on nii kultuuri vajaduse kui sotsiaalse ootuse küsimus. Peale selle on võimalik seda aktuaalset hetkeseisu vaadelda ajalooteaduse ajaloo perspektiivist, aga nihkega sotsiaalajaloolt kultuuriajaloolole – nagu lühidalt järgnevas, kus on eelkõige tegemist allika vaimu- ja kultuuriloolise probleemiga, ent samal ajal selle probleemi individualiseerimise ja subjektiveerimisega. Õieti osutame sellega tuntud asjaolule, et allikaprofiil ise võib sõltuda ka ajaloolase küsimuseasetusest, kuid “vana tõde” saab ometi uue kuue – subjektivsus ei ahenda, vaid avardab allikamõistet.

“Baseli erakuna” tuntud autor, kelle poole siinkohal pöördume, kuulub selles mõttes rohkem järgmisele kui omaenda sajandile, et mitugi tema teedrajavaist töödest ilmus alles postuumselt. Niihästi tema tüpiseeriv meetod ja sublimatsiooni vormide analüüs kultuuris kui ajalooliste kriiside teooria ja universaalide õpetus tegid tast saksakeelses maailmas pärast 1945. aastat järsku kõige modernsema ajaloolase. 19. sajandil oli ta historistliku teaduspraktika seisukohalt autsaider, 20. sajandil uue teaduse klassik, tänasest vaatevinklist on ta historismi kultuurikriitilise vormi üks säravamaid esindajaid ning antropoloogilise pöörde eelkäijaid ajaloomõtlemises. Veelgi enam, uurimuste lavinis võrreldakse praegu tema – Jacob Burckhardti – tähendust ajalooteadusele ka teiste suurte mõjutajatega, näiteks Max Weberi tähendusega sotsioloogiale. Ajaloo õppurile jääb ta oma teaduse evolutsioonis “suure kolmiku” (Ranke, Droysen, Burckhardt) liikmeks ning väitlejaks Hegeliga, saksa ajaloomõtte tõlkeantoloogiad välismaalastele panevad ta Mommseni ja Dilthey vahele, ja nagu üldteada, on Burckhardti-austaja Hermann Hesse

¹ Vt: Ajaloolise tõe otsinguil. 20. I 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Toim. E. Tarvel. Tallinn, 1999.

jäädvustanud ta kuju suurejooneliselt oma romaanis “Klaaspärlimäng”. Burckhardti kuulus biograaf Werner Kaegi (1901–1979) on muide imestusega märkinud fakti, et tema mõjuka “Ajaloo stuudiumi”-loengusarja (1868/69)² kuulajaskonna hulgas oli ka väike rühm idaeurooplasi.³

Burckhardti kõik peamised eluaegsed teosed – “Constantinus Suure aeg” (1853), “Cicerone” (1855) ja “Renessansi kultuur Itaalias” (1860) – ilmusid hämmastavalt lühikese ajavahemiku jooksul ning töid talle peagi kunstiajaloolase maine. Järgnesid ettekannete ja loengute tekstid, raamatukavad ja kontseptsioonid, mis näitavad teda nüüd “vana eurooplasena”, kes ei käinud alati oma ajaga sammu, aga mõnigi kord oli sellest ka ees. Tähtsaimad neist tekstidest – “Maailmaajaloolised vaatlused” (1905) ja “Kreeka kultuurilugu” (1898–1902) koos metodoloogiliste sissejuhatustega – ilmusid küll varsti pärast autori surma, kuid nende ja ka nn “Revolutsioonijastu”-loengute (1867/68) tekstikriitiliste uusväljaanneteni jõuti alles 20. sajandi viimasel veerandil. Mulle näib, et Burckhardti on midagi tähelepanuväärset ka väljaspool oma vahetut teostea mõjulugu. Esimese tõesti suure ajaloolasena võime tema puhul esitada uue identiteedi küsimuse, mis muul ajendil

võtab historiograafias kuju Teise maailmasõja järel: *kuivõrd* on ajaloolane – vaimse isiksusena – identne oma ajaga?

Karl Marxi (1818–1883) kriitilise aja-kaaslaste ja Friedrich Nietzschega (1844–1900) mõjuseoses oleva Jacob Burckhardti (1818–1897)⁴ vaieldamatu originaalsus, võiks ehk koguni öelda, et meie mõistes ka teaduskehtiline kaasaegsus, ilmneb selgesti just tema *isikukeskses allikakäsituses*. (Marxi probleem ei saa see olla, tema historistlikus sotsialismis on ajalugu – võõrandumisena – kokkuvõttes tõlgendatav kui “kurja juur”, loodusliku eelajaloo ja kõrgema astme järelajaloo vaheline “õnnetu periood”).⁵ Et aga selline oma aja kontekstis tavatu allikakäsituse on seotud Burckhardti üldise ajaloolise maailmavaatega, mis “progressi” asemele seab “kontinuiteedi”, siis võib probleemi-ala pisut lihtsustatult sisse juhatada resümeevivate märkustega, mida võimaldab praegune uurimisseis. Märkused puudutavad esiteks Burckhardti hoiakut suhtes Nietzschega, teiseks historismi ja selle kriitikaga ning kolmandaks tema allikakäsitusest tulenevaid järeldusi “neohistorismi” kohta, osalt ka vastuseks historismi (kui relativismi) uusima ajaloo käsitlejate sagedasele küsimusele: kas pluralism on talutav?

² See J. Burckhardti pärandist ta sugulase J. Oeri poolt esmalt “Maailmaajalooliste vaatluste” nimetuse all publitseeritud loengutekst käibib tänaseni sellesama kinnistunud tiitliga n-ö tavaväljaandena: J. B u r c k h a r d t, Weltgeschichtliche Betrachtungen. (Erläuterte Ausgabe.) Hrsg. v. R. Marx. Stuttgart, 1978.

³ Vt W. K a e g i, Jacob Burckhardt zwischen Naturwissenschaft und Philosophie. Fragment aus einer Entstehungsgeschichte der “Weltgeschichtlichen Betrachtungen”. *Historische Zeitschrift* 224 (1977), lk 1–16.

⁴ Vt E. S a l i n, Vom deutschen Verhängnis. Gespräch an der Zeitenwende: Burckhardt–Nietzsche. Hamburg, 1959.

⁵ Vt E. N o l t e, Marxismus und Industrielle Revolution. Stuttgart, 1983, lk 442 jj.

1. Kuigi see on omaette arutlusteema, sisaldab Nietzsche *ajalookriitika* programm (antikvaarse, kriitilise ja monumentaalse ajalooksuhte kirjeldus) niihästi sarnaseid kui ka erinevaid punkte Burckhardtiga. (Ajaloolasele pole Nietzsche tähtis eeskätt mitte “ajaloomeele” kriitika pärast, vaid seetõttu, et ta toonitas inimese olemasolemise aja struktuure kui *eri viisil* “avatud horisonte”).⁶ Mõlemale on – ajaloolise determinismi vastuvõetamatus ja vaba subjektiivsuse tunnustamise juures – üldomane mineviku vaatlemine just aktuaalse *olevikuelu*, kultuuri *eluvõime* soodustamise või pidurdamise seisukohalt, see tähendab ajakriitiline moment. Teoreetilised järeldused sellest ühisest kriitikast, nagu märgib Jörn Rüsen (s 1938), on aga erinevad, kui mitte vastandlikud. “Nietzsche poolt kultuuri uuendava teo takistusena kritiseeritud ajalooline mõtlemine kujutab endast Burckhardtile just kultuuri ainumõeldavat pääseteed tema hävitamise eest kapitalismi vaimu poolt.”⁷ Kommentaariks võib öelda, et kui Nietzsche kuulutab märksõnaga “mitteajalooline” (*das Unhistorische*) oma ajale *unustamise kunsti*,⁸ siis Burckhardt käitub vastupidi ja apelleerib hoopis *meenutamise eetosele*, milles ta näeb ajaloolase ülesannet, hõlmamaks “kultuuri kulgu” (*Gang der Kultur*) ning seostu-

maks sellega vaimselt. See kultuuri kulgu või teisisõnu kultuuriprotsess ei ole Burckhardtile, erinevalt Nietzschest, ajaloo eksiareng (“allakäik”, *Untergang*), vaid kultuuri vormide järgnevus (“üleminek”, *Übergang*). Burckhardt eristas sündumuste- ja kultuuriajalugu, rõhutades viimase puhul haritlase erilise kohustusena “maailmaarengu kontinuiteedi” (*Kontinuität der Weltentwicklung*) jälgimist, seda arengupilti iseendas maksimaalselt täiendades.⁹ Postmodernistidel, kes reklaamivad end järjekindlate nietzscheaanidena, jääb Burckhardti–Nietzsche suhte see külg kahe silma vahele. Nad arvavad, et üks on kasvanud teise, nägemata, et seda (historismi traditsiooni), mida viimane nõnda radikaalselt eitas, esimene kontemplatiivses võtmes teisendas.

2. Allika isikukeskne mõistmine johtub Burckhardti *kriitilisest historismist*, ta näeb säärase legitimaatsiooni võimalust indiviidi erilises (funktsionaal-kultuurilises) suhtes tema jaoks “ajaloolist” staatust omava (minevikulise eluavalduuse) allikaga ning sellest tulenevas ajalooallika tähenduse muutumises uuelaadse (intiim-vaimse) kultuurisuhte vahelüliliks. See nägemus revolutsioneerib allika ja uurija vahekorra ajalootundmise eesmärkide ümbermõtestamise teel. Nüüd pole allikas enam nii-

⁶ Märkuse kohta vt E. F i n k, Nietzsche Philosophie. 3., verb. Aufl. Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1973, lk 37.

⁷ J. R ü s e n, Der ästhetische Glanz der historischen Erinnerung – Jacob Burckhardt. Rmt-s: J. Rüsen, Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenskulturskultur. Frankfurt a. M., 1993, lk 281.

⁸ F. N i e t z s c h e, Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben. München, 1996, lk 118.

⁹ J. B u r c k h a r d t, Griechische Kulturgeschichte, 1. Bd.: Der Staat und die Religion (Einleitung). Hrsg. v. R. Marx. Stuttgart, 1939, lk 15.

võrd ajalootegelikkuse (tõepärase minevikupildi) kõigekülgselt tabamist võimaldav tunnetusinstants kuivõrd isiksuse vaimse, tema *vaimse eksistentsi* tegur – valikuliste kultuuriväärtuste (mõtte ja tähenduse) individuaalse omandamise abivahend. Uus küsimus, olgu või näiteks demokraatliku ajalookultuuri pooldajalt, ei lase siin ennast kaua oodata, sest kas pole selline allikakontseptsioon viimati elitaristlik. Küsimus on õigustatud seda enam, kui arvestame, et Burckhardti eluloost ja kirjavahetusest on teada palju fakte, millest on näha, kui tõrjuvalt ta suhtus natsionalismi ja massiliikumistesse, kuidas ta umbusaldas “rahvast” ja “poliitikat” (ning armastas ise üle kõige vaid “kunsti ilu”). Vastus on, ja allpool ka põhjendame seda, et säärane (neohistoristlik) lähenemine allikale ennetab tegelikult alles tänapäeval nii aktuaalseks muutunud ajaloolis-poliitilise massikultuuri probleemi. (Üks aspekt, mida tajus Burckhardt, on see, et minevik on hõlmatu ja et ta on teistsugune kui olevikuehu, aga kui tema teaduslikku tundmist ei saa integreerida enam “kindlasse väärtusraami”, siis kaotab empiiriline ajaloouuring oma elavikulise tähtsuse.)¹⁰ Jah, aabitsatõena kõlab muidugi väide, et ajaloo uurimine ja kirjutamine niihästi lähtub allikaist kui ka loob allikaid. Kuid see, mis

on allikas oma määratluse poolest (kas jäänuk, mälestis või traditsioon ja tekstikõiksus),¹¹ pole alati üheselt ega selgesti fikseeritav, valmistades raskusi ka ajaloolaste klassifikatsiooni korralikule akadeemilisele tundjale. Ning seetõttu arvatakse tänapäeva eriuurimustes, et arusaam sellest, mis on allikas, on ajaloolastel tegelikult olemas just nimelt “segamääratluse kujul” (funktsionaalse, struktuurilise ja morfoloogilise aspekti põimingus).¹²

3. Hästi ülevaatlilikult, historiograafilise uurimise tulemusi põhijoontes kokku võttes ja omapoolseid tähelepanekuid juurde lisades, saab öelda järgmist. Burckhardti idee on selles, et (1) allikas ise on olemuselt juba midagi interdistsiplinaarset, see ei kattu uurimise suundade piiridega; (2) ajaloo tundmise allikabaas on lõputu ja põhjatu küll materjali mõttes (uurijal peab olema *tahe* midagi otsida ja leida), aga veel enam on ta ammentamatu vaimse tähenduse mõttes (kõigest säilinust võib saada mineviku kultuuri *kõnelev* tunnistaja); (3) dokumendid, raamatud, ürikud omandavad allika väärtuse alles siis (sõltumata nende publitseerimisest ja korduvast lugemisest), kui midagi nende sisust muutub meie “tegelikuks vaimseks omandiks” iseseisva lugemise ja märkamise tulemusel.¹³ Tänapäeva parimaid Burckhardti-tundjaid Irmgard Sie-

¹⁰ Vt A. Wittkau, Historismus. Zur Geschichte des Begriffs und des Problems. Göttingen, 1992, lk 44.

¹¹ Vt K. Fuchs, H. Raab, dtv-Wörterbuch zur Geschichte, Bd. 2. München, 1987, lk 658 jj (artiklid “Allikad” ja “Allikakriitika”).

¹² Vt G. A. Antipov, Istoričeskoe prošloe i puti ego poznanija. Novosibirsk, 1987, lk 32 jj (ptk “Ajaloollikas. Allika struktuur ja funktsioon tunnetusvahendina”).

¹³ Eelneva kohta vt I. Siebert, Jacob Burckhardt. Studien zur Kunst- und Kulturgeschichte. Basel, 1991, lk 136 jj.

bert (s 1955) rõhutab, et selline kultuurilooline tunnetusorientatsioon, mis teostub paljuski tavalise allikakriitika abita (“tõeste” faktide eraldamiseta “vääraist” andmeist), hoiab see-eest alal ajalooallika sisulise ja vormilise külje tervikkuse.¹⁴ Burckhardtile pole tähtis teatud allikas jutustatava minevikusündmuse tõene sedastamine, vaid vaimsete eelduste kompleksi, miks sellest just nõnda jutustatakse, autorite “väline silmaring” ja “sisemine mõtteviis”. Burckhardti veendumuse järgi on ajaloo tegelemine eluplaani osa: ajaloo uurimise mõte ei olegi tõendite kogumine eriteaduslike üksikküsimuste lahendamiseks (ja uurimistulemuste teistele esitamiseks), vaid kultuurist tervikpiltide saamine isiksuse arendamiseks – just selleks, et olla ise vaimselt rikkam (ja osaleda tervikus). Niisiis on tema kontemplatiivse allikakäsituse aluseks selge vahetegemine sündmuslooliste ja kultuuri- või vaimulooliste allikate vahel ning teatava opositsiooni väljendamine esimeste suhtes. Kultuuriloolised allikad, nagu eelnevast selgub, on ka peamiselt – ja see seab tema käsitusele piirid – kirjanduslikud allikad.

Mis teeb selle pisut vanamoelise hoiaku sedavõrd nüüdisaegseks, et sellest ei saa niisama lihtsalt mööda minna? Kõige täpsemalt näitab siin suunda Burckhardti-uurija Wolfgang Hardtwig (s

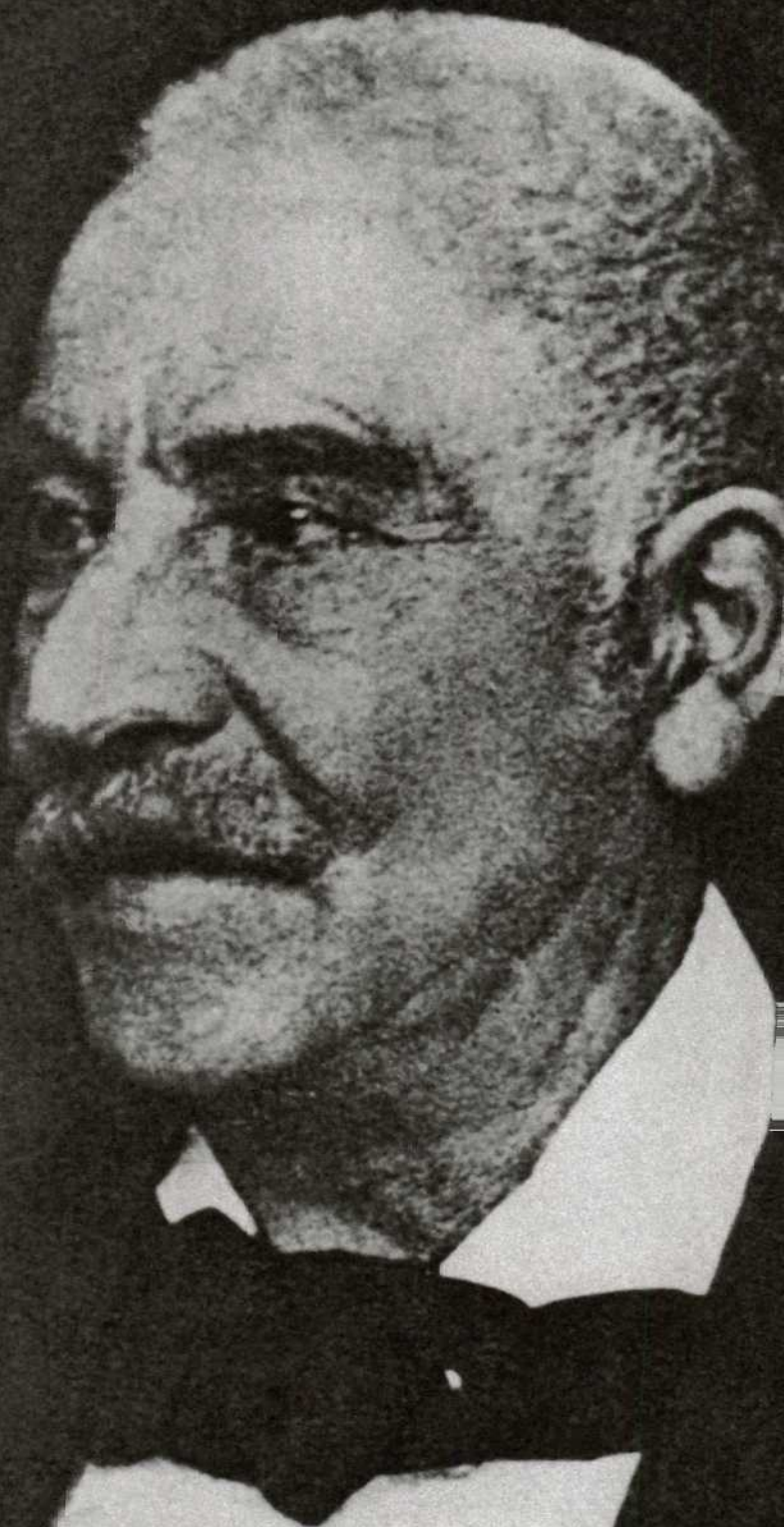
1944): “Ajalooline uurimine Burckhardti mõttes peab aitama indiviidil leida iseenast.”¹⁵ Teisisõnu, see *eneseleidmine* on isiksuse kultuuritahte teostamine individuaalse allikalugemise ja neist vaimselt tähendusliku omandamise kaudu, mis pole õpetatus või väärtus omaette, vaid midagi sellist, millele saab rajada *iseseisva maailmasuhtumise*. Isikukeskne allikakäsituse, nagu võiks eelnevat kokku võtta, ei teeni esmajärjekorras niivõrd teadust, kuivõrd paneb teaduse teenima inimese autonoomiat. Ma arvan, et see järeldus ei ole meelevaldne ja paikneb samal joonel mõnede saksa ajaloo teoreetikute mõttega, mille kohaselt historismi minevikus võib juurduda veel midagi ajaloo teaduse tulevikust. Burckhardti allikakäsituse tõlgendused näivad peale selle andvat alust “kapitalismi vaimus” toimuvate sotsiaalsete muutuste olukorras teisekski arvamuseks: kuidas tuleviku loomisel endale mineviku tagada?

See, mis Burckhardti individuaalsest allikamõistest lisaks juba varem öeldule läbi kumab, on omamoodi maailmatunnetuslik võlglassuhe eelkäijate vastu kultuuris, just nimelt seostatuna *ajaperspektiivi* tajumisega, mitte aga kultuurilise konservatiivsuse taotlusega: “Siin on nad meile lähedased, seal suured, võõrad ja kauged.”¹⁶ Nii ei saa subjektiivset allikalugemist mingil juhul kahtlustada ajaloo

¹⁴ I. S i e b e r t, Jacob Burckhardt. Studien zur Kunst- und Kulturgeschichte. Basel, 1991, lk 138.

¹⁵ W. H a r d t w i g, Wissenschaft als Macht oder Askese: Jacob Burckhardt. Rmt-s: W. Hardtwig, Geschichtskultur und Wissenschaft. München, 1990, lk 172.

¹⁶ J. B u r c k h a r d t, Griechische Kulturgeschichte, 1. Bd., lk 15. (Autor ütleb seda kreek-lasi silmas pidades, kuid vahetult eelnevast lõigust selgub, et sellel väitel on üldisem kultuuriajalooline mõte: selline ajaperspektiivsus eristab inimest põhimõtteliselt loomast.)

Jac. Burchhardt

moderniseerimises. Kui mõelda tänapäeva kultuurisituatsioonile, siis on ka Burckhardt mõnes suhtes meile kauge, kuid ühes suhtes kindlasti väga lähedane. Asi on selles, et see isikukeskne suhe ajalooallikasse on õigustatud inimese *reaalse lõplikkuse* eeldusel. Mis tähendab seda, et me oleme võimelised tegelema ikka ainult mingite “väljalõigetega” kultuurist omal valikul, ja ka riski eest, et suudame väljalõigete põhjal saada tähenduslikku “üldpilti”, ei vastuta keegi teine peale meie endi, kuid oma valikut me saame igal juhul muuta.¹⁷ Ehk võib historismi teoreetikute seisukohta Burckhardti puhul rakendades öelda, et ta annab samuti ühe “pluralismi reduktsiooni” näite individile, kuidas õppida pluralismi taluma – teadvustades *ka* oma “mõistva suhtumise” suutlikkuse piiratust.

Põhjus, miks ma nimetan Burckhardti allikakäsitust “neohistoristlikuks”, on see, et niisuguse tunnetusorientatsiooni järgi, nagu tundub, ei saa minevikuesituse vormide paljust ja erinevaid tasemeid kätkeva ajalookultuuri iseloom olla midagi muud kui *relativistlik*. Autsaider, kes ise otsis

“konstantse” ja “tüüpilise” kaudu just võimalusi relativismi ületamiseks teaduses (Rüseni järgi ajaloo “antropoloogilist süvamõõdet”), on seetõttu tähtis ka ajalookultuuri teooriale. Teadus on kahtlemata kvalifitseerituim ajaloovahenduse liik, ajalookultuur, mille osa on teadus, aga ühiskonna enesekäsituse peegel ajas muutuvate kogemuste valguses. Burckhardti ajaloolises maailmavaates seonduv tüpologiseeriv alge individualiseerivaga, see seondumine toimub aga tema ajaloomõtlemise *estetiseeriva* suunitluse *vahendusel*. Tema “esteetilisest historismist” on sageli kritiseeritud, näidislikult juba ta eluajal (krahv Yorck 1893. aastal oma kirjas Diltheyle),¹⁸ jättes minu arvates selle ülimalt olulise fakti lihtsalt kahe silma vahele. Veelgi enam, tema 19. sajandi lõpul sündinud idee vaadelda meie kultuuriajalugu ka “allegooriate käiguna” (*Gang der Allegorien*)¹⁹ – see aga tähendab: kultuuriprotsessi visuaalse enesekirjeldusena – ennetab mingil määral 20. sajandi lõpu ajaloohuvi²⁰ ja seega postmodernse kultuuri teemasid.

Esteetiline suunitlus, mis ilmneb

¹⁷ Probleemi kohta vt G. S c h o l t z, Das Historismusproblem und die Geisteswissenschaften im 20. Jahrhundert. Rmt-s: G. Scholtz, Zwischen Wissenschaftsanspruch und Orientierungsbedürfnis. Zu Grundlage und Wandel der Geisteswissenschaften. Frankfurt a. M., 1991, lk 155 jj.

¹⁸ Vt Briefwechsel zwischen Wilhelm Dilthey und dem Grafen Paul Yorck von Wartenburg 1877–1897. (2. Nachdr. der Ausg. Halle (Saale) 1923). Hildesheim/Zürich/New York, 1995, lk 167.

¹⁹ J. B u r c k h a r d t, Die Allegorie in den Künsten (1887). Rmt-s: J. Burckhardt, Kulturgeschichtliche Vorträge. Hrsg. v. R. Marx. Leipzig, 1932, lk 325.

²⁰ Vt. näiteks P. Burke'i artiklit “Ajalugu kui allegooria” pühendusteoses A. Gurevitšile: Drugie srednie veka. Sost. I. Dubrovskij jt. Moskva/Sankt-Peterburg, 2000, lk 51–66, ja ka H. D. Kittsteineri esseed “XIX sajandi ajaloofilosoofiline allegooria” W. Benjaminile orienteeritud kogumikus: Allegorie und Melancholie. Hrsg. v. W. van Reijen. Frankfurt a. M., 1992, lk 147–171.

Burckhardtil ka allikate valikus, on saanud uuemas Burckhardti-uurimises suurema väärtustuse oma seose kaudu sotsiaalse vabaduse kui ajaloolise mõtlemise kategooriaga. Historismis, nagu seda esindab Burckhardti mõte, on vabaduse teostamine üks inimlikkuse kriteeriume – “nimelt esteetiliselt suunitletud ajaloolises meenutuses inimese kultuuriliselt realiseeritud vabadusest, mis mängitakse välja inimliku ebavabaduse uute vormide vastu industrialiseerimise ajastul”.²¹ Visand mõnest Burckhardtile tunnuslikust joonest ajalooallika küsimuses mõistagi ei saa olla tänapäeval mingiks “mallivõtmise” aineks, selliseid ülesandeid ei sea tavaliselt ükski historiograafiline eskiis. Burckhardti allikamõiste avardus laieneb ju kogu kultuurile, mis kätkeb ka postindustriaalsel ajal vabadust ohustavaid struktuure, lähiajaloo vaates isegi hävituskihku vallandavaid kollektiivse manipulatsiooni tehnikaid. Ajaloolaste “klassikaline küsimus” selle kohta, kui palju *võis* ja kui palju *tahtis* allikas millestki teata-

da, kuulub endiselt uurimistöö varamusse ning omandab näiteks sotsiaaljalooos käsitletavate repressioonimaterjalide valguses ka puhtinimliku kontaktiotsimise sisu. Kas saaks täielikult eitada, et ajaloolane ei vaja selleks iseseisvat maailmasuhtumist, mille kujundamine viib meid omakorda – Burckhardti mõttes – “allikate ringkäiku”?

Muidugi, Burckhardtile võib ette heita, et tema hoiaku järgi on “ajalugu” olemas peamiselt ajaloolase teadmisenä. Kuid sedagi etteheidet tasakaalustab tema historistliku teadvuse väga tänapäevane aspekt: ta räägib oma “Ajaloostuudiumi” loenguis allika “õnnelikust valikust” ja “äkilisest intuitsioonist”, mis võib allikast lähtuda, aga samuti sellest, et ajaloolase allikast ammutatud teabe töötlemisel kujundatud otsuseid mineviku kohta võib “revideerida tulevik”. Allika loovlugemisega kaasneb alati loobumine oma vaatepunkti absoluutsusest ja juhuseikade aksepteerimine; ka *selles* ajas, kus on ajaloolane ise, on ta juhtumisi.

²¹ J. R ü s e n, Unzeitgemässer Gegenwartsbezug im Geschichtsdenken Jacob Burckhardts. *Philosophisches Jahrbuch*, 84. Jg./2. Hlbd. (1977), lk 442.

ROGER CHARTIER

NELI KÜSIMUST HAYDEN WHITE'ILE

1973: Hayden White avaldab raamatu *Metahistory*.¹ Prantsusmaal ei märka selle ilmumist keegi. See ei leia väärlist kohta ajalooalastes vaidlustes, mis olid saanud siin alguse paar aastat varem Paul Veyne'i teosega "Kuidas kirjutatakse ajalugu"² ning millele andis uut hoogu Michel de Certeau essee "Ajalooteaduslik operatsioon" (1974)³.

Mööda lastud kohtumine, niisiis. Ja väga kahetsusväärne teadmatus, kui meenutada Paul Veyne'i väiteid. Veyne lükkas tagasi kõik tõekspidamised, millel põhines kvantitatiivse ja seriaalse ajaloo uurimine – viimast peeti tollal tõeliseks "historiograafilise teadvuse revolutsiooniks"⁴ – teaduslikkus. Veyne'i silmis ei ole ajalookir-

jutus lahutatav traditsioonilistest kirjandusvormidest; seletused, mida ajalooteadus pakub, ei ole muud kui "jutustusele omane viis organiseeruda arusaadavaks intriigiks"⁵, ning lõppeks teenib ajalooteadus paratamatult vaid pelga uudishimu huve.

Kõige elavam vastureaktsioon Veyne'i seisukohtadele tuli Michel de Certeau sulest, esmalt ajakirjas *Annales* ilmunud arvustuses⁶ ja seejärel essees, mis näis jagavat "annalistide" ringkonna vaateid, kuna ilmus Jacques Le Goffi ja Pierre Nora koostatud koguteose *Faire de l'histoire* avaloona. Täiendatud kujul ilmus seesama essee järgmisel aastal Michel de Certeau artiklikogus "Ajaloookirjutus".⁷

Roger Chartier, *Quatre questions à Hayden White*. *Storia della Storiografia* 1993, nr 24, lk 133–142.

¹ Käesolevas artiklis leiavad kasutamist järgmised Hayden White'i teosed: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, London, 1973; *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore, London, 1978; *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore, London, 1987.

² P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire. Essai d'épistémologie*. Paris, 1971, uus vlj Paris, 1978.

³ M. de Certeau, *L'opération historique*. Rmt-s: *Faire de l'histoire*. Eds. J. Le Goff et P. Nora, Paris, 1974, kd 1, lk 3–41.

⁴ F. Furet, *L'histoire quantitative et la construction du fait historique*. *Annales E.S.C.*, 1971, lk 63–75.

⁵ P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, lk 111.

⁶ M. de Certeau, *Une épistémologie de transition: Paul Veyne*. *Annales E.S.C.* 1972, lk 1317–1327.

⁷ M. de Certeau, *L'opération historiographique*. Rmt-s: M. de Certeau, *L'écriture de l'histoire*. Paris, 1975, lk 63–120.

Sarnaselt Veyne'iga toonitab de Certeau, et igasugune ajalookirjutus, sõltumata tema vormist, on jutustus, mille diskursus rajaneb "narrativeerimise" menetlusel, mis korrastab ja korraldab ümber uurimistulemusi. Kuid Veyne'ist eemaldudes pakub de Certeau välja kaks uutset lähenemisnurka. Esiteks, ajaloolase valiku (ainese liigendus, ühe uurimisvormi eelistamine teisele, kirjutusviisi valik) määrab pigem tema asukoht "teadmiste institutsioonis" kui subjektiivne meeldumus. Teiseks, ajaloolase diskursust ei muuda sidusaks mitte (ainult) kirjandusžanritelt laenatud reeglite järgimine, vaid (ka) talle eriomased praktikad, mis tulenevad tema enda teadusala tehnikatest.

Milleks meenutada seda vana vaidlust? Ennekõike näitamaks, mida oleks võinud sellesse vaidlusse panustada nende Hayden White'i tööde tundmine, mis teisel moel tegelesid süvendatult samade probleemidega. *Metahistory* eesmärgiks pole nimelt mitte ainult ajalooteaduse diskursiivsete eripärade kirjeldus – kuigi ajalugu määratletakse siin nagu Veyne'i ja de Certeau töödeski kui "verbaalset struktuuri narratiivses seotud kõnes" (*Metahistory*, lk IX). White'i ambitsioonid on palju suuremad, kuna taotletakse mõista "ajaloolise kujutluse süvastruktuuri" (*Metahistory*, lk IX), mis tingib võimalikud kombinatsioonid intriigistamise [*mise en intrigue*] ehk *emplotment*'i eri viiside, ajalooseletamise eri paradigmade (vormiline, mehaaniline, orgaaniline, kontekstuaalne) ja erinevate ideoloogiliste hoiakute (anarhistlik, radikaalne, konservatiivne, liberaalne) vahel. Nende kaheteistkümne elemendi (või teoreetiliselt kuue-

kümne nelja loogilise võimaluse, mida tegelikkuses esineb siiski vähem, kuna mõned elemendid välistavad teineteist) seostamisviisid määratlevad sidusaid ajalookirjutuslikke stiile, mis ühendavad endas esteetilise taju, kognitiivse toimingut ja ideoloogilise seotuse. Selle "ajaloopoeetika" põhieesmärgiks on tuvastada "süvastruktuurid", mis on säärase seostuste aluseks.

Hayden White'i arvates tuleb viimased lokaliseerida ajaloovälja enda keelelistes ja poeetilistes prefiguratsioonides, see tähendab viisis, kuidas ajaloolane "ühtaegu loob oma analüüsiobjekti ja piiritleb ette selle seletamiseks kasutatavate kontseptuaalsete strateegiatega modaalsuse" (*Metahistory*, lk 31). Säärase prefiguratsiooni nelja modaalsust käsitleb ja kirjeldab White luulekeele nelja klassikalise troobina: metafoor, metonüümia, sünekdohh ja erilises "metatroobilises" staatuses – iroonia. White kinnitab: "Ühesõnaga ma väidan, et domineeriv tropoloogiline laad ja sellega kaasnev keeleline käitumisreeglistik moodustavad mis tahes ajaloo-teose taandamatu "metaajaloolise" baasi" (*Metahistory*, lk XI).

Püüdes tuvastada seda "metaajaloolist baasi", väljus *Metahistory* projekt nendest raamidest, mida prantsuse ajaloolased samal ajal pakkusid "ajalookirjutuse" [*écriture de l'histoire*] – Hayden White'i süsteemis eeskätt intriigistamisega seonduvaks – kirjeldamiseks. Kuid juba eos sisaldas White'i vaateviis üht vastuolu. Kuidas õigupoolest mõista noid "ajaloolise kujutluse süvastruktureid vorme" (*Metahistory*, lk 31)? Juba mõiste *süvastruktuur* kasutamine sunnib paratama-

tult käsitlema ajaloodiskursuse prefiguratsioonide range lingvistilise ja strukturealistliku mudeli alusel, eeldades seega, et vaadeldavad prefiguratsioonid tingivad ajalookirjutuslikke eelistusi automaatselt ja üleisikuliselt. Oma vaadete sellist tõlgendust õhutas ka Hayden White ise, kasutades strukturealistlikule omaseid vastandusi pind- ja süvastruktuuride, nähtava ja varjatu, keele ja mõtlemise vahel. Just nende kategooriate raames määratleb ta oma lähenemisviisi: “Ma olen püüdnud tuvastada esmalt ajaloo teose manifestatiivseid – epistemoloogilisi, esteetilisi ja moraalseid – mõtmeid ning seejärel tunnida sügavamale tasandile, kust need teoreetilised menetlused ammutavad oma implitsiitse ja kriitikaalse sanktsiooni” (*Metahistory*, lk XI). Ja just nende kategooriate abil kirjeldab ta keele sundivat jõudu, sõnastades oma analüüsi “põhipunktina”, et “uurimisvaldkonnas, mis pole veel taandatud (või tõstetud) tõelise teaduse staatusesse, jääb mõtlemine selle keelevormi pantvangiks, mille abil püütakse tabada tajuväljas asetsevate objektide piirjooni” (*Metahistory*, lk XI). Ajaloodiskursuse topoloogilisi struktuure – mis on tunnetus- ja kriitikaalsed – võib niisiis käsitada pealesurutud ja tajumatute struktuuridena, mis tingivad ajaloolase tahte- ja teadvusvälise “valiku”.

Just sellisel moel on sagedasti mõistetud Hayden White'i töid, mida paljud peavad kõige olulisemateks nende seast, mis on toonud ajalukku “keeelise pöör-

de”. Seda hinnangut jagavad muuseas nii selle “pöörde” vastased kui poolehoidjad. Esimeste hulka kuuluv Gabrielle Spiegel nendib: “Keegi pole Hayden White’ist võimsamini näidanud Saussure’i-järgse lingvistika implikatsioone ajaloo praktikale.”⁸ Teiste esindaja David Harlan kiidab Hayden White’i tema teritatud “tähelepanelikkuse eest nende viiside suhtes, mille kaudu keel ühtaegu moodustab ja lahustab subjekti”⁹.

Kuid pöördume tagasi *Metahistory* eessõna juurde. Selles kasutatud sõnavara ei pärine ainult strukturalismist (“süvastruktuur”, “allstruktuur”, “sügavam tasand”). Siin kohtame ka hoopis teistest traditsioonist pärit keelepruuki: neljal korral on kasutatud mõistet “ajalooteadvus” ning kolmel korral väljendeid “valik” või “valima”. Ajaloolastel näib niisiis olevat voli oma äranägemist mööda vabalt valida, olgu siis teadlikult või mitte (või vaoshoitumalt sõnastatuna: “enam või vähem eneseteadlikult”), ühe või teise Hayden White’i tuvastatud ajalookirjutusliku stiili vahel. Topoloogilised prefiguratsioonid moodustavad nõnda võimalike vormide kogumi, mille seast ajaloolane saab vastavalt oma moraalsele või ideoloogilisele hoiakutele valiku teha. Hayden White illustreerib oma teosega ise vaba valiku olemasolu: “Tuleb märkida, et raamat ise on valatud iroonilise vormi. Kuid seda läbib iroonia on teadlik ja kujutab seega endast iroonilise teaduse pöördumist iroonia enese vastu”

⁸ G. M. Spiegel, *History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages. Speculum* 1990, kd 65, lk 64.

⁹ D. Harlan, *Intellectual History and the Return to the Literature. American Historical Review* 1989, kd 94, lk 593.

Bourgeois, Ajaloomuusa
talle:ab mineviku õppetunde.
Fragment.

(*Metahistory*, lk XII).

Varjatud vastuolu kahe lähenemisviisi vahel ei jäänud kriitikutel märkamata, eriti neil, kes kõige innukamalt kaitsevad lingvistilise mudeli rakendamist ajalookirjutusele. Hans Kellner kirjutab: "Kui keel on taandamatu, "püha" algus, siis on inimese vabadus ohvriks toodud. Kui aga inimesel on vabadus valida oma keelelist käitumisreeglistikku, siis tuleb postuleerida mingi eelnev ja sügavam jõud. White kinnitab eksistentsiaalset paradoksi, et inimesed on vabad ja keel on samas taandamatu."¹⁰ Sellesama dilemma sõnastab David Harlan, kes, olles tunnustanud White'i räähepanelikkust viisi suhtes, kuidas keel moodustab ja lahustab subjekti, märgib teisalt "tema sügavat lojaalsust liberaalsele humanismile, inimsubjektile ja tunnetusvabadusele"¹¹ – mis sunnib Harlanit mõneti üllataval moel lähendama Hayden White'i J. G. A. Pocockile.

Ühes hiljutises artiklis, mis on kirjutatud vastuseks ajaloodiskursuse tropoloogiateooria kriitikale, peatub Hayden White sellel võimalikul pingel kahe hoiaku vahel. Tema jaoks on peamine rõhutada oma distantse igasuguse keelelise determinismi suhtes. Vastuseks oma kriitikutele – ja võib-olla ka liigentusiastlikele poolehoidjatele – kinnitab White veel kord, et valik ühe või teise argumenta-

tiivse või diskursiivse strateegia kasuks on täiesti teadlik ja vaba: "Seni kui ei toimu lausa koperniklikku pööret, jääb ajaloo-uurimine valdkonnaks, milles mineviku uurimise meetodi ja kirjutamisdiskursuste laadi valik on pigem vaba kui etteantud."¹² Või teisel: "Kuigi tropoloogia eeldab, et diskursuses ei saa vältida figuratsiooni, ei järeldu sellest keeleline determinism, vaid tropoloogiateooria püüab pakkuda vajalikke teadmisi eri figuratsioonistrateegiate vahel valimiseks."¹³ Filosoofilise käsitluse vallast tropoloogilise lähenemisviisi alla nihutatud mõtleja ja kirjutava subjekti vabadus, mis on nii oluline klassikalises intellektuaalses ajaloos, jääb täiesti puutumatuks.

Kuid samas jääb endiselt üles küsimus, kuidas ühitada seda valikuvabadust teotavat positsiooni strukturaallingvistikast laenatud keeleteooriaga, mis põhineb kahel postulaadil: esiteks, et on olemas igale lausungile eelnev kood, igasugusele "kõnele" eelnev "keel" ("keel ise on maailmas lihtsalt üks "asi" teiste hulgas ja ta on laetud figuratiivse, tropoloogilise ja žanrilise sisuga juba enne konkreetsetes lausungites aktualiseerimist"¹⁴); ja teiseks, et igasugune keel tegutseb alati sõltumatuult selle kasutajast, väljaspool tema kontrolli või tahet, ning loob ettenägematuid ja muutlikke tähendusi ("ajaloodiskursus,

¹⁰ H. K e l l n e r, *A Bedrock of Order: Hayden White's Linguistic Humanism. History and Theory* 1980, kd 18, lk 23.

¹¹ D. H a r l a n, *Intellectual History and the Return to the Literature*, lk 593.

¹² H. W h i t e, 'Figuring the Nature of the Times Deceased': *Literary Theory and Historical Writing. Rmt-s: The Future of Literary Theory*. Ed. by R. Cohen. New York, London, 1990, lk 28.

¹³ Sealsamas, lk 34.

¹⁴ Sealsamas, lk 23.

nagu metafoorne kõne, sümbolikeel või allegooriline kujutamine, tähendab alati rohkem, kui ta otsesõnu ütleb, ütleb midagi muud, kui paistab tähendavat, ja toob midagi maailmast esile alati millegi varjamise hinnaga”¹⁵).

Siit minu esimene küsimus: kas on võimalik ilma tõsise vasturääkivuseta ühendada Saussure'i-järgset lingvistikat ja ajaloolase kui loovkirjaniku vabadust?

II

Teine küsimus puudutab tropoloogiat kui diskursusetooriat. Hayden White on mitmel puhul maininud selle teooria kahe lätena Vicot ja Nietzschet. Tema taotluseks pole niisiis kirjeldada või käsitleda klassikalise retoorika reegleid; ja ma arvan, et eksivad need, kes süüdistavad teda viimase lihtsustamises või reetmises. White'ile on oluline miski muu: tuvastada need baasstruktuurid, millest lähtudes on võimalik produtseerida kõiki võimalikke figuraalseid diskursusi, see tähendab klassikalise ja uusklassikalise retoorika nelja troopi.

Eessõnas raamatule *Tropics of Discourse* piiritleb Hayden White “tropoloogilise prefiguratsioonimustri” kehtivusareali: “Ma väidan, et teadvuse ja diskursuse enese kohta käivas diskursuses on selle üksnes Lääne kultuuritraditsioonis keh-tiva konventsiooni jõud” (lk 13). Sellest seisukohast lähtuvad tema laenud kolmelt autorilt: Vicolt, et iseloomustada nelja

etappi, mis viisid metslusest tsivilisatsiooni; Piaget'lt, et kirjeldada kognitiivse arengu nelja momenti; Freudilt, et määratleda unetöö nelja mehhanismi. Tava-päraselt stiilfiguuride kirjeldamisega piir-dunud kategooriatekogumi muudab Hayden White niisiis diskursuste (ehk teisisõnu mõistmisviiside) produktsiooni lähte-vormiks.

Selline vaateviis näib kinnitavat, et nelja baastroopi (metafoor, metonüümia, sünekdohh ja iroonia) tuleb mõista kui Lääne mõtteviisi apriorseid kategooriaid (kuna Hayden White piirab nende keh-tivusvälja Lääne kultuuritraditsiooniga). Niisugune lähenemine on otseselt forma-listlik (“Ühesõnaga, mu meetod on forma-listlik” – *Metahistory*, lk 3), eeldades invariantsete mentaalstruktuuride olemas-olu, mida võib tekstides tuvastada sõltu-matult viimaste loomisajast ja -keskkon-nast (kuna nende kultuuriruum on kord juba määratletud). Selles mõttes on aja-loolise kujutluse ja laiemalt igasuguse fi-guurilooma tropoloogiline ülesehitus täie-likult lahutatud retoorika kui kõne- ja veenmiskunsti ajaloolistest vormidest.

Samas ei saa Hayden White vältida küsimust seosest, mis valitseb ühe konk-reetse autori troobimudeli kasutuse ja retoorika tähtsuse vahel tema vaimses kujunemises või teadmiste süsteemis. Nii kirjutab ta seoses Freudi ja unenäoteoo-riaga: “Mind huvitavad siinkohal need mehhanismid, mis Freudi väitel põhjus-tavad manifestatiivsete unenäosisude ja latentsete unenäomõtete vahelisi seoseid.

¹⁵ H. W h i t e, ‘Figuring the Nature of the Times Deceased’: *Literary Theory and Historical Writing*. Rmt-s: *The Future of Literary Theory*. Ed. by R. Cohen. New York, London, 1990, lk 25.

Nagu juba Jakobson on viidanud, paistavad need vastavat troopidele, mida uus- aegne retoorikateooria on süstemaatiliselt liigitanud (ja Freud võis juba gümnaasiumipäevil olla tutvunud teooriaga, mis klassifitseerib figuurid neljaks troobiks: metafoor, metonüümia, sünekdohh ja iroonia)” (*Tropics of Discourse*, lk 13–14).

See sulgudes märkus näib andvat tunnistust teatavast kõhklusest. Tõepoolest, tropoloogiline struktuur on kas Lääne inimese kujutlusele seesmiselt omane – ning sel juhul pole kuigi oluline teada, kas Freud sai klassikalise retoorika põhitõed kaasa oma kooliteelt. Või vastupidi, see teadmine on oluline taipamaks, kuidas Freud kandis ühe valdkonna (kõne) mõistmismudeli üle teise valdkonda (unenägu) – ja sel juhul on tropoloogiline analüüs suuresti sõltuv retoorika staatuse ja tähtsuse muutumisest eri ajaloooperioodidel, mis moodustavad “Lääne traditsiooni”. Nendest kahest võimalusest näib Hayden White selgelt eelistavat esimest. Kuid samas kõlab märkus Freudi kooliharidusest kahtlusenoodina: analüüsitudelisse, mille eesmärgiks on tuvastada muutumatuid struktuure, kaasatakse ajalooline kontekstualiseerimine.

Siit minu teine küsimus: kas on õigustatud kasutada keelelise ja poeetilise pre-

figuratsiooni tropoloogilist mudelit, arvestamata retoorika ajalooliselt väga muutlikku tähendust ja eri autorite erinevat lähedusastet selle kõnekorrastusviisiga, mis renessansist 19. sajandini ei ole püsinud sugugi ühtse ja muutumatuks.

III

Kõige sagedamini on Hayden White’ile ette heidetud tema keeldumist anda ajaloo teadusele tunnetusstaatust, mis oma loomult erineks kirjanduslikust tunnetusest. Nii Arnaldo Momigliano¹⁶ kui Carlo Ginzburg¹⁷, nii Gabrielle Spiegel¹⁸ kui Russell Jacoby¹⁹ – kõik nad jagavad sama seisukohta: pidades ajalookirjutust “fiktiooniloomelise vormiks” (*Tropics of Discourse*, lk 122), võtab Hayden White endale absoluutse (ja väga ohtliku) relativismi kuulutaja rolli, mis eitab igasugust võimalust jõuda “teadusliku” teadmiseni minevikust. Sel moel relviitaks tehtuna, minetab ajaloo teadus igasuguse võime eristada tõde valesst, öelda, mis minevikus toimus, paljastada võltsinguid ja vassijaid.

White’i töödest on võimalik leida hulganisti tsitaate, mis kinnitavad sääraast tõlgendust. Tema silmis ei sõltu ajalugu, nii nagu ajaloolane seda kirjutab, ei mi-

¹⁶ A. M o m i g l i a n o, *The Rhetoric of History and the History of Rhetoric: On Hayden White’s Tropes*. Rmt-s: A. Momigliano, *Settimo contributo alla storia degli studi classici del mondo antico*. Roma, 1984, lk 49–59.

¹⁷ C. G i n z b u r g, *Just One Witness*. Rmt-s: *Probing the Limits of Representation. Nazism and the Final Solution*. Ed. by S. Friedlander. Cambridge (Mass.), London, 1992, lk 82–96.

¹⁸ G. M. S p i e g e l, *History, Historicism, and the Social Logic of the Text in the Middle Ages*, lk 64, 69 ja 75.

¹⁹ R. J a c o b y, *A New Intellectual History*. *American Historical Review* 1992, kd 97, lk 405–424 (Hayden White’i kohta lk 407–423).

nevikureaalsusest ega ajalooteadusele eriomastest vahenditest. Ajaloolase valik mingi topoloogilise struktuuri, mingi intriigistamisviisi, mingi seletusstrateegia kasuks on täiesti sarnane romaania kirjaniku valikuga. Seda seisukohta kaitseb White pidevalt ja *ne varietur*. 1974: “Üldiselt on valitsenud ülim tõrksus selle vastu, et käsitleda ajaloonarratiive niisugustena, nagu nad kõige ilmsemalt on: verbaalsete fiktsioonidena, mille sisu on samavõrd leiutatud kui avastatud ja mille vormidel on rohkem ühist kirjanduslike kui teaduslike vastetega” (*Tropics of Discourse*, lk 82). 1982: “Tuleb tunnistada tõsiasi, et kui me mõistame ajalooallikaid, siis nendes enestes ei leidu vähimatki alust eelislamaks üht tähenduse konstrueerimise viisi teisele” (*The Content of the Form*, lk 75).

Niisiis on täiesti illusoorne püüda liigitada või järjestada ajaloolaste (ja ajaloo-filosoofide) töid vastavalt nende paikapidavusele minevikureaalsuse kirjeidamisel. Ainsad eristuskrITERIUMID on vormilised ja diskursusesisesed, mis näitavad jututuse sidusust ja terviklikkust või seda, et ollakse teadlik võistlevate topoloogiliste ja narratiivsete mudelite pakutud võimalustest.

Vastuseks oma vastastele, kes hülgavad niisuguse lähenemisviisi kui igasugust teadmist lammutava, kinnitab Hayden White, et ajalookirjutuse vaatlemine fiktsioonina, mis jagab ilukirjandusega samu

strateegiaid ja võtteid, ei tähenda sellelt igasuguse tunnetusväärtuse äravõtmist, vaid lihtsalt seisukohta, et ajalookirjutusel puudub oma tõerežiim. On ju nii müüt kui kirjandus samuti tunnetusvormid: “Kas keegi siis tõsiselt usub, et müüt ja kirjanduslik fiktsioon ei osutagi reaalsele maailmale, ei kõnele tõdesid ega anna kasulikke teadmisi selle kohta?”²⁰ Olles loodud sama struktuuri poolt, kasutab ajaloojutustus samu tunnetustüüpe kui fiktsiooniloomed. Hayden White ei kuulu niisiis nende hulka, kes retoorikat ja tõde vastandavad.²¹

Ometi ei rahulda tema vastus mind täielikult. Kuidas mõtestada ajalooteadust, viitamata kordagi talle omastele operatsioonidele: andmete kogumisele ja töötlemisele, hüpoteeside püstitamisele, tulemuste kriitilisele vaatlusele, tõlgenduse sidususe ja paikapidavuse kontrollile? Just selles punktis paistab mulle Michel de Certeau lähenemine asjakohasem kui Hayden White'i oma. De Certeau silmis on ajalugu samuti jutustus, mis kasutab igasuguses narratiivses tekstis leiduvaid figure, kompositsioonivõtteid ja konstruktsioone, kuid tegu on eripärase jututusega. Ajalugu on jutustus, mis produtseerib “teaduslikke” lausungitervikuid, mõistes “teaduslikkuse” all “võimalust kehtestada teatav *reeglite* kogum, mis lubab “kontrollida” valitud *objektide* uurimiseks kohaseid *operatsioone*”²². Läh-tudes sellest, vähem kitsast “teaduse”

²⁰ H. White, ‘Figuring the Nature of the Times Deceased’..., lk 39.

²¹ Vt katset kummutada retoorika ja tõendi vahelist vasturääkivust: C. Ginzburg, Préface. Rmt-s: Lorenzo Valla, La Donation de Constantin (Sur la Donation de Constantin, à lui faussement attribuée et mensongère). Paris, 1993, lk IX–XXI.

²² M. de Certeau, L'opération historiographique, lk 64.

määratlusest kui Hayden White'i oma, teeb de Certeau ettepaneku pidada ajalugu teadmisi produtseerivaks "teaduslikuks" praktikaks, kuid selliseks "teaduslikuks" praktikaks, mis nagu kõik teisedki on sõltuv tehniliste võtete muutumisest, sotsiaalse situatsiooni ja teadmiste institutsiooni poolt tingitud piirangutest ning samuti reeglitest, mis paratamatult mõjutavad ajaloolase kirjutust. Määratleda ajaloo uurimise "teaduslikkust" kui võimalikult suurt vastavust referentsiaalsele tegelikkusele ei tähenda eitada tema põhjanevalt narratiivset loomust ega käsitada ajaloolaseid teadmisi matemaatika-teaduste "Galilei paradigma" raames.

See viib mind kolmanda küsimuseni, mille tahaksin Hayden White'ile esitada: kui ajaloo teadus produtseerib teadmisi, mis on identsed nendega, mida pakub ilukirjandus, siis kuidas hinnata (ja milleks alal hoida) selliseid vaevarohkeid ja nõudlikke toiminguid nagu allikmaterjali kogumine, andmete ja hüpoteeside kontroll, tõlgenduse väljatöötamine? Kui tõesti "ajaloodiskursus sarnaneb ja koguni läheneb fiktsioonilisele narratiivile, ja seda nii sündmustele tähenduse andmise strateegiate poolest kui ka käsitletavat liiki töö poolest"²³, kui intriigistatud faktide vastavus tegelikkusele ei mõjuta produtseeritud teadmisi, kas pole siis "historiograafiline operatsioon" mitte raisatud aeg ja vaev?

IV

"Formalistidele nagu mina, kes arvavad, et ajalooline objekt võib anda alust suurele hulgale ühevõrra veenvatele kirjeldustele või narratiividele, heidetakse sageli ette, et nad eitavad tegelikult referendi reaalsust ja edendavad nüristavat relativismi, mis lubab tõendusmaterjaliga ükskõik kuidas manipuleerida tingimusel, et saadud kirjeldus oleks struktuurilt sidus, ning sallivad seega säärast vaateviisi, mis ei välista isegi natsismi ajaloo natsistliku versiooni teatavat usaldatavust" (*The Content of the Form*, lk 76). Kuidas sõnastadagi paremini White'i töödele esitatud peamist etteheidet? Mitmel puhul on ta püüdnud anda vastuseid "relativismi"-süüdistusele, mis muutub eriti tõsiseks siis, kui seostub selliste ajaloonähtustega nagu türannide kuriteod või iseäranis holo-kaust.

Esimene, juba jutuks olnud vastus, seisneb fiktsiooni tõeväärtuse rõhutamises. Ajaloojutustuse käsitlemine "fiktsiooniloomena" ei tähenda selle taandamist meelevaldseks ja tühiseks mänguks, vaid vastupidi, ajaloojutustusele suurimate kirjandusteoste jõu ja mõttetervuse omistamist. Just sel moel vastab ta Gene Bell-Villadale, kes on leidnud, et "Ühendriikide kriitilise *establishment*'i" reaktsioon Ladina-Ameerika julmadele diktatuuridele olevat seisnenud "sõjas referentsiaalsuse vastu ja loosungis "Ajalugu on fiktsioon, troop ja diskursus"²⁴. Viidates Lõuna-

²³ H. White, 'Figuring the Nature of the Times Deceased'..., lk 29.

²⁴ G. H. Bell-Villada, *Criticism and the State (Political and Otherwise) of the Americas*. Rmt-s: *Criticism in the University: Triquarterly Series on Criticism and Culture*. Evanston, 1985, lk 143.

Ameerika kirjanikele, küsib White: “Kas Bell-Villada tahab väita, et juba ainuüksi sellepärast, et nende teosed on fiktsioonid, ei õpeta need meile midagi tõelise ajaloo kohta? Või et kuna need on fiktsioonid ajaloo kohta, puuduvad neis tropismid ja diskursiivsus? Kas on nende romaanid oma fiktsionaalsuse tõttu siis vähem tõesed? Kas ajalugu saab olla neist romaanidest tõesem, kui ei kasuta samasuguseid troope, nagu Mario Vargas Llosa, Alejo Carpentieri, José Donoso ja Julio Cortázeni teosed?”²⁵

Teise vastuse pakkus Hayden White välja pärast “revisionistidest” või täpsemalt “negatsionistidest” ajaloolaste esilekerkimist, kelle sooviks on pakkuda natsismi ja Teise maailmasõja ajaloost uus “jutustus”, *emplotment*, lähtudes mõningatest “andmetest”, mida Pierre Vidal-Naquet on resümeerinud järgmiselt: 1. Gaasikambreid ei ole kunagi olemas olnud ega sakslaste teostatud genotsiidi kunagi aset leidnud. 2. “Lõplik lahendus” tähendas vaid juutide väljasaatmist Ida-Euroopasse. 3. Natsismiohvrite arv oli tegelikult palju väiksem, kui arvatakse. 4. Genotsiid on liitlasriikide peamiselt semitliku ja ennekõike sionistliku propaganda väljamõeldis. 5. Hitleri-Saksamaa ei kannu põhivastutust Teise maailmasõja eest. 6. Peamiseks ohuks inimkonnale oli 1930.–1940. aastatel Nõukogude režiim.²⁶ Eri moel ühendatuna on need ele-

mendid aluseks ühele kõige radikaalsemale katsele lähiajalugu kuni põhialusteni ümber kirjutada. Kas seda katset on võimalik tõepäraseks pidada, omaks võtta? Ja kui ei, siis miks?

Tõrjumaks seda võimalust, kuid hülgamata oma loomingu põhiprintsiipe, on Hayden White sunnitud käibele võtma eristuse, mis tundub mulle mõneti küsitav. Mainides “konkureerivaid narratiive” natsirežiimi ning juutide ja mustlaste hävitamise uurimisel, märgib ta: “Kui käsitleda “konkureerivaid narratiive” kirjeldustena sündmustest, mis on juba faktidena kindlaks tehtud, siis saab neid mõistagi hinnata, kritiseerida ja reastada vastavalt sellele, kui faktitruud ja hõlmavad nad on ja kui sidusad on neis sisalduvad argumendid. Kuid narratiivsed kirjeldused ei koosne ainult faktiväidetest (ainsuslikeks eksistentsilausestest) ja argumentidest: nad koosnevad ka poetilistest ja retoorilistest elementidest, mille abil see, mis jääks muidu faktiloendiks, teisendatakse looks. Nende elementide hulka kuuluvad žanrilised loomallid, mis tekitavad “intrüige” (...) Selles mõttes ei puuduta “konkureerivate narratiivide” konflikt niivõrd kõnealuseid fakte kui võrd erinevaid lootähendusi, mis intriigistamise abil faktidele antakse.”²⁷

Selline eristus tekitab minu arvates kaks küsimust. Ühelt poolt toob see uuesti käibele täiesti traditsioonilise käsituse

²⁵ H. White, ‘Figuring the Nature of the Times Deceased’..., lk 31.

²⁶ P. Vidal-Naquet, *Les assassins de la mémoire. Un “Eichmann de papier” et autres essais sur le révisionisme*. Paris, 1987, lk 33–34.

²⁷ H. White, *Historical Emplotment and the Problem of Truth*. Rmt-s: *Probing the Limits of Representation*, lk 38.

ajaloo faktist, mis on tõestatud, kindel ja tuvastatav. Nagu näiteks gaasikambrite olemasolu. Probleemne on siin säärase seisukoha ühitamine Hayden White'i üldiste taotlustega.

Kuidas suhestada fakti säärast enesest-mõistetavust Roland Barthes'i ütlusega, mida on kasutatud *The Content of the Form*'i epigraafina: "Fakt on alati vaid keeleline"?

Ja milliselt aluselt, milliste operatsioonide ja tehnikate tulemusena saab ajaloolane tuvastada fakti vastavust tegelikkusele ehk kontrollida ajaloodiskursuse us-tavust *factual record*'ile?

Tuleb tunnista, et eirates süstemaatilist ajaloo uurimisele kui teadusdistsipliinile omaseid protseduure, jätab Hayden White üsna vähe võimalusi sellistele küsimustele vastust leida.

Teiselt poolt, kitsendades ajaloolase võimalust sõnastada "fakte" ainult "ainuslike eksistentsilausestena", piiritleb Hayden White väga rangelt valdkonna, kus ajalookirjutus võib toimida õige ja vale vastanduse raames.

Raske on näha, millistest kriteeriumidest lähtudes võib toimuda vahetegemine erinevate ajaloojutustuste vahel, mis konstrueerivad oma intriigi ainult kindlaks tehtud "faktidest" lähtudes. Ometigi ei ole kõik ajaloojutustused võrdväärsed: ei oma diskursiivse modaalsuse, sisemise

sidususe, *samuti mitte* representeeritava referentsiaalse tegelikkuse vahendamistäpsuse ja -trouduuse poolest. Määratleda ajaloodiskursustele eriomast tõde pole lihtne ülesanne, kuid käsitleda sellist püüet tarbetu ja tühisena tähendab välis-tada igasugune võimalus omistada ajaloo-kirjutusele mingisugustki eripära, kuna ainuomased pole talle ei kasutatavad tropoloogilised prefiguratsioonid, narratiivsed modaalsused ega ka tõsiasi, et tema diskursus kõneleb minevikust.²⁸

See märkus on aluseks viimasele küsimusele (mis on neljas, nagu ongi kohane autori puhul, kes on sedavõrd kiindunud *fourfold analysis*'esse). Selle küsimusega naasen ma *Metahistory* juurde.

Vaieldamatult vabastas see raamat ajalookirjutuse rangetest raamidest, millesse selle oli surunud diskursuse modaalsusi ja figure eirav klassikaline lähenemisviis. Selle eest väärrib White'i raamat tänu ja kiitust.

Kuid sellele vaatamata jääb alles küsimus, kas on võimalik ja intellektuaalselt soovitatav toetada "tekstide uurimisel semioloogilist lähenemisviisi, mis võimaldab meil vältida küsimust teksti kui tunnistaja usaldusväärsusest või tekstist kui sündmustevälisest nähtusest ja seega minna mööda teksti "aususe" ja objektiivsuse probleemist" (*The Content of the Form*, lk 192).

²⁸ Vt sellega seoses artikleid, mis on kirjutatud kahe raamatu kohta (J. Spence, *The Question of Hu*. New York, 1988 ja S. Schama, *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)*. New York, 1991), kus mõlemas on mängitud eri moel ajaloo ja fiktsiooni vahelise piiriga: B. M a z - l i s h, *The Question of "The Question of Hu"*. *History and Theory* 1992, kd 31, lk 143–152, ja C. S t r o u t, *Border Crossings: History, Fiction, and "Dead Certainties"*. *Sealsamas*, lk 152–162.

Kas pole ajalookirjutuse uurimise eesmärgiks tuvastada, kuidas ajaloolased kasutavad igal konkreetsel ajalooperioodil uurimistehnikaid ja kriitikaprotseduure,

mis tagavad, olgugi ebavõrdsel määral, nende diskursuse "aususe" ja "objektiivsuse"?

Prantsuse keelest tõlkinud Marek Tamm

ROGER CHARTIER (s 1945) on üks tänapäeva rahvusvaheliselt tuntumaid ja tunnustatumaid prantsuse ajaloolasi. Chartier' kitsam erialane huvi on varuusaegne raamatu- ja lugemislugu, rõhuasetusega trükisõnaga seonduvatel praktikatel. Tema peamised tööd selles valdkonnas on Lectures et Lecteurs dans la France d'Ancien Régime (1987) ja Culture écrite et Société. L'ordre des livres, XIVe–XVIIIe siècle (1996). Chartier on olnud ühtlasi mitme raamatuloole pühendatud koguteose väljaandjaks, millest olulisemadena olgu nimetatud neljaköiteline Prantsusmaa kirjastamisajalugu (Histoire de l'édition française, 1982–1986) ning kaheköiteline Euroopa lugemisajalugu (Histoire de

la lecture dans le monde occidental, 1997).

Koduste kolleegide seast paistab Chartier silma oma suure ja püsiva huviga ajalookirjutusvaidluste vastu. Ühena vähestest prantslastest on ta jälginud lähedalt ajalooteoreetilisi debatte anglo-ameerika maailmas ning neis sageli kaasa löönud. Chartier' teoreetilistest huvidest annavad hea ülevaate tema kaks inglise keeles ilmunud esseekogumikku: Cultural History Between Practices and Representations (1988) ja On the Edge of the Cliff. History, Language, Practices (1997, pr. k 1998). Roger Chartier töötab professorina Pariisi õppe- ja teaduskeskuses École des Hautes Études en Sciences Sociales.

M.T.

HAYDEN WHITE

VASTUSED PROFESSOR CHARTIER' NELJALE KÜSIMUSELE

Ma tahaksin tänada professor Chartier'd selle suuremeelsuse eest, millega ta on aastate vältel käsitlenud mu tööd, ja nende pingutuste tõsiduse eest, millega ta on püüdnud astuda sõbralikku vaidlusse ajalookirjutuse ja ajaloolase mõtlemise probleemide üle. Ma vastaksin kõigepealt “neljale küsimusele”, mis ta on mulle praeguseks esitanud juba neljas – prantsuse, inglise, hispaania ja portugali – keeles. Seejärel teeksin paar märkust tema kriitika peamise sihtmärgi kohta, milleks on mu raamat *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*.

Siin on mu vastused professor Chartier' neljale küsimusele:

1) Ta küsib: kas pole “vasturääkiv” lähtuda Saussure'i-järgsest, strukturalistlikust või (mis teeb Chartier' jaoks sama välja) “deterministlikust” keeleteooriast ja samas kinnitada, et ka ajaloolased valdavad sedasorti vabadust, nagu tavapäraselt on omistatud luuletajatele ja teistele loovkirjanikele? Ma vastan: ma ei näe mingit vasturääkivust ühelt poolt idee vahel, et antud kultuuris ringlevad (keelised ja muud) koodid seavad piirid sellele, mida on võimalik ütelda, ja idee

vahel, et koode saab enam või vähem vabalt, enam või vähem teadlikult valida. Ma olen kõnelnud diskursustest, mitte kosmosest. Nagu Marx on öelnud: “Inimesed teevad omaenda ajalugu, kuid nad ei tee seda nii, nagu heaks arvavad; nad ei tee seda enese valitud tingimustes, vaid tingimustes, millega nad otseselt kokku puutuvad, mis on neile ette antud ja minevikust üle kantud”. Ütleksin, et sama kehtib ka diskursuste tegemise kohta.

2) Tropoloogia puhul köidab Chartier' huvi see, et ma olevat käsitlenud mõnd spetsiifilist tropoloogiamudelit, justkui oleks too Lääne inimese kujutlusele seesmiselt omane, sellal kui tegelikult on sääraseid mudeleid keeleteaduse ja retoorika ajaloos olnud palju ja kogu debatt figuratiivse keele üle, mille üks aspekte on tropoloogia, on olnud väga vaheldusrikas ja ajalookonteksti muutunud. Selle peale Chartier küsib: kas ma poleks pidanud käsitletavate ajaloolaste erinevaid diskursusi kontekstualiseerima?

Ma vastan, et see tropoloogiateooria, mida olen kasutanud iseloomustamiseks käsitletavate ajaloolaste erinevaid figuratsioonistiile, oli Lääne kultuuris dominantne hilisrenessansist kuni modernismi-

Hayden White, A Response to Professor Chartier's Four Question. *Storia della Storiografia* 1995, nr 27, lk 63–70.

ni. 20. sajandil on seda vahelduva eduga taas elustatud, revideeritud ja rakendatud diskursuste analüüsimisel. Olen kasutanud seda teooriat mudelina, et iseloomutada eri strateegiaid, mida tarvitasid 19. sajandi ajaloolased neid huvitavate minevikusündmuste kirjeldamiseks, nende intriigistamiseks [*emplotment*], nende üle arutlemiseks ja lõpuks selleks, et omistada neile teatud sotsiaalseid ja poliitilisi väärtusi. Pealegi olen ma analüüsinud ajaloolaste *kirjutisi*, mitte aga seoseid nende elu või raamatute ning viimaste spetsiifilise konteksti vahel. Ma väidan, et olen leidnud nende tekstidest tõendeid säärase tropoloogiliste struktuuride kasutamise kohta. Kõrvalmärkuses Freudi unetöö mehhanismide teooria kohta märkisin ma, et nelja troobi teooria oli 19. sajandi pedagoogikas muutunud kanooniliseks ja Freud võis olla selle kaasa saanud oma haridusteelt ning seda siis alateadlikult kasutanud (“Unenägude tõlgenduse” VI peatükis “Unetööst”) mudelina nelja mehhanismi jaoks, mis ta oma sõnul oli unenägusid analüüsid avastanud. Mu märkus oli kooskõlas samasuunaliste tähelepanekutega, mida olid aastaid tagasi teinud Émile Benveniste ja Roman Jakobson.

Olen alati rõhutanud, et tropoloogia on väga vaidlusrohke valdkond. See mudel, mida mina kasutasin ja mis lähtub Vicost, Burke’ist, Barthes’ist, moodsast semioloogiast, strukturalismist, dekonstruktsioonist ja teatavat liiki psühhoanalüüsist, sai valitud sellepärast, et ta tundus otstarbekas mind huvitavate küsimuste püstitamiseks. Võibolla pole see mudel nii otstarbekas, nagu ma arvasin; ta ei ole

kohanud just vaimustatud vastuvõttu. Kuid ma arvan, et see on parem kui iga-suguse mudeli puudumine. Ja ma püüdsin vähemalt kergitadagi küsimust, millist metakeelt oleks kõige tulusam kasutada iseloomustamiseks neid erisuguseid diskursusi, mida ajaloolased produtseerivad, selle asemel et eeldada, nagu enamik ajaloolase mõtte ajaloolasi on teinud, et keel on läbipaistev ja diskursus on üksnes see, mida eksplitsiitselt (otsesõnaliselt) öeldakse, mitte aga see, mida konnoteeritakse.

Need troobid võivad olla või mitte olla keelele seesmiselt omased ja seega kätkevad mis tahes kõnmesse; ma ei tea seda. Arvan, et tegu on keelilise universaaliga. Kas see teeb nad ka inimteadvuse universaaliks, ma ei tea. Kindlasti olid nad imbinud kogu 19. sajandi Euroopa ajaloodiskursusse ja ma käsitlesin neid – nii nagu Vico *La Scienza nuova* oli varem teinud – “poetilise loogika” alusena, mis suunab diskursusi palju otsesemalt kui ükskõik milline süllogistliku loogika variant.

3) Chartier’ kolmas küsimus lähtub arusaamast, et “faktiline” ja “fiktionaalne” diskursus kuuluvad kahele radikaalselt erinevale lausungitasandile ja ajalookirjutus püüab püsida “faktilisel” tasandil ja koguni määratleb end vastanduse kaudu “fiktionaalsega” – vastanduse kaudu, millele ma Chartier’ järgi vastu seisvat, kuna see ise olevat oma loomult pigem fiktionaalne kui faktiline.

Lubatagu selgitada, mida ma sellest asjast arvan. Esiteks, minu mõte seisneb selles, et *narratiivses* historiograafias peab ajaloolane juba ainuüksi selleks, et valada

oma diskursust narratiivsesse vormi, kasutama fiktiivsele kirjandusele omaseid representeerimistehnikaid teisendamaks "faktid" "narratiivi" elementideks. Toogem säärane näide: üks asi on käsitleda teatud ajaloolist isikut (ütleme Napoleoni) füsioloogilise või isegi psühholoogilise kirjelduse objektina; hoopis teine asi on käsitleda Napoleoni (või kedagi teist) tegelasena *loos*. Et muuta isik Napoleoni loo tegelaseks, tuleb ta muuta "figuuriks", mis tähendab, et talle tuleb omistada loos funktsioon või tehnilisemalt väljendudes – ta tuleb muuta tegelasest aktandiks.

See ei tähenda, et tegelike sündmuste narrativeerimine teeks need sündmused fiktiivsemaks kui nende mittenarratiivne käsitus, näiteks sotsiaalteadustes levinud *case study*'de puhul. Reaalset sündmust, isikut, protsessi, suhet või mida tahes ei saa teisendada diskursuse "funktsiooniks" ilma teda "fiktsionaliseerimata", mille all ma pean silmas sündmuse "figuuristamist". Reaalsuse aine ülekandmine diskursuse aineks ongi fiktsionaliseerimine.

Chartier küsib, et kui asi on nõnda, siis kuidas me peaksime hindama neid "vaevarahkeid ja nõudlikke toiminguid nagu allikmaterjali kogumine, andmete ja hüpoteeside kontroll, tõlgenduse väljatöötamine", mida ajaloolased tõekõnelemise nimel teevad. Ma soovitaksin, et ta tolle "vaevarahke ja nõudliku" töö puhul, mida ajaloolased teevad avastamiseks mineviku kohta tõtt, kogu tõtt ja ei midagi muud kui tõtt, ei pööraks tähelepanu mitte niivõrd selle psühholoogiale, kui võrd sellele, mida Nietzsche oleks nimeetanud säärase töö füsioloogiaks või bio-

loogiaks või ökonoomikaks.

Chartier esitab terava küsimuse, sest see puudutab "väärtust" või "tööd" niisugustes uurimisvaldkondades, kus need ei ole vahetult tõlgitavad tehniliseks kasulikkuseks nagu loodusteadustes. Chartier teab niisama hästi kui mina, milline kummaline mitmetähenduslikkus iseloomustab ajaloolaste pretensiooni olla "reaalsuse" valvurid, produtseerida "faktilist" diskursust, ning nende kummalist arusaama reaalsuse faktide "avastamisest" ja nende kalduvust teeselda, et nad pole midagi enam kui neutraalsed meediumid, kelle kaudu edastatakse "fakte" minevikust. Ma arvan, et nende väidete nõrkus ongi see, et kui ta ka ei seleta faktide avastamise peale kulutatavat tegeliku töö, siis seletab ta vähemalt seda "müüti" herakleslikust pingutusest, mida "faktide" konstitueerimine väidetavasti nõudvat. Jutud tohutust tööst ja isegi kannatustest, mida nõuab mineviku kohta töe avastamine nagu ka selle töö tüüpiline üledokumenteerimine ulatuslike joonealuste viidetega, allikate ja autoriteetide tsitaatidega jms – ma usun, et nende juttude funktsioon on näidata ajaloolase kui oma allikate eestkõneleja *siirust*. Just samasugust siirusemuljet püüavad jätta tunnistajad kohtus. Ühesõnaga, paljud neist "vaevarahketest ja nõudlikest toimingutest", millest kõneleb Chartier, kuuluvad õpetatuse ja eruditsiooni "teatri" juurde: sellel on rituaalne funktsioon, mis peab andma tunnistust ajaloolase heausksusest ja meenutama midagi tõsiteadusliku protseduuri taolist. Just selle pärast tulebki neid protseduure üha korrata. Ilma selleta puuduks ajalooteadmisel see "ausus" ja

Hayden White

“objektiivsus”, millele ta on alati pretendeerunud. Kuid *sedasorti* “ausus” ja “objektiivsus”, millele pretendeerivad ajaloolased, on seotud erudeeritud õpetlastöö *konventsioonidega*, mis kehtivad teatud ajas ja kohas *erinevate* õpetlaskollektiivide eriomastes valdkondades. Ühesõnaga ajaloolaste “objektiivsus” ja “ausus”, nagu nende edastatavad “faktidki”, sõltuvad nende tegutsemise ajas ja kohas valitsevast kultuuriideaalidest.

4) Chartier’ neljas küsimus puudutab minu “relativismi”. Chartier küsib, kuidas saan ma oma “relativismi” lepitada *kõlbelise tõenõudega*, mille tõstatavad säärased nähtused nagu “türannide kuriteod või iseäranis holokaust” – ja eriti “revisionistide” väide, et natsid ei üritanudki juute hävitada.

Ma vastaksin, et tegelikult “revisionistid” ei “kirjuta lähiminekü ajalugu kuni põhialusteni radikaalselt ümber”, nagu väidab Chartier, vaid vastupidi: nad püüavad lihtsalt (ja perversselt) *teatud lähiminekü sündmuste toimumist eitada*. Revisionistide ideedes pole midagi radikaalset. *Metodoloogia*, mida nad väidetavasti kasutavad, põhineb kõige konventsionaalsemat liiki ajalooteaduse protseduuridel. Nad ei vaidlusta seda, mida Chartier nimetab “uurimistehnikateks ja kriitikaprotseduurideks”, mis tagavad vastutustundliku ametiajaloolase “aususe” ja “objektiivsuse”. Õigupoolest väidavad nad, et on nende tehnikate rakendamisel isegi rangemad ja nõudlikumad kui need, kelle vaateid nad vaidlustavad. Seepärast teevad revisionistide ideede kummutajad vea, kui püüavad nendega väidelda eeldataval ühispeinal. Tegelikult ei ole sellist

ühist pinda olemas. Revisionistide diskursus on ilmselgelt luululine; sellel on kõik psühhoootilise kõne tunnused. Ainult see, kes on samuti psühhoootiline ja kannatab luulude all, võtab neid oponentide na tõsiselt. Revisionistide ja nende kriitikute vahelises konfliktis ei mängi kaasa mingid metodoloogilised probleemid. Just sellepärast, et vaidluse mõlemad pooled apelleerivad ühesugusele arusaamale sellest, mis moodustab fakti ja kuidas seda kindlaks teha, ei kõiguta kumbagi poolt teise argumentid.

Samuti ei paku revisionistid välja 20. sajandi Euroopa ajaloo radikaalselt uut süžeed. Nad ei esita teistmoodi käsitust ajaloolise reaalsuse “sisust” – nii nagu seda tegi “Annaalide” koolkond, mis Teise maailmasõja aegu keskendus sündmuste asemel “pikale kestvusele”, “struktuuri-dele” ja statistilistele jadadele. Nad ei püüa, nõnda nagu viimase paari aastakümne feministlikud ajaloolased, asetada ajalooouringute keskmesse seni tunnustamata subjekti. Õigupoolest ei paku nad välja midagi kontseptuaalselt uut. Seega on vastuseis revisionistidele pigem pedagoogiline kui teaduslik küsimus. Me ei taha, et nende vaated valitsema pääseksid, mitte ainult selle pärast, et tegu on luuludega, vaid ka seepärast, et neil vaateil oleks tulevastele põlvedele hukatuslik mõju.

Relativismi kohta üldiselt on mul öelda ainult niipalju. Ma olen alati arvanud, et ajalooline teadmine on oma olemuselt relativistlik ja relativeeriv. Arvan, et relativism on paratamatu järeldus skeptitsismist ja viimast pean omakorda hoiakuks, mis on humanitaar- ja kultuuriteadustes

tehtavale vastutustundlikule tööle loomukohane. Ma arvan, et järjekindlalt relativistlik hoiak – selle all pean ma silmas relativismi, mida rakendatakse samavõrra ka iseenda kui teiste teadmiste suhtes, – on kõige tõhusam vahend sallivuse kultiveerimiseks. Ma ei arva, et vastutustundlik relativism viiks nihilismi. Ma ei usu, et kõige kohta saab öelda, “mida aga soovitakse”. Ma ei usu, et keel determineeriks sündmusi, kuid ma arvan, et need tähendused, mida me sündmustele anname, on produtseeritud keeles ja keele poolt. Seda sellepärast, et ma ei arva, nagu oleksid tähendused sündmustele – olgu looduslikele või ajaloolistele – seemiselt omased. Kuid see on ontoloogiline küsimus, mille ma parema meelega jätkasin mõneks teiseks korraks.

Nüüd Chartier’ rünnaku põhiobjektist, minu raamatust *Metahistory*.

Kõigepealt meenutaksin, et *Metahistory* ilmus 1973. aastal. See raamat ja seal esitatud väited on seega rohkem kui kakskümmend aastat vanad ja ausalt öeldes on neil mu enda silmis kergelt räbaldunud väljanägemine. Kuna olen kultuurirelativist, siis näen ma seda raamatut kui vastust küsimustele ja probleemidele, mis kerkisid üles konkreetsetes ajas ja kohas. Ma ei kirjutanud tulevaste aegade tarvis ega eeldanud, et mu mõtted 19. sajandi historiograafiast või üldiselt ajaloodiskursusest võetaks akadeemiliste ajaloolaste *establishment*’i poolt tervikuna või osaliseltki omaks. Mind ei üllatanud, et kriitikud leidsid mu kirjatööst mõningaid vastuolusid ja samuti mõningaid faktivigu. Lõppude lõpuks oli ju raamatu teema väga lai ja tuliselt vaieldav. Veelgi enam,

mu järeldused olid mõeldud esialgsetena, et neid pärast edasist juurdlemist või tehtud kriitika valguses revideerida. Sestpeale olengi ma mõningaid oma vaateid muutnud või revideerinud, seega ei soovi ma kaitsta kõike, mida *Metahistory*’s öelnud olen. Minu suhtumine sellesse raamatusse on niisugune, et kui diskursuse, historiograafia või narratiiviteooria uurijad leiavad, et see raamat tuleb nende mõtisklustele kasuks, ükskõik kas toetuspunkti või kriitikaobjektina, siis on raamatu kirjutamine olnud vähemalt praktilises või utilitaarses mõttes õigustatud.

Lubatagu mul nüüd natuke iseloomustada seda vaimset konteksti, milles see raamat kirjutati, sest *Metahistory* oli ilmselgelt raamat omas ajas ja kohas. Ma kirjutasin ta ajal, mil oli strukturalismi kõrghetk inimteadustes, ja raamatu põhi-eesmärk oli vaadelda, kuidas teatud strukturalistlikke printsiipe saab kasutada 19. sajandi Euroopa ajaloodiskursuse mõningate näidete analüüsimisel. Strukturalismi kõrgaeg on nüüdseks möödunud ja ta on vahepeal tunda saanud karmi kriitikat, teda on revideeritud ja teisedatud. Nii nagu igasugune formalism, on strukturalismgi omamoodi piiratud; kuid mina usun siiski, et formalistlik lähenemine mis tahes diskursuse või representeerimispraktika uurimisele on vajalik etapp uuritava nähtuse täielikuks analüüsiks.

Selles valdkonnas, millesse ma lootsin panuse anda – ajalooeadvuse, -uurimise ja -kirjutuse ajaloos –, püüdis konventsionaalne lähenemisviis keskenduda üksnes sellele, mida nimetati ajalookirjutuse “sisuks” ja mille all peeti silmas: 1) ajaloolase poolt uurimiseks väljavalitud *sündmusi*,

2) *fakte*, mida ajaloolane oma töö uurimisfaasis oli väidetavasti kindlaks teinud, ja 3) mis tahes kõige üldisemat laadi seletavaid või tõlgendavaid argumente, mida ajaloolane oli esitanud, andmaks ülevaadet sellest, millal, kus ja kuidas miski juhtus. Ajaloolase tegelikku *kirjutust*, mis annab edasi niihästi kõnealuseid sündmusi kui ajaloolase mõtteid nende sündmuste kohta, käsitleti üksnes *mediumina*, mis võib küll olla rohkem või vähem "stiilne" või "elegantne" ja seega loomult rohkem või vähem "kaasahaarav", kuid mis ise ei anna mingit substantiaalset panust kirjelduse kui terviku "sisusse" või tõeväär- tusesse.

Mina valisin teistsuguse lähenemisviisi. Mulle näis, et igasugune püüe esitada 19. sajandi ajalookirjutuse ajalugu peab algama algallikate vaatlusest, milleks olid need *ajaloolaste ja ajaloo filosoofide tege- likud kirjutised*, mis püüsid kaanonis 19. sajandi mõtteloo üldtunnustatud klassi- kana. Kuna ma olin otsustanud käsitleda ajalookirjutust esmajoonel kui *kirjalikku diskursust*, sest kaanon manifesteerub esmalt just säärases vormis, siis tundus mulle, et mul läheb vaja kirjaliku dis- kursuse teooriat, mis võimaldaks proble- matiseerida ajaloolaste ideed, et ajalugu ei taotle midagi enam kui kõnelda mi- neviku kohta tõtt, ja kui võimalik, siis kogu tõtt või vähemalt ei midagi muud kui tõtt.

Arusaam ajaloo uurimise poolt esiletoo- davast tõest osutus kummatigi proble- maatiliseks. 19. sajandi ajaloolased, tahtes olla objektiivsed, teaduslikud või vähe- malt "realistlikud", kaldusid määratlema ajalookirjutust vastanduse kaudu "romaa-

nile", "romantilisele" kirjandusele või üldisemalt "fiktsioonile". Kuid samas säilitas ajalookirjutus jutustuse (prantsuse *récit* tähenduses) või fabuleeringu vormi kui diskursiivse laadi, mis on ajaloosünd- muste esitamiseks kohane, või kui tehni- ka, millega kirjeldada "sündmusi", enne kui antakse seletus, mis ütleks, miks need sündmused just niimoodi toimusid. See tähendas, et ajaloolased jäid kokkulaula- tatuks teatud representeerimislaadiga, narratiiviga, mis oli ju müüdi, fiktsiooni ja üleüldse kirjanduse tunnuseks. Seega ei erinenud 19. sajandi ajaloolased oma kirjutusvormi poolest eriti kirjanikest, olgugi et nood ajaloodistsipliini kanooni- lises enesemõtestuses esinesid ajaloolas- te antipoodidena.

Metahistory's püüdsin ma kirjeldada narratiivse vormi funktsiooni ajaloodis- kursusele omase tähenduse produtseeri- misel. Ma eristasin mitut diskursiivset *tasandit*, kus uuritavad sündmused saavad säärase tähenduslikkuse, mis ei tulene üksnes dokumentide uurimisel avastatud faktidest. See lisatähendus seisnes suurelt jaolt selles, mida Roland Barthes ja teised on nimetanud lihtsalt sündmuste kirjelda- misel kasutatavate sõnade (või märkide) "konnotatiivseks" aspektiks. Kuigi ajaloo- lased kahtlemata valisid sõnu, mida nad soovisid kasutada uuritavate nähtuste kirjeldamiseks, olid need sõnad paratama- tult laetud igat sorti tähendusega, mis kindlasti ei ammenud üksnes nende kasutamisaegse otsesõnalise või deno- tatiivse aspektiga. Seega ükskõik milline ka oli antud ajaloolase sõnade *kavatsetud* tähendus, tõid kasutatud sõnad endaga kaasa teisi tähendusi, mis olid neile sõna-

dele kinnistunud varasemast kasutusest.

Ajaloolane, kes soovib, et seda, mida ta mineviku kohta ütleb, võetaks otsesõnu, võib mõistagi toonitada, et lugeja peaks pöörama tähelepanu ta *kavatsetud* tähendusele, mitte aga tähendustele, mis varjatult keelega kaasas käivad. Kuid selliseid sõnu, mille puhul saab väita, et neil on üks ja ainus tähendus, on mis tahes keeles väga vähe, kui neid üldse leidubki, ja kellelgi pole autoriteeti piirata seda tähendusvälja, mis on sõnadel antud keelekasutajate kogukonnas. See on vaid üks näide, missugusel määral seab keel piirid sellele, mida antud kirjutaja või kõneleja saab *ütelda otsesõnu*, pruukides teatud loomulikku keelt (vastandina tehnilisele keelele). Ja kui see kehtib sõnade puhul, siis kehtib see ka suuremate üksuste – fraaside, lausete, lõikude ja žanride – puhul, mida kasutatakse inimteadustes praktiseeritavate diskursuste komponeerimisel.

Kui ma sisenesin diskursuse analüüsi valdkonda, siis sain ma muude probleemide hulgas kaasa küsimuse, milline seos valitseb narratiivses ajaloos lahtirullitavate sündmustejadade kohta jutustatava loo (*récit*) ja mitternarratiivsete, kommenteerivate *argumentide* vahel, mida esitatakse selleks, et seletada, miks sündmused toimusid just nii, nagu nad toimusid. Mulle näis, et ajaloodiskursuse veetusvõim Lääne kujutluse üle on põhinenud just neil viisidel, kuidas mineviku esitamisel seostub lugu argumentidega. Siit ka mu püüe määratleda, millised oleksid need sünteesivad menetlused: esiteks sündmuste narrativeerimine kroonikates, kui see, mis paistab kõigest sündmustejadana,

saab lootähenduse või, täpsemini, omandab niisugused süžeestruktuurid, mis iseloomustavad Lääne müütilis-kirjandusliku traditsiooni mitmesuguseid lugudežanre. Teisisõnu, ma käsitlesin narrativeerimist omaette seletusliigina kooskõlas tavapärase arusaamaga, et kui on avastatud sündmustekogumisse kätketud lugu, siis on muuhulgas suurelt osalt üles leitud ka see, mida need sündmused kui ajaloolised nähtused tähendasid. Teine ajaloodiskursuses kasutatav sünteesimismenetlus seisneb selles, et sündmused, millel on vähemalt latentne narratiivne sidusus (selle all ma mõistan praegu Roman Jakobsoni järgides midagi *diferentsiaalse sekventsieerimise* sarnast) juba olemas, allutatakse edasi kas *seletavale* või *tõlgendavale eksplitseerimisele*.

1960ndatel kaldusid ajaloofilosoofid käsitlema narrativeerimist teatud liiki seletusena, mis eristub loodusteadustes valitsevast nomoloogilis-deduktiivsest mudelist. Mulle näis, et niivõrd kui narrativeerimine on vajalik moment sündmuste hulga kui *eriomaselt ajaloolise sekvents* konstitueerimisel, sedavõrd võib sündmuste kohta jutustatud lugu (*récit*) käsitada *explicandum*'ina, mille jaoks kommentaar on *explicans*. See tähendab, et narrativeerimist võiks vaadelda menetlusena, mille abil näiliselt juhuslik või koguni kaootiline sündmustehulk konstitueeritakse eriomaselt ajalooliseks nähtuseks, nimelt sündmuste jadaks, mis moodustab äratuntava loo (*récit*) ja sellisena kutsub üles end tõlgendamata ühe või teise inimteadustes leiduva seletusviisi kaudu, mida peetakse antud kultuurikonfiguratsiooniks kanooniliseks.

Teisisõnu: ajaloosündmuste spetsiifilisi kogumeid võib allutada seletusele või tõlgendusele, kui neile antakse loo sidusus. Kuid mitte loo sidusus üleüldse, sest säärast asja pole olemas, vaid ühe või teise žanrilise süžeestruktuuri spetsiifiline sidusus. Intriigistamine [*emplotment*] (see, mida Ricoeur nimetab *mise en intrigue*) annab reaalsete sündmuste jädale kultuurilisel äratuntava tähenduse. See tähendus allub omakorda edasisele eksplitseerimisele ühe või enama seletusviisi kaudu, mis antud kultuuriformatsiooni teadustes ja tavamõistuses prevaleerivad. Sellest siis neljatine sünteesimenetlus: 1) sündmustehulga konstitueerimine faktijadaks; 2) faktijada teisendamine narrativeerimise (intriigistamise) abil sekventsiks, 3) sekvensi teisendamine tavamõistuse või teaduse jaoks võimalikuks *explanandum*'iks, ja viimaks 4) diskursuse komponeerimine, milles ajalooline sekvents saaks nii seletuse kui tõlgenduse (s.o antakse lugejale mõista, millised ideoloogilised konsekventsid sisalduvad selles kaasaegse ühiskonna mõistmise jaoks).

Metahistory kirjutamise aegu valmis tas mulle suurimat raskust see, kuidas iseloomustada ajaloodiskursuse tasandite (intriigistamine, seletus ja ideologiseerimine) vahel valitsevate suhete liike. Ma eristasin ajaloodiskursuse *referenti* (uuritavaid sündmusi) ja diskursuse *subjekti* (sündmusi, mida on diskursiivsete vahenditega töödeldud, et neist võiksid saada erinevate seletusstrateegiade objektid). Tollal ma ei mõistnud, et see, mida mul tarvis oleks läinud, oli diskursuse substantsi mõiste – need viisid, kuidas tõelised minevikusündmused omandavad *kva-*

liteete, s.o kuidas nad paigutuvad väärtushierarhiatesse ja saavad positiivseid või negatiivseid, häid või halbu, imetlus- või taunimisväärseid atribuute. Otsides võit, et mõista, kuidas ajaloodiskursuse eri kihid – narratiiv, seletus, ideoloogia – omavahel suhestuvad, jäin pidama kirjelduslaadide mõiste juurde, mida saaks tarvitada uurimisel sündmuste selles esialgses iseloomustamises, mille kaudu need saavad endale atribuudid, mis teevad nad loo elementidena intriigistatavateks, või mis allutab nad üht- või teistsugusele seletusele ja omistab neile lugeja jaoks nii- või teistsugused ideoloogilised implikatsioonid. Kuidas seda, mis paistab esialgu pelgalt minevikusündmuste jada kirjeldusena, saab veenvalt *intriigistada teatud liiki looks* – selle probleemi käsitlemiseks on tarvis mõista neid viise, kuidas sündmused ainuüksi kirjeldusprotsessi kaudu omandavad moraalseid, ontoloogilisi või esteetilisi kvaliteete.

Just siinkohal oli mul abi säärasest *tropoloogiateooriast*, mida olid arendanud Vico, Kenneth Burke, µ-grupp Belgias, Harold Bloom ja paljud semioloogia- liikumisest välja kasvanud uusretoorikud. Püüan siin mitte süveneda detailidesse, kuid nagu Harold Bloom on raamatus *A Map of Misreading* väitnud, aitab tropoloogia meil tabada ja kaardistada otse-sõnalise keele teisenemist figuratiivseks keeleks, mille abil toimub reaalsete või kujutluslike sündmuste intriigistamine, ning nad saavad tähenduse, mis ületab kaugelt nende tähenduslikkuse pelkade “juhtumitena”. See lihtne avastus, et igasugune narrativeerimine on allegoriseerimine ja et allegoriseerimine on vahend,

mille abil sündmused saavad tähenduse, mis pole niivõrd põhjuslik kui moraalne ja eetiline tähendus – see avastus võimaldas mul seostada ajaloolaste poolt oma referentide kirjeldamisel kasutatud keelt mitmesuguste koodidega (intriigistamine, argumentatsioon, ideologiseerimine), mis annavad neile tähenduse. See võimaldas mul, või vähemalt nii ma arvasin, seletada tõsiasja, kuidas erinevad ajaloolased võivad anda ühe ja sama nähtuse kohta radikaalselt erinevaid, et mitte öelda anti-teetilisi, kuid ometi võrdselt veenvaid

seletusi, ilma et nad seejuures moonutaksid “fakte” või rikuksid ühtki tõendusmaterjali käsitlemise kohta kehtivat reeglit. Ja see võimaldas mul näha mineviku suurte ajaloolaste väärtust, ilma neid reastamata tänapäeva praktikate kriteeriumide järgi – mis oleks ju mis tahes mineviku aspekti, sh historiograafia enda mineviku uurimise puhul sügavalt ebaajalooline lähenemine.

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Ameeriklane HAYDEN WHITE (s 1928) on viimaste aastakümnete tuntumaid ja vaieldumaid ajaloo teoreetikuks maailmas. Saanud hiljem tuntuks oma ikonoklastiliste vaadete poolt ajaloo teadusele, alustas White oma karjääri klassikalise medievistina, kelle uurimisteemaks olid 11.–12. sajandi kirikureformid ja sellega kaasnenud võimutülid. Pärast ülikooliõpinguid Ameerikas täiendas ta enast Vatikani Paleograafia ja Diplomaatika Instituudis, veetis mitu aastat Rooma ja Vatikani arhiivides ning kaitses 1950ndate lõpus 626-leheküljelise doktoriväitekirja pealkirjaga The Conflict of Papal Leadership Ideals From Gregory VII to St Bernard of Clairvaux with Special Reference to the Schism of 1130.

Ajaloo uurimiselt ajaloo teaduse uurimisele pöördus White alles 1960ndatel ning saavutas rahvusvahelise tuntuse monograafiaga Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe (1973). Selles on retoorilisele

(resp. tropoloogilisele) analüüsile allutatud nelja 19. sajandi ajaloolase (Michelet, Ranke, Tocqueville ja Burckhardt) ning kolme ajaloofilosoofi (Marx, Nietzsche ja Croce) looming. Raamatu avab pikk teoreetiline sissejuhatus “Ajaloopoeetika”, mida võib pidada üheks moodsa ajaloo teooria baastekstiks.

Pärast Metahistory't on White avaldanud kolm esseekogu, milles ta on oma tropoloogiateooriat täiendanud, edasi arendanud ning ajaloovälistelegi valdkondadele laiendanud: Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism (1978), The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation (1987) ja Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect (1999). Hayden White õpetas aastaid Wayne State University's (1955–1968), hiljem on ta töötanud ajaloo professorina California Ülikoolis Los Angeleses, Santa Cruzis ja Berkeleys.

M.T.

ANTI SELART

VENE IKE JA MUISTNE PRIIUS

Eesti-Vene suhete historiograafias

Läti Henriku kujundatud traditsioonist peale algab Eesti ajalugu munk Meinhardi tulekuga Väina jõe suudmesse. Enne 13. sajandit on meil tegu vaid mingi esiajaga, arheoloogide mängumaaga, kuhu "päris" ajaloolane läheb harva oma pliiatsiga torkima.

Ometi teavad kõik, et meie käsutuses on varasemaidki kirjalikke allikaid – põhiliselt vanavene kroonikad, mille teated siinse maa kohta kipuvad aga uurijatel unarusse jääma. Peale fragmentaarsuse raskendab nende teadete väärilist kasutamist ajaloolise uurimisvälja poliitiline koormatus, mis, erinevalt näiteks kristianiseerimissõja varasemast teravast politiseeritusest, on endiselt aktuaalne. Nii eestlased kui venelased on kippunud oma ajaloopilti looma vastavalt ettekujutusele sellest, milline on Eesti ala muistne, loomulik poliitiline olek ja selle kas ajaloost, loodusest vms määratud loomulik suhe naabriga.

Eesti ala ja Vene ala vahekord Euroopa kõrgkeskajal tähendab imelikul kombel paljude jaoks praegugi veel poliitilist argumenti, hoiatavat näidet, heroilist peatükki või õpetlikku lugu.

Pole mõtet siin korrata õpikutestki tuttavat faktoloogiat. Vanavene ajaloos osales mitmete muude hulgas ka rahvas nimega tšuudid, keda on seostatud eestlastega; alates u 1030 aastast on registreeritud Vene sõjakäike Eesti alale.¹ Muinaseesti-vanavene suhete käsitlelu selle napi ja palju tõlgendamisruumi jätva materjali põhjal koondub kolme põhiküsimuse ümber. Kuidas mõista etnonüümi "tšuud"? Kas Vene sõjakäike Eesti aladele tuleb tõlgendada ründena või enesekaitsena? Kui suur oli õigeusu mõju muinaseestlastele enne 13. sajandi katoliiklikke ristiretki?

Eesti – põline Vene maa

Vastused neile küsimustele saab omakorda – küll mõnevõrra vägivaldselt – jagada kolme rühma ehk historiograafilisse traditsiooni. Vanim neist vaatleb Vana-Liivimaad (tänapäeva Eesti ja Läti ala) tingimusteta kui põlist Vene *resp* vene maad. Selle väite üht esimest põhjendamist sajanditetaguse sündmuse kaudu annab seejuures üllatavalt hästi dateerida.

¹ Vt P. L i g i, Tšuudid ajalookirjanduses. *Keel ja Kirjandus* 1980, nr 23, lk 610–616; J. K o r p a l a, Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte und Prosopographie der Kiever Rus' bis zum Tode von Vladimir Monomah. (*Studia historica Jyväskyläensia* 54). Jyväskylä, 1995.

Kui 1558. aastal alanud Liivi sõja ajal pretendeerisid Liivimaa pärandile kõik Läänemere suurriigid, teatasid 1559. aasta aprillis Taani saadikud Moskvas suurvürst ja tsaar Ivan Julmale Taani kuninga vana-dest õigustest Eestimaale.

Venelased omakorda aga kinnitasid oma esmaõigusi Jaroslavi 1030. aasta val- lutustega. “Kantsler lasi tuua kaks suurt raamatut ja luges, et nende ajaarvamise järgi aastal 6035 [AD 527, viga dokumen- dis] võitis Georgi Vladimirovitš [s.o Jar- oslav Tark, srn 1054] Liivimaal mitte- sakslasi, tegi need kõik maksualusteks jne,” vahendasid saadikud oma teadaan- des.²

Samal ajajärgul Ivan Julma ja Moskva metropoliidi lähikonnas koostatud suu- red ajalookompilatsioonid, eelkõige “Ast- mikuraamat” (*Stepennaja kniga*) põlistasidki arusaama Jaroslavi esmaõigustest ja Moskva valitsejatest kui nende pärijaist, mis kordub edaspidi diplomaatilises kir- javahetuses kuni Põhjasõjani välja. 18.– 19. sajandi ajaloolased (Vassili Tatištšev 1686–1750, Nikolai Karamzin 1766– 1826 jt) omakorda kirjutasid selle kindlalt sisse vene ajalooteaduse ja ajalooteaduse suuresti tänini püsivasse vundamenti. Peterburis töötanud välismaalaste kirju- tiste kaudu jõudsid need Läti Henriku kroonika eelsed sündmused baltisaksa literaatideni, kelle jaoks kinnitas trükisõna

autoriteeti küllap ka mõeldamatus, et nendeaegsed pärisorjad võinuksid kunagi ise omada mingit võimekat poliitilist or- ganisatsiooni.³

19. sajandi kesksajaks oli teema muu- tunud välispoliitilisest sisepoliitiliseks. Vene haritlaskonna kasvav kriitika saksa- keelsete Läänemereprovintside eriseisundi aadressil ja 1840. aastate usuvahetusliiku- mine, kui üle saja tuhande eesti ja läti talupoja astus õigeusku, tingisid teravneva poleemika baltisaksa ringkondadega.

Oluliseks sai tõestada õigeusu kiriku prioriteeti Baltikumi ristiusustamisel. Juba 1843. aastal avaldas tollane Riia õigeusu piiskop Filaret (1805–1866), omaaegne tuntud ja tunnustatud kirikuloolane, ühes võitlevalt slavofiilse ajakirjas artikli, mille pealkirjaks on vastust ette aimata laskev küsimus “Kust, kas idast või läänest, said Liivimaa põliselanikud esmalt ristiusu?”.

Lähtudes eeldusest, et “kuna Ajalugu jutustab, et vanad Vene Vürstid armastasid andunult Kristuse Usku (...), on psüh- holoogiliselt võimatu, et jumalakartlik Venemaa kahe sajandi jooksul poleks kasu- tanud evangeelseid vahendeid [st vägival- latuid, erinevalt sakslaste misjonist “tule ja mõõgaga” (Filareti väljend)] levitamaks Ristiusku alistatud Liivimaa elanike seas”.

Kuid sakslased hävitasid vägivaldselt õigeusu seemne ja alles hilisemad tsaarid said taas mõelda Liivimaa tagasivalluta-

² C. S c h i r r e n, Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit, kd 2 (Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands N.F. 10), lk 100. Vt N. A n g e r - m a n n, Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. (Marburger Ostforschungen 32). Mar- burg, 1972, lk 7–10.

³ Vt nt A. W. H u p e l, Ueber Nestors Zeugnis von Russlands altem Rechte auf Liefland. Rmt-s: Vermischte Aufsätze, und Urtheile über gelehrte Werke. Kd 1/2. Toim. G. Schlegel. Riga, 1776, lk 52–63.

misele.⁴ Niisugune arusaam Baltikumi ajutisest ärakiskumisest Vene ihust 13. sajandil ja seejärel õiguse jaluleseadmisest Peeter I poolt kordub tervel hulgal autoritel, olgu siin mainitud vaid slavofiilid Mihhail Pogodin (1800–1875) ja Juri Samarin (1819–1876). Samuti täienesid (õigus-)ajaloolised ja kirikuloolised argumentid, mis pidid näitama Vene ülemvõimu vältimatust Läänemere idarannikul, veel geograafilisega. Eesti ja Läti ala on looduse poolt määratud kuuluma Vene riiki, sest nende vahel puudub looduslik piiritõke, ning ligipääs merele on Venemaale teadagi hädavajalik.⁵

Lõppeva sajandi alguseks oli see käsitlusliini põhiliselt valmis. Täiendatuna nõukogulik-marksistliku fraseoloogiaga võeti ta üle ka 1950. aastatel Eestis töötanud autorite, eelkõige Artur Vassara (1911–1977) poolt. Teise maailmasõja aastatel arendati Venemaal välja idee vene rahvast kui maailma kõige väljapaistvamast rahvast, kellele kõik teised NSV Liidu rahvad võlgnevad oma kultuuri ja ajaloo. Eriti tähtsaks sai idee kõigi rahvaste põlisest sõprusest venelastega.⁶ Eesti puhul tähend-

das see siingi käskkorras juurutatud eshatoloogiline skeem, et eestlaste tung läbi aegade on olnud ühinemine Venemaaga *resp* tagasipöördumine tema rüppe, jõudmaks koos kommunismini.⁷

Muinasaegeid sõdu venelastega käsitleti kas klassivõitluse ilmingutena või siis feodaalse killustumise avaldustena. 9.–12. sajandi Eesti ühiskonda vaadeldi kui Vene mõju all kujunevat feodalismi, kusjuures Ida-Eestis arenes riiklus otseselt Vana-Vene riikluse raamides, ülejäänud Eesti oli aga maksualune. 1950. aastatel avaldatud Eesti NSV ajaloo üldkäsitlused esindavad seda käsitluslaadi täies mahlakuses.

Viiimati on niisuguse vaatekoha rohkem või vähem leevendatud variante akadeemilises kirjasõnas esile tõstnud Vladimir Pašuto (1918–1983) ja Igor Šaskolski (1918–1995).⁸ Tänapäeval on seda traditsiooni kasutatud vist veel vaid mõnede vene poliitikute poolt.

Kuid mitte ainult: ümberpööratud märkidega võib kirjeldatud argumentatsioon asuda ka eesti rahvusromantika teenistusse. Kujukalt võtab selle kokku ühe artikli vahepealkiri “Tuhat aastat Eesti

⁴ [F i l a r e t], Otkuda korennye žiteli Lifljandii pervonačal’no polučili hristianstvo, s vostoka ili zapada? *Moskvitjanin* 1843, nr 4, lk 85–102. Juba 1855. aastal tutvustati selle sisu ka eestlastele: Õigest usust Lätlaste ja Eestirahwa seas. Rmt-s: Eesti rahva kalender se 1856 aasta peale. Ria, 1855, lk 28–30.

⁵ Vt [E. Č e š i h i n], Istorija Livonii s drevnejših vremen. Kd 1, Riga, 1884, lk ii–v, 9, 23–26, 56–66; vrd T. K a r j a h ä r m, Ida ja Lääne vahel: eesti-vene suhted 1850–1917. Tallinn, 1998, lk 68–69, 168–170.

⁶ Vt L. T i l l e t t, The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. Chapel Hill, 1969.

⁷ Vt T. V e i s p a k, Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952). *Looming* 1990, nr 9, lk 1260–1268.

⁸ Vt E. K u u j o, H. K i r k i n e n, Baltiassa ja Suomessa asuneiden heimojen osallistuminen Itämeren alueen kysymysten ratkaisuun 1100- ja 1200-luvulla. *Historiallinen arkisto* 1975, nr 69, lk 30–46.

riiki".⁹ See tähendab, et muistse tšuudi ja enam-vähem kaasaegse eestlase samastamise kaudu tehakse eestlased Vana-Vene riigi rajajaks ja seega maailmaajaloos keskmisest olulisemaks rahvaks.

Muistne priius

Teine muster kujutab enesest eelmise allikate sügavama uurimise teel leevendatud varianti, mis on valdav näiteks praegu Venemaal töötavate autorite ja neile tuginevate slavistide üldkäsitlustes. Eesti ala kujutatakse käsiteldaval ajajärgul sõltlasena, kuid rõhutatakse, et see sõltuvus oli väga nõrk, seisnes vaid andamimaksmises, ning ühtlasi tunnistatakse sõltuvusvahekorras territoriaalseid erinevusi.¹⁰ Või siis vastandatakse eestlaste poliitilisele sõltumatusesele suur venepoolne kultuurimõju ja – tingimata – rahumeelne misjon, nagu on teinud tsembr Jüri Truusmann (1856–1930) ja folklorist Oskar Loorits (1900–1961).¹¹

Vastaspooluseks Vene vaatele on olnud põhiliselt baltisakslaste ja eestlaste esindatud seisukohad. Sakslasile jäid Meinhardi piiskopkonna rajamisele eelnenud sündmused valdavalt kõrvaliseks sisseju-

hatuseks, ja pealegi tundsid nad vene kroonikaid reeglina halvasti. Tavaliselt formuleeriti ebamäärane seisukoht, et eestlaste võimalik sõltuvus venelastest oli ajutine, 13. sajandi alguseks aga polnud enam juttugi mingist alamlusest või mak-sukohuslusest. Samas on toonitatud, et allikate nappuse tõttu ei saa teha mingeid kindlaimaid järeldusi. Huvi keskmes ongi seega olnud Vene roll kristianiseerimis-sõdades: kas nad kaitsesid oma valdusi (nagu valdavalt väitis vene historiograafia) või konkureerisid paganate alistamisel?

19. sajandi lõpus tegeles Vana-Vene ülemvõimu küsimusega Baltikumis põhjalikult Tartu ülikoolis õppinud baltisakslane Friedrich von Keussler (1856–1924). Ta jõudis järeldusele, et sellal kui Väina-äärsed liivlased ja latgalid olid Polotski või Pihkva maksualused – sellega aga sõltuvus piirduski –, olid eestlased 13. sajandi alguses sõltumatud, varasema sõltuvuse kohta ei luba allikad teha järeldusi, milline oli selle sõltuvuse aste ja kui kaua kestsid maksukohusluse perioodid. Samuti ei saa tõendada, et venelased oleksid levitanud eestlaste seas ristiusku.¹² Keussler ongi loonud selle põhilise aluse, millele tuginevad baltisakslaste ja eestlaste edaspidised tööd. Seejuures tõstis kujunev eesti

⁹ E. H a a b s a a r, Uus vaade Eesti ja Vana-Vene varasemale ajaloole. *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised, Humanitaar- ja sotsiaalteadused* 1996, nr 45, lk 151–182.

¹⁰ Vt nt J. Z u t i s, Russko-estonskie otnošeniija v IX–XIV vv., *Istoriik-Marksist* 1940, nr 3 (79), lk 39–56; Eesti NSV ajalugu. Kd 1. Toim. K. Siilivask. Tallinn, 1976, lk 26–30.

¹¹ G. T r u s m a n, Vvedenie hristianstva v Lifljandii. S.-Peterburg, 1884, lk 162–183; O. L o o r i t s, Zur christlichen Terminologie bei den Esten, Liven und Letten. Rmt-s: Issanda kiriku tööpõllul. Piiskop J. O. Laurile seitsmekümnendaks sünnipäevaks. S. l., 1962, lk 200–218.

¹² F. v o n K e u s s l e r, Der Ausgang der ersten russischen Herrschaft in den gegenwärtigen Ostseeprovinzen im XIII. Jahrhundert. St. Petersburg, 1897.

ajalookirjutus õhtumaisele vallutusele eelnenud aega esile muistse kuldse iseseisvusajana, pärast omariikluse saavutamist esimese priiuseajana, kus mingil sõltuvusel polnud kohta. “Nii suutsid eestlased ka noorema raua-aja lõpupoolel tagajärjekalt kaitsta oma iseseisvust, olles naabruses asuvate Vene väike-vürstkontade suhtes enamvähem jõudude tasakaalus (...) Mingeid märgatavaid tagajärgi (...) ristiusu levitamise katsed küll ei andnud.”¹³ Üks Eesti ajaloo põhijooni pidi olema Eesti asend kahe kultuuriala piiril – neid lahutades, aga samas ka ühendades. 11.–12. sajandi puhul toonitati tihedaid kaubanduslikke ja seejuures ootamatult nõrku kultuurilisi kontakte Eesti ja Vene ala vahel ning venelaste korduvaid kallaletunge Eesti iseseisvusele, mis aga kõik löödi tagasi.¹⁴

Veelgi tugevamini rõhutasid muinas-eesti iseseisvust Teise maailmasõja järel eesti eksiilautorid, kes pidid vastama kodumaal avaldatud töödele, mis mineviku kaudu põhjendasid Eesti kuulumist Venemaa külge. Neis enesekaitsealistes kirjutistes on Venemaa rolliks olla ohtlik ja ähvardav naaber, kelle rünnakud aga edukalt tõrjuti.¹⁵

Mida kõnelevad allikad?

Kõik need erinevad, vastandlikud ja juba oma olemuselt lepitamatud vaateviisid tuginevad ühele ja samale allikmaterjalile. Kuidas mõista üht Vene kroonika teadet sõjakäigu kohta, näiteks aastast 1116: “[Vürst] Mstislav läks koos novgorodlastega tšuudide vastu ja vallutas 40 pühaku päeval Otepää?”¹⁶ Kas olid Novgorodi alamad tšuudid ehk eestlased hakanud mässama ja nad tuli alistuma sundida; või käis vürst tõrksatelt eestlastelt väevõimuga maksu sisse nõudmas; või käisid venelased saagi- ja vallutusretkel? Olukorra kirjeldus teise ja kolmanda käsitlusemalli puhul võib langeda enam-vähem kokkugi, erinev on aga sõnavara ja tundetoon, millega lugejale sündmustest jutustatakse. Lisaandmeid ajaloolastel loota ei ole, sest kirjalikke allikaid täiendav materjal poliitilise ajaloo puhul arvesse ei tule. Vene naabrusele viitavad arheoloogilised leiud ja keelelaenu on enamasti tõendina vaieldamatud, kuid neid ei tule vaadelda mitte eraldi, vaid võrdluses teistele naabrusele viitavate jäänustega, ja sellisena ei saa neid üle tähtsustada.

Kuid neist teadlikult või teadmatult politiseeritud kirjutamistraditsioonidest leidub tegelikult väljapääs, mida on ka

¹³ Eesti ajalugu. Kd 1. Toim. H. Kruus. Tartu, 1935, lk 257–261.

¹⁴ M. O j a m a a, A. ja T. V a r m a s [pseudonüüm], Eesti ajalugu. Stockholm, 1946, lk 46–47.

¹⁵ E. B l u m f e l d t, Estonian-Russian relations from the IX–XIII century. Rmt-s: Charisteria Johanni Köpp octogenario oblata. (Papers of the Estonian Theological Society in Exile 7). Holmiae, 1954, lk 200–222.

¹⁶ Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov. (Polnoe sobranie russkikh letopisej, 3). Moskva, 2000, lk 20.

küllalt kasutatud. Selleks teeks on allikate süvendatum uurimine ja mõtlemine selle üle, mida neist tegelikult saab välja lugeda ja mida mitte; ning tegelemine nii allikate kui tänapäevase terminoloogiaga. Samas, kuna need tööd lähevad mõnikord vastuollu üldise ajaloo teadavusega, on nende mõju piirdunud kitsama eriteadlaste ringiga. Selles ringis on jõutud enam-vähem konsensusele, et sõna “tšuid” ei tähendanud alati ja tingimusteta muinaseestlast, vaid et sellega tähistati kõiki Loode-Venemaa läänemeresoome rahvaid või koguni, varasemal ajajärgul, mitteslaavi hõime Kirde-Euroopas üldse. Veel on leetopisside põhjalikuma uurimise tulemusel saanud selgeks, et ka allikateksti väide mingi hõimu maksualususest võib olla tekkinud üksiku eduka sõjaretke tagajärjel ega pruugi seega tähendada pike-maaegset sõltuvust.¹⁷ Uuem uurimistöö ongi põhiliselt pannud kahtlema seni vaieldamatuks peetud tõdedes, alates mõnede traditsiooniliselt Eestiga seotud toponüümide teistsugusest lokaliseerimisest Aliise Moora (1900–1996) kirjutistes ja lõpetades hiljuti Enn Tarveli poolt külvatud kõhklustega, kas vene laensõnad “raamat”, “rist”, “papp” jt ikka tõesti annavad tunnistust varasest õigeusu mõjust siinmail.

Teiseks väljapääsuks vastuolude ületamisel peaks olema sügavam järelemõtlemine

kasutatavate terminite ja sõnade üle. Mingi enesestmõistetavusega kirjutatakse ja kõneldakse 10.–12. sajandi Eestist ja eestlastest või Venemaast ja venelastest, tegemata enesele selgeks, mida sellega ühelt poolt öelda tahetakse ja mida tegelikult öeldakse. Niimoodi satub poliitiline ajalugu lahutamatusse seosesse näiteks muinaseesti ühiskonna arengutasemega¹⁸ või Vana-Vene riigi olemuse küsimusega. Kui erialakirjanduses niisugune abstraktsioon asjatundlikke lugejaid enamasti ei eksita, siis laiem lugejaskond, kelle kujutluses on neil sõnadel üks ja ainus, tänapäevane sisu, võib kergesti langeda väärarvamuse ohvriks. Ja tegelikult jäävad meie teadmised Vene-Eesti suhetest neil sajanditel alatiseks enam või vähem tõestatud hüpoteesi tasemele, rääkimata sellest, kui võrd siinkohal kõneks olnud sõltuvuse-sõltumatuse vastandus nende olude kirjeldamiseks üldse kõlbab.

Selle, kas leetopissides lisaselgitusteta registreeritud sõjakäike käsitatakse vallutus- või mahasurumisretkedena, määrab niisiis suuresti just autori historiograafiline traditsioon, mis pole vaba poliitilise tagapõhjaga diskussioonist. Võiks öelda, et kas teadlikult või ebateadlikult lähtub uurija siin oma (eel)arvamusest selle kohta, milline on Eesti ala või üldse Baltikumi loomulik olek: kas iseseisvus või kuulumine mõne naabri võimu alla. Hiljem on

¹⁷ V. P e t r u h i n, D. R a e v s k i j, Očerki istorii narodov Rossii v drevnosti i rannem srednevekov'e. Moskva, 1997; E. N a z a r o v a, Esty i “Čud” v russkikh letopisjah. Rmt-s: Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednevekov'e. X čtenija k 80-letiju Vladimira Pašuto. Moskva, 1998, lk 79–82.

¹⁸ Vt P. L i g i, Henrik, Körber, Engels ning Eesti ühiskond muinasajal. *Looming* 1993, nr 8, lk 1133.

ajaloolased aga just oma ajalooliste teadmiste fooni aluseks võttes väljendanud veendunud ja seejuures lepitamatuid seisukohti.

Niisama palju aga on kirjeldatud väitluse taga ka erisuguseid arusaamu ajaloo uurimise metoodikast ja mõistete erinevat kasutamist. Võrreldes Vene ja Euroopa ajalookirjutust, ei kasutata neis sugugi ühtmoodi näiteks nii olulisi mõisteid nagu 'riik' või 'linn'. Tihti tundub, et mõni autor kujutab Vana-Vene riiki ette justkui uusaegset territoriaalriiki ega anna enesele aru etnogeneesist, käsitledes 9. sajandi hõime eestlaste ja venelastena, s.o kaasaegsete rahvustena. Niisamuti paistab Liivimaa kaugelt vaadates tervikuna, kus just nagu poleksidki võimalikud piirkondlikud erinevused.

Sageli võib täheldada puudulikku allikakriitikat, seda eriti vene autorite puhul. Kui Saksamaal töötati 19. sajandil välja ajalooline meetod, siis jõudis see kohe ka Liivimaa ajaloo uurimisse. Mitmed 19. sajandi baltisaksa ajaloo teaduse esindajad olid õppinud kriitilise allikauurimise korüfeede Georg Waitzi (1813–1886) ja Theodor Sickeli (1826–1908) käe all. Venemaal aga viisid Vana-Vene ajaloo põhiallika – leetopisside – uurimise võrreldavale tasemele alles lingvist Aleksei Šahmatov (1864–1920) ja tema õpilased. Nii kujunes Vene traditsioonis n-ö taustateadmise välja enne kui allikakriitiline uurimisviis, vajutades sellele oma pitseri.

Alates Nõukogude perioodist avaldab jätkuvalt oma mõju Vene ajaloo teaduse teatud suletus, kus väga vähe tuntakse teistes keeltes ja mujal maailmas tehtut.

Ometi ei saa tehtud uurimistöole, olgu ta milline tahes, anda eitavat hinnangut. On kindel, et ajaloolased on olnud oma vaadetes siirad ja nendevaheline diskussioon on käinud kaasas ühiskonna loomulike poliitiliste arengutega. Ainus erand on siin muidugi eesti uurijad, kes 1940.–50. aastatel administratiivse sunni all viibides pidid jälgima etteantud skeeme ja küllap läksid vastuollu oma südametunnistusega. Nendegi tööd aga astusid omal ajal ajalookirjutuse dialoogi, provotseerides teisi uurijaid läbi töötama teemasid, mille vastu nende huvi ilmselt muidu poleks pöördunud. Nõukogude propagandamasin levitas neid omal ajal venekeelseina nii NSV Liidu alal kui ka kogu maailmas ja nii mõjutavad need tööd endiselt pahaaimamatute lugejate ajaloo teadmisi, kes nende tekkimise konteksti ei tunne. Kuid ka need tööd, mille metodoloogiale ei saa suurt midagi ette heita, osalevad poliitilises diskussioonis ja seega on loogiline, et lugeja, kellel pole aega, võimalust, tahtmist või vajadust kontrollida üle kõiki allikaid, suhtub eelarvamuslikult ka neisse. Niisiis on igal lugejal võimalus leida oma tõde, mis vastavalt tema eelteadmistele ja eelarvamusitele ongi siiralt objektiivne.

JAAN UNDUSK

IDEETUD EESTLASED

Eesti sõjakirjandust lugedes

Alljärgnev tahab mõne minu arusaamist mööda telgjoonelisema põhiteesi ümber koondada muljeid, mis tekkinud eestikeelset sõjakirjandust lugedes. Sõda eesti kirjanduses – see on tegelikult piirideta valdkond, sest kui maha arvata paar nooremat Teise maailmasõja järgset generatsiooni (ja needki mitte täielikult), on sõda olnud üks eesti 20. sajandi kirjanike kõige painavamaid temaatilisi konstante. Nagu vähk on sõda oma siirdeid ajanud üle kogu kirjanduse, mürgitades või õilistades kõige rahumeelsemaidki aineid, ning sellest ülevaadet anda puudub siinkohal jaks. Minu muljete lätteks on käputäis kitsamalt eesti sõjaklassikat esindavaid teoseid, käsitlegu need siis 12. või 20. sajandi sündmusi. Olen ühekiulgem ja teravam kui eepilisele ülevaatele kohane, kuid loodan seeläbi paremini valgusvihku seadvat mõnd eestiliku psüühika iseärasust.

(1) Kõige olulisemat ühekorraga välja öeldes: mitte iial ei ole eestlased sõtta läinud *idee eest*. Pole olnud ideed, mis väärinuks nii madalat ja nii väheviljakat füüsilist tegevust, kui seda on sõjapidamine. Sunniviisil on eestlane ometi pidanud

osalema sõdades, mille ainsaks mõistlikuks õigustuseks on olnud abstraktne idee. Selles vastuolus sõjaliselt ideetute eestlaste ja suurte ideeliste sõdade vahel ei puudu traagiline münt.

Suured rahvad on sõdinud ideelistel kaalutlustel. Vähemalt on nad olnud piisavalt suured, söandamaks endale sisendada üllast mõtet, et sõjal saab olla ideeline tagamaa. Vabadus, võrdsus, vendlus, Jumal, inimkond, Euroopa, rahvuslik õitseng, üleüldine õnn. Eestlased ei ole suutnud sõdida mitte ühegi idee nimel. Nad on sõdinud ainult oma *maa eest*. Tapnud selle ainsa maatüki pärast, kus nende nägu ei hävi.

Varasematel aegadel, tõsi küll – kui oletada, et mõned Eesti saare- ja rannalad on kuulunud nn viikingite tsivilisatsiooni – on käidud röövimas võõraid maid. Sääraseid retki on kirjanduses eriti 1930. aastail ka romantiliste joontega kujutatud, kuid isegi need on jäänud rohkem röövliromantilisteks kui lõpuni tõsiselt võetavateks sõja ideestamise või idealiseerimise katseteks. Eestlaste suur irooniline uhkus, tollase Rootsi toredaima linna Sigtuna (oletatav) hävitamine aas-

Tekst on 2. augustil 1999 ette kantud Biskops-Arnös (Rootsi) toimunud Põhjamaade kirjanike seminaril "Sõda". Mõned lõigud on varem avaldatud *Eesti Päevalehe* kultuurilisas *Arkaadia* 31. detsembril 1999.

tal 1187, on ühtlasi rahvuslik märk kollektiivse kuritegevuse fetišeerimisest. See tähendab, et Sigtuna hävitamine on ja jääb ristiretkede-eelse eestlase rikkumatu aristokraatse agressiivsuse sümboliks (selle eest hoolitseb juba vankumatu kultuuritraditsioon), kuid ühtlasi ei eita ükski normaalne eestlane selle sümboli fetišismadusi, temas kätkevat tugevat romantilist eneseirooniat.

(2) Üksinda röövida ja vägistada on sula kuritegu, salgakesi soomust teha juba sotsiaalselt põhjendatum (ja niisiis isiklikust vastutusest osaliselt vabastav), kogu rahvaga rüüstama minnes sünnib sõjaline heroism, sest suurte rahvamasside kohale nähakse nagu iseenesest tõusmas ka suurt ideed. Väikesed rahvad on suurtega võrreldes ainult kitsamate huvidega inimrühmad, seetõttu pole sõda ideelistel eesmärkidel nende jaoks võimalik. Sõda õilsas mõttes saavad pidada ainult suured, väikesed käivad lihtsalt röövimas ja vägistamas. Seda on eestlasedki teinud. Kui Sigtuna laastamine eesti mereröövlite poolt oli mõttetu vägivaldaakt, siis hävitustöö Saksa ja Vene koonduslaagreis tulenes suurrahvastele osaks langenud väärideoloogia mõjust. Pangem tähele, et viimasel juhul ei olnud tegu mõttetu, ideetu vägivalda, vaid nii-öelda valede ideede kuritegeliku tagajärjega. Väike rahvas tapab oma väikluse, suur aga valede ideoloogiate mõjul. Ehk nagu kirjutab üks eesti sõjakirjanikke Heino Susi oma tõseluromaanis "Sarviku sulased" (1985): "Venelased natsionaliseerivad, sakslased konfiskeerivad, ameeriklased vabastavad ja eestlased teevad soomust". Siin peitub hegelliku dialektika poolt suurrahvaisse

süstitud süüdimatuse motiiv. Hegellik dialektika ehk kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seadus ongi üks sõja kuulutamise ja sõja pidamise filosoofia aluseid. Suurel rahval on tööde rohkem, sest temas saab kvantiteet uueks tõekvaliteediks. Nii nagu räägime oma keele varjatud sexistlikest või antifeminiinsetest seadumustest, nii võib rääkida ka kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seaduse ja käibiva sõjafilosoofia suurrahvalik-šovinistlikust tagapõhjast.

(3) Niisiis ei ole sõda eestlase (ja eesti kirjanduse) jaoks olnud mitte ideeline, vaid sügavalt maine ja füüsiline tõsiasi. Sõda on õieti sündmus, mis tähendab suubumist elu kõige madalasse materiaalsesse kihti ja annab vaba käigu inimkonna puhtkehalistele protsessidele: füüsilisele vägivaldale ja selle nautimisele, näljale, lihahimule, ainelisele ahnusele. Eesti iseseisvuse eest koolipoisina võidelnud Albert Kivikas kirjutab oma romaani "Ristimine tulega" (1923) eessõnas sõjast nõnda: "Ei mingit romantikat, heroismi, sama tüütu reaalsus, igapäisus, ainult halvemais, räpsemis ja närusemais tingimusi ..." Ja seetõttu: mida rohkem seotakse sõda mingi ideega, seda võltsimalt sõjasse suhtutakse või seda kujutatakse. Sõda on alamate füüsiliste tungide karm reaalsus.

Eesti kirjandus ei ole sõda peaaegu üldse suutnud siduda võitluse minekuga mingi idee eest või vastu, ta ei ole sõda idealiseerinud. Kõik, kes räägivad sõjaga seoses ideest, satuvad eestlase silmis rumalasse, silmakirjatsevasse või paroodilisse valgusse. Sõda on elu madalaima reaalsuse võidukäik. Ja seda madalust on

võimalik tõrjuda, selles võimalik osaleda vaid kõige madalamate vahenditega. Kee- gi, kes on kistud sõtta, ei saa seal õilsaks jääda. Mida enam seda tunnistatakse, seda ausam ja adekvaatsem ollakse. Sõja ideologiseerimine või idealiseerimine annab tulemuseks kitsi.

(4) Ent kuidas siis nii, võidakse küsida, kui eestlaste ajalukku kuulub vähemalt kaks sõda, mille nimetus sisaldab mõistet **vabadus**, vihjates võitlusele teatud idee, nimelt vabadusidee eest. Need on nn muistne vabadusvõitlus peamiselt saksa ristirüütlite, ent ka taani ja rootsi vallutajatega aastail 1206–1227, mis lõppes maa vägivaldse kristianiseerimisega, ja Vabadussõda seitse sajandit hiljem, aastail 1918–1920, kus sõditi punase Venemaa ja Saksa vägede vastu ja mille tulemusel ilmus maailmakaardile sõltumatu Eesti riik. Need on ka ainsad sõjad, mille puhul on võidud rääkida eestlaste võitudest, kõik muu on olnud kaotus, kaotus agressiivselt pealetungivale materiaale. Muistse vabadusvõitluse aegu võideti üksikuid lahinguid tehnoloogiliselt kõrgemal tasemel vaenlasega. Vabadussõda 20. sajandil – omamoodi sõjaline ime – võideti arvuliselt suurema ja tugevama, kuid motivatsioonilt nõrgema vaenlase vastu. Vabadussõda on ainus sõda, mille eestlased võitnud. Kõigis teistes sõdades on osa eestlasi olnud küll võitja poolel, kuid eestlased kui rahvas pole neist sõdadest midagi võitnud. Sest neis sõdades pole eestlased võitnud endale tagasi või juurde tükikestki oma maad.

Ja ka neis kahes mainitud vabadussõjas ei võidelnud eestlased mitte niivõrd vabaduse, kuivõrd maa eest. 13. sajandil ei

olnud vabadusideed veel sündinud. Sakslased-taanlased-rootslased tulid ristimise-ideega, eestlased nägid ristimärgis vaid nõidust oma maa vastu. See tuli maha pesta. Ka 20. sajandil oli küsimus selles, kas suudavad sakslased säilitada oma ülemvõimu eestlaste maal, loovutavad selle venelastele, või saavad maa taas kord oma valdusse selle muistsed peremehed eestlased. Niipea kui tuuakse nende sõdade kujutusse üleliia ideelist elementi, on tulemuseks kas kalle ajaviite- ja propagandakirjandusse – või siis sõjakirjanduse tahtlik-tahtmatu paroodia. Isegi hiilgavat Sigtunat rüüstama minnes, nagu kirjutab Karl August Hindrey oma novellis “Hukatus Mäläril” (1939), “asusid [eestlased] nagu tööle, need mehed, vääradata, rahulikult, solistasid mõõda vett lähemale ja lähemale ning hakkasid üksteist müürile upitama, ümmarguste kilpidega kattes päid, mis olid sageli kiivrita ja kübaratagi”. Ei mingit ideed sõjalistel kaalutlustel. Sõda on tuima füüsilise reaalsuse võidukäik.

Tähelepanuväärne, et mitte ainult kunstiliselt küpsemaks, vaid ka ajalooliselt rikkaimaks, perspektiivilt avaraimaks Vabadussõja kujutuseks eesti kirjanduses ongi sõjaromaani stilistiliselt meisterlik paroodia, August Gailiti romaan “Isade maa” (1935). Vist mitte ükski eesti kirjaniku sõda käsitlev tekst ei sisalda nii palju ideelist elamuslikkust, nii palju tõsiselt võetavat pateetikat, kui see otsekui ametlikku tellimust pilada püüdev sõjaeepos. “Isade maa” on minu teada ainus kunstiliselt kandev raamat, kus eesti rahvas peab n-ö ideelist sõda suurte rahvaste sarnaselt. Siin on kõik ideed kahekordsed,

igasugune sõjaline pateetika komiseeritakse kohapeal. Ja ainult selline menetlus suudab sõjalist pateetikat eesti lugejale vastuvõetavaks muuta.

“Isade maa” on meie “Vahva sõdur Švejki”, ainult et tema kangelane on kollektiivne, Eesti armee ühe kompanii fiktiivne sõdurkond oma tüüpide galeriiga. “Švejki” kõrval meenub ka “Don Quijote” – keskaegse rüütliromaani paroodia, õigemini travestia, mis sellest hoolimata – või just oma tragikoomilise mitmekorduse tõttu – on kinkinud maailmakirjandusele kõige suurejoonelisema rüütlikuju. Samamoodi loob Gailiti tragikoomiline “kolmas kompanii” eesti sõduri aegumatu koondkuju.

(5) Iseloomulikuks tõestuseks teesile, et sõda ei seostu eestlase vaimus mitte heitlustega ideedeilmas, vaid üksnes maisete asjaoludega, on nn **nõukogude eesti sõjakirjandus**, st nõukogude võimu valitsusajal okupeeritud Eestis toodetud peamiselt Teist maailmasõda käsitlev belletristika.

Ei ole kunagi püütud eesti soost sõduri tegevust sellisel määral siduda ideeliste motiividega, kui just nõukogude eesti kirjanduses. Me ei võitle mitte minu või sinu maalapi või varanatukese eest, õpetab nõukogude politruk eesti sõdurit, vaid meile kõigile ühise inimsuse idee eest; ei ole olemas omavahel vaenutsevaid venelasi ja sakslasi, vaid üksnes kommunistid ja fašistid, valguse ja pimeduse ideega lõõdnud inimesed. Me oleme uhked etturid poliitiliste ideede võitlusväljal. Aga ei ole kerge seda manihheismi mustvalge tehnikaga tembitud hegeliaanlust eesti sõduri pähe taguda. Ta teab, et sakslane

tahtis tema maad endale saada juba enne seda, kui ta ristosõdijast natsiks moondus, ja et venelane tahab tema maad endale saada mitte ainult tsaristi, vaid ka kommunistina. Muidugi, karakterikäsitluse üks põhiprintsiipe eesrindlikus nõukogude kirjanduses oli just näidata ideelise kõhkleja ülekasvamist ideeliselt kindlameelseks inimeseks, parimal juhul printsiipiaalseks kommunistiks. Sõjakirjandus oli üks ideoloogiliselt kõige kontrollitumaid, kõige kitsamaid valdkondi, kus poliitiliste ambivalentsidega eriti mängida ei õnnestunud. Ja ometi jõudis vähegi tõsiseltvõetav eesti nõukogude sõjakirjandus ikka ja jälle sinnamaale, et pidi poolihääli möönma: eesti sõdurit huvitas Teises maailmasõjas Nõukogude poole sõdides lõppeks ikkagi vaid see hetk, mil ta sai oma jalaga Eesti pinnale astuda ja oma rahvuslikku maalappi kontvõorastest puhastama asuda (vt nt Paul Kuusbergi “Enn Kalmu kaks mina”, 1961). Seda hetke oodates laskis ta end umbusklikel stalinistidel ka Uraalide taga tööpatis närutada või Velikije Luki all kahurilihana kasutada. Nõukogude armee Eesti Laskurkorpuse võitleja ainus tõeline motivatsioon põhines lootusel, et ideede jama saab kord otsa ja tal lubatakse asuda võitlusse maa eest. Maid oli aga ainult üks – Eesti.

Eesti sõdur ei võidelnud Nõukogude armees koos venelastega (või koos nn vennasrahvaste ukrainlaste, tatarlaste, juutide või usbekkidega). Isegi partei valva silma all ei suutnud nõukogude eesti kirjandus näidata eestlaste sõjalist solidaarsust või relvavendlust mõne teise rahvaga. Eesti sõdur ei võidelnud sisuliselt

koos venelastega, ta võitles pigem venelaste abil oma maa eest. Täpselt niipalju, kui oli võimalik venelaste abiga maa sakslastest puhtaks lüüa, hoidis eestlane venelaste poole – nii, nagu ta oli seda teinud ka juba 13. sajandil. Ja niipalju, kui oli võimalik sakslaste abiga maa venelastest puhtaks lüüa, hoidis ta sakslaste poole. Aga sellest viimastest valikust muidugi eesti nõukogude kirjandus vaikus. Sellest kirjutasid eesti sõjakirjanikud Lääne-Euroopa, Ameerika, Austraalia eksilis. Eesti sõjakirjandusest saabki kogumulje alles siis, kui pannakse kokku see, mis kirjutati okupeeritud Eestis, ja see, mis vabas maailmas paguluses olles. Alles siis saab aru, et eestlane pole hoidnud ei venelaste ega sakslaste, vaid ainuüksi oma maa poole.

(6) Samasugused probleemid, nagu tekkisid Vene armees võidelnud eesti sõduri ja Nõukogude politruki vahel, tekkisid ka Saksa armees võidelnud eesti sõduri ja Lääne liitlasvägede esindaja, nt ameerika sõjalise instruktoriga vahel. Ei ole olemas Saksa sõjaväkke võetud eestlasi, õpetab see, on natsid hoolimata rahvusest. Ei ole olemas Ida-Euroopa riike okupeerivaid venelasi, on liitlased oma ühtse vabastusmissiooniga (vt Heino Susi "Sarikivi sulased"). Et püsis siiski teatav vahe nõukogude ja näiteks inglise liitlasvabastaja vahel, see selgus ka ameerika instruktorile muidugi õige pea.

(7) Eestlase kõige meeldivam, kõige oodatum tunne sõja suhtes on ükskõiksus. Eestlane oleks oma eluga kõige rohkem rahul siis, kui ta saaks sõja suhtes ükskõikne olla. Seda saaks ta esmajoones siis, kui sõda ei puudutaks, ei rüvetaks tema oma neitsilikku maad. Tapelgu tei-

sed ümberringi ideede eest kuipalju tahes – kui jääks vaid puutumata eestlaste maa, ei teeks eestlane sõjast väljagi. Kahjuks on tegelikkus olnud vastupidine – eestlaste maa geograafilis-strateegiline asend on just selline, et sõjast puutumata jääda on olnud vähe lootust. Tuulemaa, nelja tuule maa nime on Eesti saanud luules; ta on olnud sakslaste Ida-ekspansiooni tähtsaim tugipunkt kirdes ja venelaste Lääne-ekspansiooni sümbol (osa nn aknast Euroopasse). Eestlane otsib sõja suhtes ükskõiksust, aga kui sõda suurte ideede eest taas kord pihta hakkab, teab ta, et ta jääb sellele jalgu. Eestlane jääb alati sõjale jalgu ja sõda jääb alati eestlasele risuks jalgu. Ülo Tuuliku "Sõja jalus" (1974) – see on ühe kõige tihedama ja vahest üleüldse kõige isiklikuma nõukogude ajal kirjutatud sõjaromaani üleajalise tähendusega pealkiri.

(8) Eestlase ükskõiksusel sõja suhtes on muidugi nii oma plussid kui ka miinused. Ükskõiksus ei ole üheski moraalkoodeksis hinnatud omaduste kirjas. Samas võib aga järjekindel ükskõiksus sõja suhtes võtta visa passiivse patsifismi kuju – ja usun, et see on üks eestlaste iseloomustajaid. Eestlasest on suhteliselt vähe kasu, kui on vaja võidelda kauge missiooni või idee eest, eestlane ei torma maailma teise otsa rahu ja inimõigusi kaitsma. Tõele auandes olgu lisatud, et eestlasest vabatahtlikke on siiski osa võtnud paljudest 20. sajandi sõdadest, on käidud Hispaania kodusõjas, on sõditud Koreas ning Vietnaxis jne.

Kõige märkimisväärsemat vabatahtlikku sõjalist koostööd on eestlased arendanud soomlastega: 1918–1919 oli soome

relvade toetus Vabadussõjas olulise moraalse tähtsusega; vastutasuks osalesid eesti vabatahtlikud Soome poolel Talvesõjas 1939–40 ja eriti Jätkusõjas 1943–44 venelaste vastu kokku rohkem kui 3300 mehega. Neid nn soomepoisse ajendas muidugi ka tahe hoida kõrvale mobilisatsioonist Saksa sõjaväkke; aga teiseks lootsid nad Soomest naasnuna jätkata – sakslasi ära kasutades! – võitlust ka Eesti maa eest. Need lootused läksid põhiliselt luhta, sest sakslased eestlasi ei usaldanud ja stalinistlik sõjamasin oli samuti juba võiduteed sammumas.

Eestlaste ja soomlaste heale sõjalisele koostööle 20. sajandi algupoolel lõioodsa tausta nn hõimuliikumine, mis tugevdas kõigi soome-ugri rahvaste, eriti aga soomlaste ja eestlaste ühtsustunnet. Hõimuliikumise ideed on ehk ka ainsad abstraktsemad ideed, mis eestlast sõjalises mõttes – vähemalt mingil määral – tagant on suutnud kihutada. Samas ei olnud hõimuliikumine mingi oluline teoreetiliste ideede taimelava, vaid leidis oma väljenduse peamiselt tihedas praktilises kultuuritöös. Selle käigus süvenes tunne, et eestlaste ja soomlaste maad eraldav meri on pigem omalaadne sild (nn Soome sild), kui vesitõke, ja et Soome laht on ajalooliselt otsekui Eesti-Soome sisemeri, millest mõlemal pool jätkub seesama hõimuliidu maa. Soomlaste maad kaitsma minnes võideldi siis mõnes mõttes ka omaenese laiemalt mõistetud isamaa eest.

(9) Hoopis vastuolulisemaks kui põhjanaabrite soomlastega on kujunenud eestlaste sõjasuhe lõunanaabrite lätlastega. Muule maailmale on raskesti mõistetav, kuidas kaks nii väikest, nii kaua lähes-

tikku elanud ja nii sarnase ajalooa rahvast on suutnud teineteisele nii võõraks jääda, et ei mõista isegi ühtegi sõna teineteise keelt. Eestlaste ja lätlaste vastastikune sõjaline võõristus on dokumenteeritud vähemasti 13. sajandi algusega, kui lätlaste esivanemad, kes alistati eestlastest varem ja kes asusid koostööle ristiriitlitega, pidasid koos sakslastega sõda eestlaste vastu. Lätlane kui vaenlasekuju võimendus taas 20. sajandi iseseisvusvõitluses, sest lätlastel olid välja panna väga tugevad, pärast Veebruarirevolutsiooni bolševiseerunud ja Nõukogude Vene poolele üle läinud rahvusväeosad, nn läti punased kütid, kes teenisid ära Lenini isikliku usalduse. Läti punased väeosad sõdisid Nõukogude poolel eestlaste vastu Vabadussõjas ning osutasid oma ideelise entusiasmiaga (nt Paju lahingus 31. jaanuaril 1919) palju sitkemat vastupanu kui Esimeses maailmasõjas tuimunud venelased. Eesti 1920.–30. aastate sõjakirjanduses on lätlased (lähim naaberrahvas!) vaenlastena pea ühel pulgal hiinlastega, kes samuti võitlesid Eestis punase Venemaa poolel (vt nt Albert Kivikase novellikogu “Verimust”, 1920). Pooleldi läti päritolu A. Gailit annab endale romaanis “Isade maa” ilmselt just oma päritolu tõttu vabaduse maalida lätlasi, sealhulgas läti suurtaalupoegi, fanaatilis-grotesksete punaste ideede pooldajatena, mis mõjub eestlasele absurdseks.

Kõnekas on baltisakslaste ajas muutuv suhtumine eestlaste ja lätlaste sõjalisse meelsusse. Sajandeid peeti eestlasi nende ägeda vastupanu tõttu 13. sajandil lätlastest sõjakamaks rahvaks. Alates 19. sajandi lõpust, mil lätlased innustusid sotsiaal-

demokraatlikest ideedest, eriti aga siis, kui nad 20. sajandi algul toimisid tugeva punase jõuna Vene revolutsiooniliikumises, hakati lätlasi kohalike sakslaste poolt isoleerimata kui eestlastest keevalisemat ja slaavilike kalduvustega rahvast.

Lisatagu ometi, et vaenu kõrval arendati ka edukat sõjalist koostööd. Eesti väed võitlesid Läti pinnal võidukalt Saksa *Landeswehr*'i ja Rauddiviisiga, toetades Kärliis Ulmanise rahvuslikku, kuid vähese relvajõuga valitsust ning andes oma üsna kaaluka panuse iseseisva Läti vabariigi sünnil.

(10) Eestlaste ajaloo on tegutsenud kaks suurt sõjalist "barbarit": need on sakslased ja venelased. Sajandite vältel on Eesti pinda tallanud veel mitmed teisedki rahvad, kuid eestlaste (nagu ka nt lätlaste ja poolakate) saatuse on paikneda just nende kahe suurrahva huvisfääride murdejoonel. Ajalugu on olnud pikk, aga ometi mitte piisavalt pikk, et venelased ja sakslased oleksid suutnud kokku leppida selles, kumb neist on parem eestimaalane. Esimest korda pisteti printsiipiaalselt rinda Peipsi järve jääl toimunud lahingus aastal 1242, kus sakslased said küll lüüa, aga fikseerisid Baltikumi oma kindla mõjusfäärina; Molotovi-Ribbentropi pakti salalepped ja Teine maailmasõda 700 aastat hiljem andsid viimase, nüüd juba ligi kümme aastat kehtetu mõjusfääriprioriteedi Venemaale.

Nii sakslased kui ka venelased tulid Eestisse alati sõdima mingite uute ideedega. Neile tundus, et uus idee vangistada, vägistada ja tappa tõstab nad kultuurrahvana kõrgemale eestlastest, kel polnud nende asjade kohta midagi ilusat öelda ja

kes tapsid niisama ihast ja toorusest. Piiskop Alberti, Ivan Julma, Peeter Suure või Adolf Hitleri *Neuordnung*'it, samuti uut kommunistlikku Jeruusalemma mingite lihtsate madalate mõtete kattevarjuna kasutada tundus neile justkui eriti barbaarne. Toonitan seda asjaolu veel kord ja ilma igasuguse irooniata: eestlase jaoks on sõja madala reaalsuse sidumine kõrgete inimkondlike ideedega rahva vaimuelu erilise primitiivsuse märk. See eeldab suurt seesmist maitselagedust, vaimuelu erinevate sfääride ohtlikku, eluvaenulikku segipaisatust. Eestlase jaoks ei ole küsimus olnud õiget või valede ideoloogiates, ta saab suurepäraselt aru, et nii kristlikul, natsistlikul kui ka kommunistlikul ideoloogial on oma seesmine loogiline ilu. Küsimus ei ole ideede õigsuses või vääruses, vaid nende paiskamises elusfääri, kus ideed ideena enam lihtsalt toimida ei saa.

Kui segada porisse roosiõisi, siis pole tulemuseks mitte kõrgema taseme, vaid senisest suurem pori. Ideid sõtta segades ei olnud tulemuseks mitte senisest õilsam, vaid ainult senisest suurem sõda. Mida kõrgemad ideed, seda totaalsem ja räpsem sõda. Idee ei jäänud sõtta segatuna edasi ideeliselt puhtaks, vaid võimendus madalust võimendavaks teguriks. Seetõttu ei ole eestlane oma ajaloo kestel venelasi ja sakslasi – neid kõige ideelisemaid sõdalasi, keda ta oma silmaga näinud – suutnud kunagi päris tõsiselt võtta. Ta on muidugi alati kartma pidanud, et varem või hiljem on nad oma püssi ja massiga jälle päral. Aga selle kartuse taga on olnud ka seesmist üleolekut, sest venelased ja sakslased on ikka pannud kõrge ja madala, puhta ja räpase nii stiilitundetult kok-

ku, et mõjunud alati veidi naeruväärsete, veidi süüdimatute – ja veidi haledaina. Vaadake vene ja saksa sõdureid eesti kirjanduses: esineb kauneid üksiktüüpe, kuid tervik on ikka (kas või tabamatult) mingi psühholoogilise hälbega. Süüdimatu, kuid ähvardav, inimlikult mõistetamatu jõud. On seejuures loomulik, et nn eesti nõukogude kirjandus toonitas rohkem fritsude ehk sakslaste, eesti paguluskirjandus rohkem vankade ehk venelaste tragikoomilisust. Tänaselt vaateveerult on siiski üllatav, kui seesmiselt saksavaenulik, kui palju venelastele mõõndusi tegev pidi olema isegi väga hea Nõukogude Eestis sündinud sõjakirjandus, võetagu näiteks kas või Ülo Tuuliku “Sõja jalus” ja Juhan Peegli “Ma langessin esimesel sõjasuvel” (1979). Pagulaspoolel oldi vabamad ja ei tehtud suuri mõõndusi sakslastele, kuid soolati kohati üle venelaste kui võitnud okupantidega. Eestlase suhtumiste kokkuvõte võiks olla umbes säärane: igal rahval on oma tõbi, kuid suurte rahvaste tõved on rängemad, sest massipsühholoogilised jõud on neis tugevamad.

(11) Sakslaste ja venelaste barbaarsusel on veel üks eriaspekt. Nagu juba öeldud: mida kõrgemad ideed, seda totaalsem ja räpasem kipub olema sõda. Ainult kristlik kõrgidealism on võinud luua inkvisitsiooni julma piinamismasina, ainult väga terav ideeline paatos suutis mahitada Gestapo ja NKVD (KGB) piinakambrites toimuvat. Sakslase või venelase “ideelise” sõja üks olulisemaid barbaarsusi eestlase jaoks seisneb just selles, et idee eest võitlemisel ei tunnistanud need enam mingeid füüsilisi piire. Sakslaste ja venelaste tugevus seisnes nende järjekindlas, keskaegses,

fanaatilisel ideelises julmuses. Mida kõrgem idee on mängus, seda alamale langeb füüsiliste tabude inimsust kaitsev võru, kuni see lõpuks täiesti kaob: idee nimel on füüsiliselt kõik lubatud. Idee kui selline on alati kõrgem kui liha ja tema nimel ei pea liha säästma. Rotid viiakse spetsiaalse kapsli abil päraku või vulva kaudu inimese sisikonda ja lastakse neil seal end ülekuulamise käigus aegamisi välja närida.

Ma usun, et kunstiliselt mõjukamat “ideelise sõja” kajastust, kui seda on George Orwelli nii tohutult kurb “1984” (1949), on raske luua. Need, kes ise kõige julmemalt totaaliideelise sõjamasina kätte sattusid, ei ole enamasti elus või ei oskanud kirjutada sama hästi kui Orwell, mis aga peasi – ei taha, ei suudagi toimunud sidusateks lugudeks vormida. Nende vastupanurelv on unustus. Oleme sellest kuulnud fragmente pigem suulistes mälestustes, kirjandus ei ole äärmuslikku füüsilist vägivalda sageli vastu võtta suutnud.

Ent igatahes on see üks eesti sõjakirjanduse sõnumeid: kõige hullem, mis toimus Teises maailmasõjas, ei toimunud mitte rindel, vaid NKVD ja Gestapo piinakambreis nii sõja ajal kui ka enne ja pärast sõda. Rindesurm oli omamoodi puhas, sest Valhalla, sõjas langenute viimne väärikas kodu, elab mingil moel veel meie kõigi alateadvuses. Isegi raskeid haavataasaamisi rindel leevendas see, et nendega ei seostunud teadlik personaalne mõnitaamine. Kõige hullem oli tagalas toimunud füüsilistest tabudest lahtiütlemise demonstratsioon kõrgete ideaalide nimel.

Ja see ongi üks ideede nimel sõdimise

õudsemaid aspekte. Kõige tõlgitum eesti sõjaromaan on vististi Arved Viirlaiu "Ris-tideta hauad" (1952). Ma ei pea seda tema esteetilise täiuslikkuse märgiks. Tähtsam on selle romaani vihane ja ometi täpne sõnum: mitte Vene sõjavägi, vaid Vene julgeolekuteenistus oli sõjalise vägi-valla kõige truum riist, okupatsiooni kõi-ge kindlam vahend. NKVD (nagu ka Ges-tapo) oli puhasideeline asutus, kus füüsi-lised tabud ei kehtinud. Ta muutus oma-ette mütologeemiks. KGB käsi ulatus veel aastakümneid pärast sõdagi rahva tead-vuses kõikjale, umbes nii nagu varem jumala silm, mis kõike nägi. KGB eest ei pääse keegi, see oli õudne enesesisendus, millega rahvas omaenda vastupanuvõimet nõrgestas. Viirlaiu romaanis tuleb esile huvitav dilemma, mis peegeldab Nõuko-gude okupatsiooni all elanud eestlase psüühikat. Kui venelast ennast peetakse üldiselt laisaks ning mitte eriti kõrge in-telligentsusega emotsionaalseks ühepäe-vainimeseks, siis tollase Vene vaimu põ-hilist kantsi, Nõukogude julgeolekut, võetakse kui rafineeritud võtete ja mälu-ga, läbimõeldud intellektuaalsel julmusel põhinevat asutust. Kuidas nii robustne rahvas sai luua nii rafineeritud organisat-siooni – sellele vastuolule ei anna kirjan-dus selgitust. Poliitilised müüdid – aga võimalik, et ka poliitika ise – ei hooli formaalsest loogikast.

Ainult ideede nimel peetav sõda võib sünnitada sääraseid organisatsioone, nagu seda olid NKVD ja Gestapo. Ja see ära-tundmine on eestlase sõjalise ideetuse üks ehedamaid õigustusi.

(12) Jaan Krossi novellikogu "Silma-de avamise päev" prantsuskeelset tõlget

arvustades kirjutab Pierre Lepape ajalehes *Le Monde* 24. detsembril 1993: "Täna natsifitseeritud, homme sovjetiseeritud, saksa parunite kadalipust vene funktsio-nääride kadalippu sattudes, nii ühtede kui teistega – omal soovil või vastu tahtmist – koostööd tehes, igale uuele okupandile ränka hinda makstes eelmisele okupandile tehtud mõõnduste eest – nõnda on eest-lastel olnud teatud raskusi iseenesest aru-saamisega." Selles lauses on kõik fakti-lisel õige, ainult lõppjärelendus nõuab kom-mentaari. Rohkem kui eestlasele endale on eestlase määratlemine peavalu tekita-nud ikkagi teistele, suurematele, neile, kes armastanud üht ja vihanud teist suurrah-valikku ideed. Jah, ka eestlane ise on probleemitsenud oma poliitilise identitee-di ümber, aga seda just niipalju, kuipalju ta on iseennast määratledes sõltunud teiste poolt ette antud ideoloogilistest raami-dest. Need raamid on muidugi jäigad.

Eesti 20. sajandi kirjanduses kordub motiiv, kuidas keegi istub vangis Saksa okupatsiooni ajal – ja saadetakse hiljem venelaste poolt Siberisse sunnitööle sellesama asja eest. Juhtum mõjub kirjandus-likult teravdatud paradoksina, aga on absoluutselt, võiks isegi öelda – tuimalt eluline. Totalitaarsed režiimid kartsid pal-juski ühtesid ja neidsamu asju, muretu dadaistliku naljaga "juht on porgand" võis solvata nii Hitlerit kui ka Stalinit. Vene-lastele oli eestlane sageli fašist juba seetõ-ttu, et ta oli 700 aastat elanud ühel maa-lapil koos sakslastega ja et ta 1941, pärast punase terrori esimest aastat, ootas kan-natamatult sakslaste uut tulekut. Sest kedagi muud, kes oleks venelaste vastu astunud, tal oodata polnud. Kui seesama

“fašist” karistuseks Nõukogude tööpataljoni saadeti ja pärast patukahetsusaega Punaväkke võeti, oli ta paljude oma endiste sõprade jaoks juba kommunistiks moonunud.

Eestlase identiteedi mõistmisega tekib tõsiseid raskusi siis, kui pakkuda talle valida vaheldumisi näiteks natsismi ja kommunismi, mis talle kumbki eriti ei maitse. Mida sa siis ometi ootad, väike eestlane, on seepeale pateetiliselt küsitud, tehes näo, nagu poleks pruuni ja punase kõrval maailmas enam teisi värve olemas. Suurrahva massipsühhoos on tugevam kui väikese oma, ja suurrahvas kaldub mõtlema teravates binaarsetes opositsioonides. Enesele märkamatu on Läänemaailm pikka aega eestlase poliitilist ja rahvuslikku identsust mõõtnud just säärasel primitiivsel, kas punapruunil või mustvalgel skaalal. Väikerahva oma teed ei saakski nagu olemas olla, sest kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seaduse kohaselt ei suuda väikerahvas esindada kvaliteetset tõde. Osaliselt tänu Marxi toetusele on Hegel ikka veel kõikvõimas.

Jah, eesti sõjakirjanduse üks läbivaid teemasid on kahtlemata eestlasliku olemise ambivalentsus suurte ideeliste sõdade ajal. Kuid see ambivalentsus ei tulene mitte niivõrd sellest, et eestlane ise endast aru ei saaks, nagu prantsuse arvustaja oletab, vaid põhiliselt sellest, et eestlane keeldub aru saamast talle sõja kattevarjuna serveeritavatest ideedest. Tal oleks nagu kohustus valida natsismi ja stalinismi vahel, aga miks jumala pärast peaks ta nende vahel valima, kui nad ei ole kumbki valimist väärt?! Eestlast huvitab tema oma maa. Seda tuleb alati arvestada nii eest-

lase plusside kui ka miinuste vaagimisel. Väikerahvana tunneb eestlane, et kui teda õnnestuks tema maast lõplikult lahti juurida (ja ühemiljonilise rahvaga oleks võimalik niimoodi manipuleerida), siis hajuks ta laias maailmas ja lakkaks lihtsalt olemast. Ja nii püüab ta sakslasi ära kasutada venelaste vastu ja venelasi sakslaste vastu. Mitte kavaldamislustist, mitte oma positsiooni puudumisest, mitte põhimõtetelagedusest, vaid oma ülimest eetikast lähtudes, seetõttu, et maa, tema alusväärtuse seisukohalt on see ükskõik, kas kommunistid puhastavad maa fašistidest või fašistid kommunistidest. Kõige parem, kui nad teeksid seda vastastikku. Kahjuks kannatab ka eestlane ise nendes kahepoolsetes puhastustes ja kahjuks tahab viimane puhastaja alati tasuks ka tema maad.

Mitte sõjakoledused, vaid väikerahva sunnitud ambivalentsus suurtes ideelistes sõdades ongi vist Teise maailmasõja ainelise eesti kirjanduse kõige kaalukam teema. Nõukogude Eestis sai seda otsesõnul käsitleda vaid teatud piirini (vt nt peategelase kahe mina vahelisi dialooge Paul Kuusbergi romaanis “Enn Kalmu kaks mina”), kaugemale võidi minna metafoorsel üldistustasemel (Ülo Tuuliku “Sõja jalus”). Eesti kirjanikud Läänes said seevastu suu puhtaks öelda. Ise Soome armees teeninud ja Saksa vangis istunud Ilmar Talve romaani “Juhansonis reisid” (1959) populaarne nimegelane on enne Soome armeesse saabumist sõda pidanud juba nii Vene kui ka Saksa sõdurina. Ise ta ütleb, et sõjalist “tervitamist olen õppinud nii eesti, vene, saksa kui ka soome viisil, aga (...) teatavates olukordades lähevad need suure kiirusega vahel segami-

ni”. Täpselt sama elegantselt segi paisatud on kogu eesti sõdurit ümbritsev sõjategevus. Kuskil – kes teab kus – peetakse nagu suurt sõda Euroopa mitme võistleva *Neuordnung*’i vahel, aga eesti sõdur elab mingit ideedest sõltumatut varielu, püüdes kõigest huumoriga üle olla ja korvates välist tohuvabohu oma isiklikke rituaale korrates. See ei ole mitte printsii-bituse ülemlaul, vaid maise eetika vastuseade ideede kärrale.

Asja traagiline pool tuleb ilmsiks teise soomepoisi, Ilmar Jaksi toodangus. Pärast Soome armees teenimist haarati Jaks Nõukogude tööpataljoni, kust tal õnnestus imekombel Soome laeval põgeneda ja siis Rootsi jõudnuna taas venelastele väljaandmist karta. Tema romaan “Eikellegi maal” (1963) kuulub juba n-ö radikaalsesse ambivalentssikirjandusse. Erinevalt Talve maalähedasest, ideede suhtes immuunsest kangelasest, on siin tegu ideenakkusele avali idealistiga, kes ihaldab kogu maailma uuesti ja teisiti mõelda ning seda poliitiliste pöörangute, lippude pideva vahetumise aegu – temast saab humanistlik heidik. Ta võitleb vaheldumisi mõlemal rindel ja astub järgemööda

kõigisse parteidesse, olles oma kinnistumatuses ühe või teise idee külge justkui mingi eriliselt eestilik eestlane. Tal on ainult üks ebaeestilik nõrkus: ta tahab ideoloogiatest üle olla ja seejuures ise idealistiks jääda. Ta hülgab ka maapinna ja talle ei jää enam mingit toetuspunkti: ei maas, ei ideoloogias. “Eikellegi maal” on romaani pealkiri ja selles jutustatakse lugu eestlasest, kes ilma maata läks võitlusse ideede vastu. Lootuses, et võib toetuda ka mingile utoopilisele eikellegi-maale. See katse ebaõnnestus. Niisiis – omamoodi pahupidine maa-apoloogia siingi. Ideoloogiate omavaheline kemp-lus on ignoreeritav, ent ainult siis, kui hoitakse maa ligi.

Eesti 20. sajandi sõjakirjandus on osa sel teemal kogu maailmas kirjutatust ja temas tulevad nähtavale mitmed tendentsid, mis on ühised paljudele. Salgamatu on eesti sõjakirjanduse arengule nt Henri Barbusse’i, saksa ekspressionismi, Erich Maria Remarque’i, ehk ka Ernest Hemingway mõju. Lisaks sellele on aga eesti kirjandusel kindlasti olemas n-ö omavaim – mis siis, et mõne meelest mitte täpselt selline, nagu see minule tundus.

MARDI VALGEMÄE

MADIS KÕIVU TAGASITULEK PATAFÜÜSIKASSE

Loominguprotsess jääb kahtlemata alati mõistatuslikuks, isegi autoreile, aga eelkõige muidugi neile, kes püüavad kunstiteoseid analüüsida. Ent vahetevahel koidab midagi ka kommentaatoreile. Me arvame mõistvat loomepalangu saladusi, kuigi näeme kui tuhmi kujutist peeglis, ehk nagu Madis Kõiv seda teises kontekstis on võru keeles väljendanud, “läbi halli aosaina”, st ajaseina.¹ Ilma sellise veendumuseta ei oleks kirjanduskriitikat, sest vajadus tõlgitseda näib olevat sama tugev kui vajadus luua. Seepärast tuleb võtta niisuguseid eritlusi *cum grano salis*. Eriti ettevaatlikult peab lähenema Kõivu vormiliselt hämmeldavale ning omapäraseid kujundeid rakendavale draamaloomingule, mille musternäiteks võib pidada “Tagasitulekut isa juurde”. Ent just selle näidendiga on Kõiv loonud maailma, mis – nagu Shakespeare laseb Hamletil öelda – pähklikoorde suletuna mahutab “mõõtmatu ruumi” (II, ii). Ruum ongi Kõivule põhilise dramaturgilise tähtsusega,² aga et niisugust mõõtmatust kuidagimoodi mõõta, ei piisa kesta kapseldunud sisu vaagimisest. Olulisem on mõista pähklikoorde struktuuri, ehk teiste sõnadega näidendi vormi, mis kunstides määrab

teose erikaalu.

Temaatiliselt kuulub “Tagasitulek isa juurde” kojutulekuga tegeleva kirjanduse žanrisse, mille juured ulatuvad Aischylose “Oresteiaga” kreeka tragöödiasse ja mille üheks markantsemaks meie ajastu näiteks võib pidada sakslase Wolfgang Borcherti draamat “Ukse taga”. Uuemas eesti näitekirjanduses esineb sama teema mitmes Rein Saluri lavateoses, eriti nüansirikkalt “Külalistes”, siis veel Bernard Kangro “Kohtumises vanas majas” ning Paul-Eerik Rummo “Valguse põigus”. Võrreldes selliste põhiliselt tõsisesisuliste teostega, loob Kõivu kohati humoorikas näidend, peamiselt lõunasöögiks püütud kalaga tegelevates stseenides, rõõmsameelse ning elujaatava pildi sõjaeelset Eestist. Seda päikeseküllust ent varjutab, lisaks traagilisema sisuga tegevusele, ängi süvendavate ebatavaliste, absurditeatrilie omaste kujundite kasutamine. Keskenduksin siin neist kolmele: kollane valgus, Auk ja iiveldus. Need seovad “Tagasituleku isa juurde” filosoofiliste arusaamade, mis ilmendasid 19. sajandi lõpu prantsuse kirjanduse üht kitsast, ent mõjurikast lõiku, mida tuntakse patafüüsikana. Selle kentsaka kirjandusliku stiili

¹ M. Kõiv, Kähri kerko man Pekril. *Studia memoriae*, II. Võro, 1999, lk 71.

² M. Kõiv, Vastab Madis Kõiv. *Teater. Muusika. Kino* 1991, nr 10, lk 7.

(pigem küll antistiili) sugemeid, milles esineb siiski rohkem kui terake tõtt, nagu 20. sajandi elu niisugused asjad meile selgeks on teinud, leiame juba Kõivu esimeses trükis avaldet näidendis, Hando Runneli luuletustega “Küüni täitmises”, mis ilmus varjunime all 1978. aasta *Loomingus*. Seepärast võibki ehk väita, et “Tagasitulek isa juurde” osutub tegelikult Kõivu tagasitulekuks patafüüsikasse.

Termini “patafüüsika” lõi sürrealismi isa ja robustse lavalise farsi “Kuningas Ubu” (1896) autor Alfred Jarry. Aastal 1898 kirjutet romaanis “Patafüüsik doktor Faustrolli tegemised ja arvamised” (ilmus 1911) püüab ta seda paroodiliselt defineerida: “Patafüüsika on kujutlevate lahenduste teadus, mis sümboliseerib omistab esemete omadused, nii nagu need tähistavad tegelikkust, nende iseärasustele.”³ Peale sümbolismile osutamise märkame selles segases määratluses esemetele omistet osatähtsust, nagu kuuluks maailm ainuüksi neile. Pisut selgem, ent ikkagi lopsakalt anomaalne on Jarry väide, et “patafüüsika tegeleb reeglitega, mis käsitlevad erandlikke nähtusi, ning seletab universumit, mis täiendab meie oma”⁴. Jarry enda loominguline häälekõla, tuginedes François Rabelais’ ja osaliselt markii de Sade’i teoseis esinevaile ekstsessidele, on palju rümedam ja vulgaarsem kui Kõi-

vu rahvalikult idiolektiline ja põhjamaiselt rahulik toon, kuigi vihje de Sade’ile proosatükis “Igavese physicus’e elu” lubab oletada, et Kõiv oli tutvunud ka prantsuse kirjanduse varjukülgedega.⁵ Jarry vajadus luua irreaalsust ja kaost märgistavat terminoloogiat, ent eelkõige tema arusaam metafüüsiliste absoluutsuste kokkuvarisemisest aitab ehk lahti mõtestada, vaatamata märgatavalt teistsugusele tonaalsusele, siin käsitletud Kõivu loomingut. Võttes appi geomeetria, võiksime niisiis piltlikult laiendada Eestigi oskussõnavara. Füüsikat kui täppisteadust – kuigi see tegelikult nii täpne polegi – tähistab sõõr ehk ring, millel on keskpunkti näol üksainus, kindel fookus. Metafüüsikat, mis tegeleb laiemate mõistega, sümboliseerib ellips, millel on matemaatilisel kaks fookust. Patafüüsikat iseloomustab ebaregulaarse piirjoonega tasandiline kujund, mille multifookus viitab irreaalsusele, mis kunstides väljendub ähvardava, ent siiski humoorika kaosena.

Just sellise vormi pärisid sürrealistidelt absurdateatri loojad. Samuel Becketti mõju on Kõiv ise tunnistanud,⁶ ning Godot’ ootamisest teeb ta juttu artiklis “Kakssada aastat hiljem”⁷. Võib-olla aga veelgi tugevamaid impulsse on Kõiv saanud Eugène Ionescolt, kes kuulus aastal 1949 Pariisis

³ A. J a r r y, *Exploits and Opinions of Doctor Faustroll Pataphysician*. Tlk S. W. Taylor. Rmt-s: *Selected Works of Alfred Jarry*. Toim. R. Shattuck ja S. W. Taylor. New York, 1965, lk 193.

⁴ Sealsamas, lk 192.

⁵ M. K õ i v, Igavese physicus’e elu. *Mythologia theoreticorum*. *Looming* 1992, nr 8, lk 1032.

⁶ M. K õ i v, Vastab Madis Kõiv, lk 12; M. K õ i v, Die Hammerklaviersonate. Kokkusaamine Madis Kõivuga. *Teater. Muusika. Kino* 1998, nr 11, lk 16.

⁷ M. K õ i v, Kakssada aastat hiljem. *Akadeemia* 1991, nr 3, lk 553.

pooleldi nalja pärast rajatud ja Jarry'le pühendat Patafüüsika Kolledži koosseisu ning kirjutas 1950. aastatel rea näidendeid, milles ebaloogiliselt paljunevad või groteskselt kasvavad esemed piiravad, takistavad, rõhuvad ja isegi terroriseerivad inimesi. "Toolides" näiteks teevad seda toolid, "Tulevik peitub munades" munad, "Uues üürnikus" mööbel ning "Amédée's ehk kuidas sellest vabaneda" abielunaise armukese laip. Kas Kõiv oli tuttav Ionesco loominguga üldiselt või luges ta Aleksander Kurtna poolt eestindat Ionesco "Ninasarvikut", milles paljunevad poliitilised paksunahalised ja mille saatesõna kirjeldab ka eespool nimetat näidendeid⁸, või on siin tegemist hoopis juhusliku kokkusaatumusega, ei oska ma hetkel öelda. Enam-vähem kindlana aga näib, et "Küüni täitmine", mille süžee, tegelaskonna ja dialoogi mõtles ilmselt välja Kõiv, sisaldab peale eksistentsialistlike vihjete ja sürrealistliku tegevuse piisavalt ka patafüüsikale omast kurbnaljakat kaost. Veelgi enam, "Küüni täitmise" põhikujundi moodustavad Jarry määratluse kohaselt ja Ionesco näidendite eeskujul alatasa paljunevad esemed, täpsemalt heinad, mis ühel või teisel viisil terroriseerivad inimesi.

"Küüni täitmise" ilmumine sügaval Nõukogude ajastul teeb nagu obligatoorseks poliitilise allegooria äramärkimise. Vastavalt sümboliseeriks siis lukustet uksega küün totalitaarset riiki, millest ei ole

võimalik lahkuda, ning lõputu heinte hangumine meenutab stahhaanovlust. Küüni kokkuvarisemine ja põlemine näidendi lõpul muutub seega prohvetlikuks. Ent samas esineb seal misanstsene ja mõttekäike, mis haakuvad Jarry patafüüsika ideestikust või vormist võrsunud prantsuse dramaturgiaga. Küünist väljapääsu otsimine viitab Jean-Paul Sartre'i eksistentsialistlikule teatritükile "Kinniste uste taga". Viimase vaatused dialoog sisaldab repliike, mis meenutavad Beckett'i "Godot'd oodates". Nendega seostub aja, ruumi, tõeluse ja kunsti relativistlik kahepaiksus, ehk nagu Kõiv laseb Kustal öelda, "igal lool on teine lugu ka"⁹. Kusta pikas monoloogis esinev Markvardi Juuli armukese Mihkli põlenud ja üsna väikseks kõrbenud laip võrdub ja vastandub omakorda Ionesco "Amédée's" aina kasvava korjusega.

Toomas Liiv, eritledes Kõivu mäluuuringute proosasarja "Studia memoriae", leiab, et Kõiv tungib seal "füüsikast edasi metafüüsikasse, sellesse, mis on füüsika 'taga'". Ta lisab: "Seda muidugi juhul, kui seal 'füüsika taga' üldse midagi on," ning lõpetab väitega, et "See on Jacques Derrida taoliste eurooplaste maailm, mille jätame selleks korraks rahule"¹⁰. Derrida võime siin tõepoolest rahule jätta, aga kui usume eurooplase Madis Kõivu ütlust, et "Filosoofia ei tähenda midagi muud, kui mõtlemises aeg-ajalt paratamatu absurdsuseni jõudmist"¹¹, siis lubab

⁸ L. Z o n i n a, Saateks. Rmt-s: Ionesco, Ninasarvik. Tlk A. Kurtna. Tallinn, 1967, lk 132–133.

⁹ M. K õ i v, H. R u n n e l, Küüni täitmine. Tartu, 1998, lk 43.

¹⁰ T. L i i v, Madis Kõiv: Kuldse mineviku tagantvalgus. *Looming* 1999, nr 12, lk 1855.

“Küüni täitmise” järjest suurenev, irreaalne ja groteskselt humoorikas, ent samas hirmuäratav heinahunnik meil rääkida Kõivu sekulaarsest kolmainususest: elukutselt füüsik, kutsumuselt metafüüsik, loominguult peaaegu et patafüüsik.

“Küüni täitmise” kolmanda vaatuse alguses esmakordselt Kõivu trükis avaldet näidendeis esinev kollane (või punakas) värvitoon moodustab “Tagasitulekus isa juurde” esimese tähelepanuväärselt ebatavalise kujundikobara. Keskaja keerukas ikonograafias peeti kollast värvi inetuse, õeluse, valelikkuse ja vaenulikkuse embleemiks. Shakespeare kutsub “Cymbeline’i” kaabakat Iachimo’ d “kollaseks” (II, v). Johtuvalt niisugusest semiootikast pidid keskaegsel Prantsusmaal ja Inglismaal elavad juudid lisama riietusele kollase tunnusmärgi, kuna Veneetsia juuditariid ja prostituudid olid kohustet kollast kaelasidet kandma. Sellises värvisümboolikas juurdubki hilisem lõbunaiste kollane pilet või pass, soparomaanide nimetamine kollaseks kirjanduseks, ning Hitleri ajastu juutide riiete kollane kuusnurk, mis sümbboolselt seostas kandja pordueluga. Läänud sajandi filosoofilises kirjanduses ühendab näiteks Jean-Paul Sartre kollase värvi iiveldusega. Eesti kirjanduses esineb see pahaendeline värv eriti eredalt Kalju Lepiku luules ning Mati Undi kollase kassi romaanides. Kõiv ise on kirjel-

danud oma eksistentsialistliku hirmu sidet kollase valgusega, tabades seega intuiitiivselt sama negatiivset sümboolikat, millega Lääs on ajaloo vältel seda värvi tähistanud.¹²

“Tagasitulekus isa juurde”, Teise pooltunni kalapüügi stseenis, mille jooksul pöördub tähelepanu veekogu põhjas olevale augule,¹³ kohtame dialoogis ja remarkides kollaseid tulesid ja aknaid. Tagasitulija püüab anda sellele halba ennustavale mälupeeldile optimistlikku tähendust, viidates järjekordselt esimest Eesti Vabariiki sümboliseerivale raamatule “Kuldne mets”.¹⁴ Kuigi Kõivu healoomulisel, minevikku tähistaval kuldsel värvil¹⁵ ei ole midagi ühist pahaendelise kollasega, lõpeb Teine pooltund Isa kadumisega ning kõrvaltoast tuleva “võõra”, “oksenduseni ameerikaliku” muusikaga, mida saadab kollakas-punane pilkuv valgus.¹⁶ Isa kadumine 1944. aasta sügisel toimunud põgenemiskatse jooksul, mis nurjub Jaani haiguse tõttu, osutubki üheks olulisemaks ning valulisemaks süzeeliiniks selles tugevate autobiograafiliste sugemetega näidendis. Ent intervjuudes on Kõiv jäänud kidakeelseks omaenda isa tegeliku saatuse suhtes, öeldes vaid lakooniliselt, et põgenemisel “Isa läks teist teed mööda, pääses minema (...). Ta viidi vist laevaga Königsbergi, nagu ma aru saan”.¹⁷ Kuuldavasti siirdus Madis Kõivu isa pärast

¹¹ M. Kõiv, Vastab Madis Kõiv, lk 14.

¹² M. Kõiv, Die Hammerklaviersonate. *Teater. Muusika. Kino* 1998, nr 11, lk 22–23.

¹³ M. Kõiv, Tagasitulek isa juurde. Rmt-s: M. Kõiv, Kolm näitemängu. Tallinn, 1997, lk 170.

¹⁴ Sealsamas, lk 171.

¹⁵ M. Kõiv, Aga Liisule kippus aina nutt peale. *Akadeemia* 1993, nr 5, lk 988–989.

¹⁶ M. Kõiv, Tagasitulek isa juurde, lk 172.

¹⁷ M. Kõiv, Die Hammerklaviersonate. *Teater. Muusika. Kino* 1998, nr 11, lk 23, vt ka nr 12, lk 54.

sõda Saksamaa kaudu Ameerika Ühendriikidesse, kus ta elas viimati, enne surma, Florida osariigis.¹⁸

Peale värvisümbolika leiame “Küüni täitmises” vihjeid igasugustele aukudele, alates küüni seintes peituvast avausist ja lõpetades kaevusügavusega. Selle patafüüsikasse kalduva semiootilise märgikobara teatraalseim, kuigi raskelt lavastatav kujund esineb eriti tähelepanuväärselt “Tagasitulekus isa juurde”. Esimeses pooltunnis avaneb lava pörandas sõõrikujuline Auk, millest imbub külma valgust, kostab “kauge kaja põrgusabatist” ning kõneleb hääl, mis “hakkab iseennast sööma”, nagu viibiksime mingis dantelikus infernos.¹⁹ Viiendas pooltunnis neelab Auk Tulija venna Jaani, seega kujutades põhiliselt surma. Tulija iseloomustabki Auku kui seda, “millest keegi meist kunagi ei pääse. Ei saagi pääseda”.²⁰ Ent Auk “elab”, häälitseb, räägib ja tsiteerib türki keeles kolm minutit Aristotelese “Metafüüsika” seitsmendat osa, jättes aga ütlemata raamatu esimeses lauses esineva aabitsatõe: “Inimestel” – nagu kriitikutelgi – “on loomulik vajadus kõike teada.” Luule Epner, kelle sulest on ilmunud kõige ulatuslikum Kõivu lavaloomingu ülevaade, seostab Augu motiivi “Rännuaastate” kaevuga, “Endspieli” koopaga ja “Küüni täitmise” liivakaevuga ning tõlgendab seda järgmi-

selt: “Ajatunnel ‘taeva’ ja ‘põrgu,’ s.o. olemise eri dimensioonide vahel, relatiivsuse arhesümbol, tähenduste generaator, mis ‘toodab’ metafüüsilisest tühjusest määratletud realiteeti.”²¹ Epneri definitsiooni najal võimegi kõnelda Kosmilise Augu (*the cosmic void*) osatähtsusest absurdismile omase eksistentsialistliku tühjuse patafüüsilise võrdkujuna. Enne Jaani neelamist kerkib Viiendas pooltunnis August klassikaline koletis Minotaurus, sõnni armunud muistse Kreeta kuninganna sohilaps. Mütoloogiat kahtlemata hästi tundev Kõiv ei pruukinud lugeda sellest Ateena noori õgivast inimeseloomast filosoofilistes traktaatides.

Sellegipoolest ei saa jätta märkimata, et Friedrich Nietzsche, kelle nimi esineb tihti Kõivu töödes, nimetab urka-Minotaurust kord südametunnistuseks²², kord mõttevabaduseks, sidudes viimase assassiinide eksistentsialistliku loosungiga “Miski pole õige; kõik on lubatud”²³. Viimases kajastub Hamleti “Miski pole hea ega halb, vaid mõte teeb ta selleks” (II, ii). Et Kõiv toob Minotauruse lavale stseenis, kus Isa ja Ema tülitsevad “piimainaise paberilipakate”²⁴ kaudu ilmsiks tulnud Isa liiderlikkuse pärast 1944. aasta suvel, ühtivad selles koletise kujundis, nagu Jarry “Kuningas Ubus” (milles muide on juttu ka Revalist-Tallinnast – III, ii)

¹⁸ Hellar Grabbi teade artikli autorile telefonikõneluses 2. juulil 2000.

¹⁹ M. K õ i v, Tagasitulek isa juurde, lk 152–153.

²⁰ Sealsamas, lk 221.

²¹ L. E p n e r, Meeled ja mõistus. Sissejuhatusesks Madis Kõivu dramaturgiasse. *Keel ja Kirjandus* 1995, nr 3, lk 154.

²² F. N i e t z s c h e, Werke, II. München, 1954, lk 595.

²³ Sealsamas, lk 889.

²⁴ M. K õ i v, Tagasitulek isa juurde, lk 214.

ning teistes Ubu-näidendites, kaks prantsuse patafüüsikale omast tallermaad: sõda ja seks.

Nii sõda, mille all tuleb mõista üldist vägivalda, kui ka armastus, eriti selle kättesaamatus või lõppemine, võib viia inimese meeleheitele. Sama tekkitab ka arusaam universumis valitsevast mõttetusest. Nietzsche tsiteerib “Tragöödia sünni” kolmandas osas Aristotelese fragmenti, milles esineb nn Silenose tarkus: “Kõige parem on mitte sündida, mitte olla, olla mittemidagi. Paremuselt järgmine on varakult surra.”²⁵ “Tragöödia sünni” seitsmendas osas, käsitelles “Hamletit”, laiendab Nietzsche Hegeli arusaama tragöödiast. Nii Orestes kui ka Hamlet peavad isa mõrvarile kätte maksma.

Kreeka tragöödias esinev probleem on Hegeli arust suhteliselt lihtne: moraalselt õigustet kättemaks osutub küll ebamoraalseks teoks, ent selle dilemma lahendavad lõpuks jumalad. Hamlet seevastu peab üksinda võitlema jälkust tekitanud, tülgastava maailmaga.²⁶ Nietzsche nõustub Hegeliga, et Shakespeare’i näidendi tegevuse jooksul tajub Taani prints elu mõttetust, millest johtub krooniline viivitamine kättemaksuga.

Ent kui Hamlet, olles ise kaalunud vabatahtlikku surmaminekut “Olla, või mitte olla” üksikõnes, taipab, miks Ophelia enesetapu sooritas, ning kui ta

hakkab lõpuks mõistma dionüüoslikku Silenose tarkust, valdab teda – ja siin avardab Nietzsche Hegeli argumente eksistentsialistidele pühaks kujunenud sõnaga – hingeline iiveldus: “es ekelt ihn”²⁷. Märksõnana esineb “iiveldus” peaaegu igas Nietzsche teoses, eriti sagedasti “Lõbusas teaduses”, ning isegi tema luules. Iiveldusega võideldakse (et tuua vaid paar üldiselt tuntud näidet) Federico García Lorca luules ja Ernest Hemingway proosas.

Iivelduse ohvriks langeb Jean-Paul Sartre’i romaani *La Nausée* peategelane. Shakespeare’i Macbeth ütleb (Jaan Krossi tõlkes) inglasliku asjalikkusega: “Me elu pole muud (...) kui hullu jutt, / täis häält ja kõma, millel tähendust / ei ole teps” (V, v).

Henrik Visnapuu värsid kõlavad seevastu otse patafüüsilistena: “Oo, elu, virtsamere haisev lokse! (...) Oo, maailm, purjus jumalate okse!”²⁸ Kõiv, nagu mäletame, viitab kollakas-punakas valguses kuulnud “oksenduseni ameerikalikule” muusikale (milles oletatavasti ei peegeldu mitte näidendi tegelaste, vaid autori isiklik maitse), ent “Tagasituleku” kõige tähendusrikkam iivelduste kujundikobar esineb Neljanda pooltunni lõpul. Tajudes korruga Ema surma (millest Ema ise talle rääkis sürrealistlikus ulmas), ütleb Tulija: “See ongi kõige hullem, see teadmine, mis äkki, nagu unes peale tuleb... nagu iivel-

²⁵ F. Nietzsche, Werke, I. München, 1954, lk 30.

²⁶ G. W. F. Hegel, Hegel on Tragedy. Toim. Anne ja Henry Paolucci. New York, 1975, lk 83.

²⁷ F. Nietzsche, Werke, I, lk 48.

²⁸ H. Visnapuu, Laul sest jäledast. Rmt-s: H. Visnapuu, Kogutud luuletused, I. Toim. Arvo Mägi. Stockholm, 1964, lk 75.

dushoog.” Järgmisel hetkel näeb ta kor-raks Isa, kes kohe läheb tagasi oma tупpa, mille ust ei saa enam lahti teha, nagu küüni-näidendiski. Kui uks hiljem avaneb, voolab sealt sisse tühjus “nagu okse”. Tulija jookseb seejärel rõduuksele ning hakkab ise oksendama.²⁹

Nii nagu Shakespeare ja siin mainit 20. sajandi kirjanikud said jagu iiveldustun-dest sellega, et nad valasid oma hirmud ja ahastused kunstipärasesse vormi, nii leevendab ka Kõivu “Tagasitulek isa juur-de” autoris endas ja kahtlemata ka paljude pealtvaatajate hinges eestlaste ränkade katsumisaastate traumad ning taastab mä-lupilte elust Eedeni aiaga sarnanevas sõ-jale eelnenud paradiisis.

Ent siingi varitseb falloslik madu, õige-mini kodumaine rästik, millisena esimeses Augu-stseenis Isa vingerdused põrandal viitavad ilmselt tema abielurikkumistele. Ka “Tagasituleku” humoorikas finaalis esineb kõivulik mäng ja äng. Lühike ja lõbus minevikustseen leiab aset vigurdava Peremehe poolt mõistatuslikult tituleerit pr. Karp'i – ehk seega sümboolselt karp-kala – majas, mis võiks märgistada kuna-gist kristlikku ühiskonda. Jaan viskab seal kalasupi kausi üle rõduääre alla, mille järel alt tulevad hüüded lõpetavadki näi-dendi: “Supikauss! / Kala! / Nüüd juba keedetud! / Mida nad, jumal halasta, mõt-levad!”³⁰

Neidki hüüdeid võib tõlgendada süva-sümboolselt, sest kümnest seal esinevast sõnast helisevad kolm – “kala”, “jumal” ja “halasta” – petlikult lunastuslike ülem-toonidega. Enne ristisümboli omaksvõt-mist tähistas Kristust teatavasti kala. See oli tuletet algustähtedest, mis kuulusid kreekakeelsetele sõnadele “Jeesus Kristus, Jumala Poeg, Õnnistegija” ning mis and-sid kokku akronüümse $\iota\chi\theta\nu\zeta$ 'e ehk kree-ka keeles “kala”. Vastupidiselt Jumala ha-lastusele järgneb aga näidendi viimasele stseenile viiskümmend aastat maapealset põrgut. Nimetamisväärseks võib pidada ka väljaspool “Tagasitulekut” esinevat, aga siinses kontekstis olulist detaili, et kuuldemängus “Haug” seostab Kõiv kala põrguga.³¹

Kõivu kolleeg Piret Kuusk on täheldan-nud, et “Kõige tähtsamad asjad paneb Madis Kõiv kirja oma raamatute viimastel lehekülgedel”.³² See ei pruugi veel õigus-tada eelnevat kala eksegeesi, aga “Taga-situlekus isa juurde” kalaga tegelevate hüüete kõige viimast sõna – “mõtlevad” – ei saa filosoofist kirjaniku puhul küll tähtsusetuks pidada.

Näib, nagu tahaks Kõiv selle sõnaga pealtvaataja/lugeja näidendi üle tõsisemalt mõtlema panna, nagu seda soovis Bertolt Brecht ja nagu Kõiv ise sellele osutab oma “Külma Teatri”-essees³³. Tulemuseks oleks siis vist nii mõnelgi juhul tajumus, et pal-

²⁹ M. K õ i v, Tagasitulek isa juurde, lk 208–209.

³⁰ Sealsamas, lk 228.

³¹ M. K õ i v, Haug. *Looming* 1996, nr 1.

³² P. K u u s k, Mõtteline füüsikamaailm. *Teater. Muusika. Kino* 2000, nr 3, lk 21.

³³ M. K õ i v, Külma Teater. *Kostabi* nr 2, 1993.

judele armas endine Eesti, vanad eluviisid ja kombed ning uskki on tegelikult kadunud. Kaua aega püütud, “natuke veel elav” ja Isale “okset pääle” ajava lõhnaga kala-Kristus³⁴ on näidendi tegevuse jooksul supiks keedetud ja ära söödud ning selle jäänused on minema visatud.

Niisuguses tuhmilt, “läbi halli aosaina” nähtud dramaturgilisse pähklikoorde suletud jumalalagedas maailmas valitsevad patafüüsika seaduste kohaselt vaid kollase valgusega seotud hirm, Minotaurusega põrguaugud ning igavene hingeline – ja tegelik – iiveldus.

³⁴ M. K õ i v, Tagasitulek isa juurde, lk 167–168.

INTERVJUU

Vestlus Jüri Kivimäega

Ma haagiksin meie vestluse Su kuue aasta eest kirjutatud artikli "Re-writing Estonian history?"¹ külge, asetades rõhu eriti mõistele writing, 'kirjutama', 'kirjutus'. Kuigi ajalugu ei saa kunagi ümber teha, on ajaloolastel imetabane võimalus seda ümber kirjutada. See asjaolu on praktilisel tasandil juba sajandeid teada-tuntud, teoreetilisse kuube on seda aga asutud rüütama eeskätt viimasel paaril kümnendil. Käesoleva Vikerraade teema on, kuidas kirjutada (Eesti) ajalugu. Ma paluksin Sul sellega seoses esmalt peatuda ühel eesti ajalookirjutuse võtmeküsimusel, mille Jaan Undusk hiljuti säravalt sõnastas²: kas Eesti ajalugu on võimalik kirjutada ainult kahest paradigmast – eesti või baltisaksa omast – lähtudes?

Eesti ajalookirjutuse ajalugu tundub ikka veel noor või teisisõnu lühike olevat, sest kuidas muidu seletada veidrat asjaolu, et ajalookirjutusele endale n-ö ideeajaloolisest aspektist nii vähe tähelepanu on pööratud. See tõdemine ei puuduta ainult eesti või eestlaste ajalookirjutust, vaid

samavõrra ka baltisaksa ajalookirjutust. Viimasele väitele võib küll vastu vaielda, sest 1986. aastal ilmus Georg von Rauchi väljaandel mahukas *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung* – praktiline ja väärtuslik käsiraamat. Paraku esineb ka selles teoses harva ideeajaloolisi analüüse. Eesti ajalookirjutuse ajalugu kokkuvõtva editsioonini jõutakse Tartu Ülikoolis ilmselt lähiaegadel (pean siinkohal silmas prof. Tiit Rosenbergi juhitud projekti), kuid sõandan ennustada, et ka selle väljaande peasihiks saab olema käsiraamatulikult dokumenteerida. Niisiis vastuseid küsimustele, kuidas Eesti ajalugu on kirjutatud ja miks seda on erinevalt kirjutatud, me kusagilt valmis kujul ei leia. Jaan Unduski elevust tekitanud ja heas stiilis kirjutatud essee on kindlasti üks tõsisemaid katseid Eesti ajalookirjutuses esinevate paradigmade seletamiseks ja põhjendamiseks. Unduski käsitluses on teravmeelseid tähelepanekuid, ent ka seisukohti, mis on vaieldavad või vajavad omaette vaatlust, enne kui teha järeldusi. Näiteks Jakobsoni manihheismi puhul olen nõutu juba sellest ajast saati, kui Undusk selle väite esmakordselt lansseeris.

¹ J. K i v i m ä e, Re-writing Estonian history? Rmt-s: National History and Identity. Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region Nineteenth and Twentieth Centuries. Ed. Michael Branch. Studia Fennica Ethnologia, 6. Helsinki, 1999, lk 205–212.

² J. U n d u s k, Ajalootõde ja metahistorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. *Tuna* 2000, nr 2, lk 114–130.

Et Unduskit lugenud noorte kolleegide ja teiste, mitteajaloolaste meeli veidi jahutada, tahan osutada, et Eesti ajalookirjutuse kahe paradigma olemasolule ja vastandlikkusele juhiti tähelepanu juba 1920. ja 1930. aastatel (nt Peeter Treiberi artiklites *Ajaloolises Ajakirjas* või ka Lembit Kulbini kirjutises “Eesti ajaloo uurimise ülesandeist” ajakirjas *Akadeemia* 1937). Andrei Hvostovi hiljutine ja paljusid irriteerinud raamat “Mõteline Eesti” (1999) on sisuliselt samalaadne arutus ajalookirjutuse paradigmade ja müütide üle. Unduski uudsus on selles, et ta vaatlleb ajalookirjutuse tekste kirjandusteadlase pilguga ja meetoditega, ajaloolased aga pole harjunud vaatama historiograafia kui tekstide korpusele ega ka huvitunud ajalookirjutuse retoorikast. Kurb küll, aga vaid vähesed eesti ajaloolased tunnevad pädevalt baltisaksa ajalookirjutust, selle ideelisi suundumusi ja temaatilist menüüd. Teisalt jälle on Unduski arsenalis postmodernistide tööde sügav tundmine (vt tema raamatut “Maagiline müstiline keel”) ja neid raamatuid võiksid ja peaksid ajaloolased samuti lugema.

Mõistan Jaan Unduski taotlust (ja isegi üleskutset) ületada kahe paradigma vastasseis ja nõustun tema väidetega, et ilma Plettenbergi ja Schirrenit mõtestamata jääb ka Eesti ajaloolise arengu mõistmine ühekülgseks. Samas vaevab mind ka Andrei Hvostovi küsimus, kellele, st kelle minevikku kuulub Liivimaa ordu? Kas see “röövrüütli bande” (Uku Masing) on

baltisaksa ajalookirjutuse pärusmaa või tuleb see Eesti ajaloos uuesti ja teisiti mõtestada? See mõttekäik libiseb juba ohtlikult rahvuslike tunnete ja emotsioonide pinnale.

Ühe tänapäevase eesti ajaloolase argipäev ei koorma kirjutajat pideva murega hoida “eesti paradigma” õiget liini ja vältida komistamist baltisaksa ajalookontseptsioonide rüppe. Esiteks puudutab see dilemma peamiselt vanema ajaloo uurijaid/kirjutajaid ning ka seal leidub teemasid, mis vajavad lihtsalt arhiivitööd ning mitte pünlemist paradigma küüsis. Teiseks pole baltisaksa historiograafia ja ka eestlaste ajalookirjutus selgelt ja üheselt lahterdatavad. Mida teha näiteks taani päritolu Paul Johanseniga, kes on tänini vahest enimstiteeritav mitte-eestlasest ajaloolane ja keda oleks ebaõige traditsioonilisse baltisaksa historiograafiasse paigutada? Kolmandaks on peale kasvanud “Eesti ilma baltisakslasteta” (viitan siin Sirje Kivimäe saksakeelse artikli pealkirjale³) aja historiograafia, kus saksa-eesti kontroversil pole reaalpoliitilist alust. Neljandaks genereeriksin metahistoriiliste žestide aspektist uusi küsimusi, nagu ajaloolase retoorika ja ideede vahekorra adekvaatus ning koguni retoorika laenamise ja kordumise võimalus (nt “700-aastase orjaöö” vormel kui rändmotiiv). Need oleksid vaid esimesed mõtted, kust ajaloolased võiksid alustada väitlust Jaan Unduskiga, juhul kui mõlemad pooled selleks head tahet näitavad.

³ S. K i v i m ä e, Estland ohne Deutschbalten. Rmt-s: Die Deutschbalten. Hrsg. Wilfried Schlaw. München, 1995, lk 135–151.

Eesti ajalookirjutuse teine suur probleem on, kas piirduda ainult kohaliku "põlisrahvaga" (saksa Volksgeschichte) või haarata vaatevinklisse kõik siin elanud rahvusrihmad, lähtuda maiskondlikust ühtsusest (Landesgeschichte)?

Ehkki olen ise kasutanud rahva ajaloo ja maa ajaloo eristuse paremaks mõistmiseks ja võrdlemiseks noidsamu saksakeelseid mõisteid, ei pea ma neid eriti õnnestunuks. Mõistagi kõlab maakeelne "rahva ajalugu" paremini kui saksa *Volksgeschichte*, mida saksa uuemas historiograafias (Willi Oberkrome) on peetud natsismi-aegse ajalookirjutuse poolt ärarikutud mõisteks. Leiame ju ka eesti ajalookirjutuses mitmekõitelise teose "Eesti rahva ajalugu", mis kantud politiseerivast rahvusluse vaimust. Teisalt on mulle isiklikult võõrastav "maiscondliku ajaloo" ühend, sest see on tõlkeline ja osutab jälle selgelt baltisaksa (ajalookirjutuse) retoorikale. Tõsi, Eesti ala võib ajaloolis-geograafiliselt võrrelda väiksemate saksa (liidu)maadega, näiteks kuulub Pommeri ajalugu selgelt *Landesgeschichte* mõiste alla. Seda dilemma tuleb mõista Eesti kontekstis lihtsalt – kas kirjutada rahva ajalugu või kogu maa ajalugu, hõlmates seega viimasel juhul kõiki sel maal elavaid rahvaid, nii enamusi kui vähemusi, nii põlisrahvast kui muulasi. Lihti võib kirjutada ka näiteks sakslaste või venelaste ajalugu Eestis ja seegi valik mahub rahva ajaloo alla ning pole mingil moel taunitav.

Ajalookirjutuse praktikas nii selgeid eristusi muidugi pole. Ei saa kirjutada eestlaste ajalugu Eestis, ilma et käsitletaks vahakordi teiste siin maal elanud või elavate

rahvastega. Niisamuti pole võimalik rahva ajaloo kirjutamisel vältida maa ajaloo aspekte. On üsna tavaline, et senises historiograafias esinevad mõlemad ajalookirjutuse suunad tihti põimununa.

Meie ajalookirjutusele pandi juba pe-restroika aegu, aga veel enam taasiseseisvumise algaastail kõigele vaatamata suuri lootusi. Valgete laikude või mustade aukude täitmise hoogne kampaania kipub juba ununema. Selle ilmingu ühisnimetajaks oli rahva nõue (teisisõnu poliitiline tellimus) – andke meile tagasi meie tõeline ja võltsimata ajalugu. Spekuleerin, aga teoorias tähendanuks see tagasipöördumist sinna, kus esimene vabariik katkes, 1939. aastasse. Sisuliselt tähendas see tellimus aga eesti rahva ajaloo taastamist/taaskirjutamist. Tegelikult oli võimatu seda üleskutset kohe täita, sest kogu tingimuste võrgustik, sotsiaalne miljöö ja *last not least* ka ajalookirjutajad ise olid muutunud. Siiski võib viimase kümnendi kogemuse põhjal tõdeda, et rahvusliku ajalookirjutuse suund on prevaleerinud, Eesti kui maa ajaloo kirjutamine on alles viimasel ajal hakanud huvi äratama.

Ja veel üks kommentaar, mis haakub taaskord Unduski esseega. Tundub, et rahva või maa ajaloo dilemma kuulub ennekõike poliitilise ajaloo valdkonda. Eesti historiograafias on vanema poliitilise ajaloo alal olnud väga kaua mõõtuandvad baltisaksa kontseptsioonid. Esimese vabariigi aegu jõuti neid seisukohti veidi muundada (vt nt "Eesti ajalugu" I–III), aga mitte iseseisvaid uustõlgendusi välja töötada, baltisaksa ajalookirjutuse vari oli veel väga pikk. Nõukogudeaegses Eestis polnud poliitilise ajaloo viljelemine üld-

juhul soovitatav või siis eeldas n-ö Moskva paradigma omaksvõtmist, st poliitilise ajaloo kirjutamist Venemaa ajaloolistest huvidest lähtuvalt. See üldistus on karm ja osalt vaieldav, aga tulemuseks on, et Eesti ala riikluse ja poliitiliste orientatsioonide ajalugu läbi aegade vajab uuesti käsitlemist ja siis juba kindlasti ka Plettenbergi ja Schirreni rolli rõhutamiseks, nagu Jaan Undusk kirjutas.

Kaldun arvama, et iga nõukogude kogemusega ajaloolane suhtub üldjuhul ajaloo ümberkirjutamise ideesse instinktiivse vaoshoitusega. Ilmselt ainult ulgüestlaslikus innus tihatakse nõuda, et tuleb "puhastada lähiminevik (...) aastakümnete jooksul pealesurutud saastast ja vääraru-saamadest" ning valmistada "uusi generatsioone ette euroopalikus tões ja õiguses"⁴. – Sõnavara tuleb liiga tuttav ette. Niisiis, kuidas suhtuda Eesti NSV aegsesse ajalookirjutusse? Kuidas seda avaramalt iseloomustada, kuidas liigitada (arvestamata rituaalseid löive süsteemile)?

Ajaloolane peab endale aru andma, et ajalookirjutus sisaldab *eo ipso* ajaloo ümberkirjutamist. Iga uus uurimus või ka ülevaateline käsitlus on suuremal või vähemal määral vana ajalookirjutusega seotud ja ühtaegu senise ajaloo pildi ümberkirjutamine. See on ju normaalne historiograafiline protsess. Ajaloolaste tsunftis käibiv ütlus, et iga põlvkond kirjutab

oma ja uue ajaloo, on küllap tavapärase arengu tõdemine, mitte loosunglik üleskutse vana ajalookirjutuse eitamisele. Ja sageli juhtub sedagi, et uus on äraunustatud vana taasleidmine ja modifitseerimine. Sõandaksin veelgi kaugemale minna kahtleva väitega, kas iga n-ö uus saavutus ajalookirjutuses on teaduslikkuse parameetrite kohaselt tingimata parem vanast, mida näiliselt on ületatud.

Eesti NSV aegse ajalookirjutuse hindamine vajab loomulikult selle lähemat uurimist. Poliitiliste ja subjektiivsete eelhoiakutega lähenemine sellele nähtusele annab küll taotlusliku tulemuse, kuid see ei pruugi olla lähimineviku reaalsuse adekvaatne peegeldus. Siinkohal võiksime sõnastada poliitilise (mitte teadusliku) küsimuse – kellel on üldse õigus hinnata ja uurida ENSV-aegset ajalookirjutust või kellele see töö usaldada. Mõttespekulatsioonid korrast võiks ju keelata sellega tegelemise inimestel, kes on ise olnud nähtuse sees ja nõukogude ajal ise ajalugu kirjutanud. Hiljutiste S-Keskuse korraldatud kollaboratsioonidiskussioonide stenoogrammide põhjal⁵ pean ka iseend kollaborandiks ehk nõukogude võimuga kaasaaminejaks defineerima, sest olen saanud ajaloolase koolituse Tartu Riiklikus Ülikoolis ja olnud ENSV TA Ajaloo Instituudi teaduslik töötaja kõige rägimel stagnatsiooniajal. Järelikult oleks minul ebamoraalne väljenduda nõukogudeaegse ajalookirjutuse kohta. Laulva revolutsioo-

⁴ H. R e b a s, Mõtteid Eesti NSV ajalookirjutuse uurimisest. *Kleio. Ajaloo ajakiri* 1997, nr 1 (19), lk 43.

⁵ Vt <http://www.torvandi.ee/s-keskus/stsenogramm.html>; <http://www.torvandi.ee/s-keskus/yleskirjutus.html>.

ni aegu kuuldus tõesti üleskutseid kõigi punaste ajaloolaste elimineerimiseks. Tegelikuses kujunes "pööre" Eestis palju rahumeelsemaks, kui poliitilised radikaalid seda eeldasid. Ja aeg on ise toime pannud selektsiooni nii inimeste kui nende tööde osas.

Hain Rebase 1997. aasta üleskutse ENSV historiograafia projektiks oli ja on tänaseni väga tähtis, sest tegelikuses pole see ikka veel käivitunud. Miks see nii on, vääriks omaette arutlust. Viitega Marc Blochile kutsus kolleeg Rebas üles olema teaduse ja tõetsimise meetoditega inimese poolt ja totalitarismi ning rahva lollitamise vastu, ent viitaksin ka Marc Blochi väga lihtsalt sõnastatud eetilisele põhimõttele, et ajaloolane ei tohi olla kohtunik. See tähendab, et ajalugu peab seletama, aga mitte möödani ja sinna kuuluvate inimeste üle kohut mõistma. Hain Rebase visandatud projektieskiisist terendub lähimineviku poliitilise puhastamise siht ja teises versioonis on ta korranud seda ka käesoleval aastal ilmunud artiklis "Vergangenheitsbewältigung? Üks ebameeldivamaid Eesti küsimusi"⁶. Nelja aasta eest skitseeritud projektisisus jõuab ta muuhulgas väljapaistvamate nõukogudeaegsete eesti ajaloolaste rühmitamiseni süsteemi soosikuteks-soosijateks, mitteparteilastest süsteemivastasteks ja vahepealseteks. Nii võib klassifitseerida, kuid ajalookirjutuse hindamisel kujuneb see ummiktänavaks.

Samuti võib sattuda eksiteele, kui eraldada nõukogude ajalookirjutuse tekstid

inimestest ja üritada näiteks määratleda tollase eesti ajalookirjutuse kuuluvust marksistlik-leninliku ajaloometodoloogia valdkonda. Tollast sotsiaalset tausta tundmata ja ametlikke allikaid kasutades võib kogenematu uurija kuulutada kõik marksistlik-leninlikuks, sest pea igast uurimisest leiab klassikute viiteid, paljudes ühiskondlik-majanduslike formatsioonide, klasside ja klassivõitluse mõistete kasutamist. Iga väitekirja autoreferaadis sisaldub tüüpvormel, et töö on kirjutatud marksistlik-leninlikust ajaloometodoloogiast lähtudes. Asjasse süvenedes selgub aga, et tihti oli tegemist pettusega ja marksistlik retoorika oli vaid kattevarjuks tõsisele uurimusele. Minu õpetaja, dots. Julius Madisson, ütles kunagi aastakümnete eest, et enamik Eesti ajaloolasi pole Marxi lugenud ja kui ka on, siis mitte mõistnud. Tema üllataval kombel oli, ent marksistiks ta end ei pidanud.

Nõukogudeaegne Eesti ajalookirjutus on väga lai nähtus, seal on oma sisemised arenguetapid ja eri põlvkonnad. Sõandamata langetada üldistusi ilma uurimata, markeerin vaid seda, mida võisin ise seestpoolt kogeda. Tihti on esile tõstetud 1960. aastatel kujunenud agraarajaloo koolkonda (Kahk, Vassar, Ligi, Tarvel, Öpik, Traat, Vahtre). Selles väites on palju tinglikku, esiteks polnud koolkond kunagi ühtne ja vastuoludeta; teiseks on raske ilma eriuurimusega kinnitada, kas koolkonna juht oli Kahk või siiski Vassar, ja lahtiseks jääb küsimus, kas kontinuitiivseks liidriks polnud mitte hoopis Kruus.

⁶ H. Rebase, *Vergangenheitsbewältigung? Üks ebameeldivamaid Eesti küsimusi*. Rmt-s: Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XVIII. Tartu–Tallinn, 2000, lk 75–83.

Ka koolkonna määratlus “agraarjalugu” pole täpne, sisuliselt oli tegemist talurahaajalooga. See lubab tagantjärele ka Eestimaa talurahva rahvastikuloo uurijat prof. Vahtret ja teenekat vallakohtu uurijat, õigusajaloost August Traati koolkonda arvata, kuigi siin võib olla eriarvamusi. Sama puudutab ärkamisaja väljapaistvat uurijat Ea Jansenit.

Selle rühmituse teaduslik tase jõudis keerulistele oludele vaatamata rahvusvahelise väljundini ja tunnustuseni. Koolkonnas endas toimus aja jooksul arengunihe, agraarajalooliselt uuringutelt siirduti üha enam ajaloolise demograafia uurimisele (Palli ja linnarahvastiku osas Pullat). Nagu teaduskeskkondades sageli, lagunes see rühmitus kusagil 1980. aastate algul. Sellel on nii objektiivsed kui subjektiivsed põhjused – klassikalise sotsiaal- ja majandusajaloo kõrvale ilmusid uued uurimissuunad, aga kahjuks osutus rühmitus ise kuidagi finaalseks, neil oli äärmiselt vähe õpilasi. Tõin meelega nõukogude aja ajalooteaduse parima näite, selle kõrval eksisteeris muidugi teleoloogilist ajalookirjutust, mille lahkamine on vaearikas, aga mitte huvitusetu.

Samas ei tohi unustada, et ajalugu uurisid ikkagi lihast ja verest inimesed oma vooruste ja puudustega. Võib-olla on nõukogude historiograafia tulevasel uurijal huvipakkavam vaadelda üksikisikuid, kuid seegi pole lihtne. Kadunud Juhan Kahki vastuoluline isiksus on juba tekita-

nud eri arusaamu. Tema suur looming ootab nüsamuti uurijat. Vaatamata Kahkile tehtud etteheidetele, meenutan teda kui fantastilist ideede generaatorit, uute meetodite “maaletoojat”, esimest arvutikasutajat ajaloolaste hulgas ajal, kui arvutise täitis terve toa, meest, kes esimesena tutvustas Ajaloo Instituudis Braudeli ja Le Roy Ladurie ideid, meest, kes vaikselt korraldas koos Mart Rimmeliga viieinimese-seminari, kuhu kutsus esinema Juri Lotmani jne. Artur Vassarat on ka juba üheselt klassifitseeritud staliniaegsete kirjutiste eest. Ta oli lõhestatud elusaatusega mees (arbutate luuletaja, saksaäegne arheoloogiadoktor, mida vene ajal ei tunnustatud, ja lõpuks akadeemialiige ning Ajaloo Instituudi sektorijuhataja), sügava lugemuse ja pädevusega esiajaloo kuni 20. sajandini välja, mida tunnistavad ka tema hilised ja põhjalikult fundeeritud tööd.

Kuidas siis mõista nõukogudeaegset historiograafilist pärandit Eesti vanema ajaloo alal? Ea Jansen on juba viidanud huvitavale asjaolule, et talurahva ajaloo käsitlemisel jätkus tegelikult vana rahvusliku ajalookirjutuse suund, olgugi et ajalookirjutuse keeles oli muuderud retoorikat, eestluse uurimine jätkus.⁷ Kirjutades koos Sirje Kivimäega saksaakeelse käsitluse “Hans Kruus ja saksa-estlase kontrovers”⁸ jõudsime sõltumatult samale tulemusele, keskendudes lähemalt Hans Kruusi rollile rahvusliku ajalookirjutuse ideoloogia

⁷ E. J a n s e n, Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest. *Kleio. Ajaloo ajakiri* 1997, nr 1 (19), lk 35–41.

⁸ S. & J. K i v i m ä e, Hans Kruus und die deutsch-estnische Kontroverse. Rmt-s: Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Hrsg. M. Garleff. München, 1995.

kujundamisel ja selle kontinuitiivsele jätkumisele nõukogude ajal. Nii paradoksaalne, kui see esmapilgul näib, tuleb nõukogudeaegse ajalookirjutuse mõningaid juuri otsida sõjaeelsest historiograafiast.

Ajaloolase uurimishorisonti on alati kujundanud tema kaasaeg. Tänapäeva Eesti seab ajaloolasele silmapiiriks Euroopa Liidu ning ootab uurimusi Eesti igipõlisest kuuluvusest Euroopa rahvaste perre. Ma ise ei arva, et seda teemat saab ainult poliitilise tellimuse korras (ja tasemel) käsitleda, kuid jää on ometigi õhuke. Sa tegid mõne aasta eest esimese katse mõtestada Eesti ajalugu Euroopa perspektiivis,⁹ milliseid võimalusi näed Sa praegu Eesti ja Euroopa ühisajaloo kirjutamiseks?

Ehkki ametlikku poliitilist tellimust selle teema lahendamiseks pole Eestis välja kuulutatud, arvan, et autor, kel valmib soliidne käsikiri pealkirjaga "Eesti ja Euroopa. Ajalooline ühtekuuluvus minevikust tänapäevani", leiab peagi kirjastaja ning selline teos toob kirjutajale tunnustust ja kuulsust.

Paraku pole see ülesanne lihtne mitmel põhjusel. Esiteks nõuab see kirjutaja(te)lt võrdselt Eesti ja Euroopa ajaloo pädevust ning lisaks ikkagi mahukat eeltööd – suure hulga erialase kirjanduse taaslugemist. Teiseks eeldab niisugune projekt väga suurt mõttetööd, et vabastada end rahvusliku ajalookirjutuse tavapärastest prioriteetidest ja n-ö mõelda end Eestist Euroo-

passse ühise ajaloo kogu ajalises ulatuses. Mõelda tuleb ka kogu ruumilises mõõtmes, et tajuda ajalooliste kommunikatsioonide tagamaid ja tähendust. Kolmandaks järeldub nii eel- kui mõttetöödest, et kirjutaja(te)l tuleb välja töötada iseseisev kontseptsioon, sest seda on samahästi kui võimatu teiste riikide näidete varal kopeerida.

Kogesin neid raskusi aastate eest, kui visandasin esimese eskiisi Eesti ja Euroopa ajaloolise ühtekuuluvuse teemal. Tagantjärele hindan toonast arendavat mõtlemist kõrgemaks kui tagasihoidlikku tulemust. Tollase kogemuse najal häiris mind nagu ka paljusid eestlasi teadmine, et Eesti on oma ajaloolise saatuse tõttu alati Euroopasse kuulunud – milleks siis veel tõestada niigi selget tõsiasja?

Lähemal vaatlusel aga ilmnes, et eestlaste teadvuses seondub Euroopasse kuulumine enamasti Eesti ja Saksamaa seotusega, osalt ka Eesti ja Rootsi elik Eesti ja Soome ühendustega. Niisugune tõdemus on ajalooliselt igati mõistetav. Paljude eestlaste poliitilises teadvuses pole Venemaa Euroopa, aga Eesti seotus näiteks Peterburi või varasemas ajaloos ka Novgorodiga kuulub niisamuti Euroopa ajaloo konteksti. Euroopat ei saa ajaloolises mõõtmes mõista anonüümse tervikuna, järelikult terendub pika trendi tõlgendamisel Euroopa maade, riikide ja rahvaste dimensioon, mis muudab sellise projekti lausa keerukaks.

Ühineva Euroopa vaimus püütakse juba praegu sisendada piirideta Euroopa

⁹ J. K i v i m ä e, Eesti ja Euroopa – ajaloolise ühtekuuluvuse põhijooni. Rmt-s: Eesti tee Euroopa Liitu. Koost. I. Raig, E. Terk. Tallinn, 1995, lk 35–53.

kujutelma, kas sellist ideed õnnestub ka mineviku tagasivaates teostada, on omaette küsimus.

Edasi hargnesid uued mõistepaarid nagu “keskus ja perifeeria” või ka “avatus ja suletus”, mis pakuvad endiselt äärmiselt huvitavaid tõlgendusvõimalusi. Tooksin veel ühe näitena ameerika sotsioloogi Immanuel Wallersteini käsitluse rustikaalse Ida-Euroopa mahajäämusest industriaalsest Lääne-Euroopast, mida omal ajal Euroopa kolleegid tublisti kritiseerisid, aga tegelikult vajaks sama küsimus ka Eesti ja Euroopa ühisajaloo kirjutamisel seletamist.

Häda on ka sellega, et ega Euroopa ajalookirjutus või ka ajalookirjutus Euroopas ei seisa paigal, ja enne kui Eesti-poolne nägemus valmib, on Läänes lisandunud palju uusi ajalooramatuid. Tõenäoliselt kerkib sellise käsikirja koostamisel ettenägematuid küsimusi, millele vastamiseks tuleb eraldi uurimistööd teha. Sõnataksin vaid ühe sellise küsimuse – Eesti teadvustamine Euroopas sajandite lõikes.

Võimaluste puududes minnakse tavaliselt lihtsamat teed ja nii on võimalik Eesti ja Euroopa ühisajalugu mehaaniliselt kombineerida – sündmuste ajalugu ajastute kaupa kõrvutada ja konarlikumad üleminekud stiiliga siluda. Olen vahest ülemäära kriitiline, aga sellise meetodi kasutamist täheldasin läinud aastal ilmunud Baltimaade ajaloo õpikus. On sellegi meetodi kasutamisel huvitavaid tulemusi, aga sünteesiv projekt näib tunduvalt ahvatlevam.

Ea Jansen täheldas mõne aasta eest teravmeelselt, et tänapäeval “kannatavad eestlased mitte üksnes (objektiivse?) ajalootundmise vaeguse, vaid ka müüdivaeguse all”.¹⁰ Eesti praegune ajalookirjutus võlgneb palju minevikust päritud müütidele, nende kriitiline eritlus seisab alles ees. Millisena näed Sina vahekorda tänase eesti ajalooteaduse ja ajalooteadvuse vahel?

See on keeruline küsimus ja ma pole suuteline andma selget ja ammendavat vastust. Tänuväärsetel moel on sellest probleemist hakatud Eestis viimastel aegadel rääkima, kirjutatud on aga veel vähe. Ea Janseni siiras ja südamest kirjutatud artikkel “Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest” on väärt taaslugemist. Arvan, et Eesti või ka eestlaste ajalugu pole koormatud müütidega, mis aga ei tähenda, et eestlased kannatavad müüdivaeguse all. Eesti talupojajühiskonna transformeerumine haritlaskonnaks on toimunud raskuste kiuste sellises suunas, kus haritud meeste ja naiste ning sealhulgas ka koolitatud ajaloolaste loometööd on avalikkuse poolt tuntud ja tunnustatud. Kas seegi on mingite süvahoovaluste mõjul toimunud saksa malli või mudeli järgi, on iseseisev küsimus. Irratsionaalsel marurahvuslusel on nii eesti ajalookirjutuses kui ka eestlaste ajalooteadvuses vaid marginaalne osa.

Ajaloomüüdid vajavad tõepoolest uurimist, kindlasti on neid, mis vajavad alles väljaselgitamist. On müüte, mis rändavad üksnes ajalookirjutuses, näiteks kujutelmad heast ja rahulikkust Plettenbergi ajast või

¹⁰ E. J a n s e n, Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest, lk 38.

laiemalt vanast heast ajast Liivimaal. Samas on müüte, mis on visalt püsinud rahva kollektiivses mälus, nagu näiteks vanast heast või ka kuldsest rootsi ajast, aga samuti ka vanast heast Pätsi ajast (rahvasuus lõõpivalt – siis kui rohi oli rohelisem, lambad suuremad ja pang kilu pea midagi ei maksnud). Nõustun Janseniga, et müütide tekkimist on põhjustanud suured sotsiaalsed kataklüsmid või pöörded, see tähendab aga, et lõppeval sajandil ja isegi lähiminevikus toimunud pöörded on loonud/loovad toitepinnast uuteks müütideks, olgu need siis kujundatud ofitsiaalses ajalookirjutuses või ise kujunenud rahva eneseteadvuses. Tooksin näite Eesti Vabadussõja konteksti kuuluva Landeswehri sõja kuulsast Võnnu lahingust (20.–23. juuni 1919), mille hinnangud baltisaksa ja eesti ajalookirjutuses põhimõtteliselt lahknevad. Eestlaste kuulsusrikast võitu sakslaste kui põlisvaenlaste üle peeti nii tähtsaks, et alates 1934. aasta 23. juunist tähistati (ja tähistatakse taas) Võnnu lahingu aastapäeva ametliku Võidupühana. Kas tõesti kaalus saksaviha üles kõik Vabadussõja verised heitlused Punaarmee näiteks Narva all? Meie lähiminevikust on emotsionaalselt laetud müüt Nõukogude Liidust kui kurjuse imperiumist veel nii hell teema, et teda ei sobi puudutada. Isamaalised poliitikud võivad seda küll pidada kommunistlikuks või keskerakondlikuks demagoogiaks, aga Eestis toimunud sotsiaalpoliitiline pööre on tekitanud ka müüdi heast nõukogude ajast, mil ajalehed ja päts leiba maksid kopikaid ning üürid ja arstiabi olid odavad. Selgelt poliitilise tagapõhjaga on aga konkureerivad ja müüdi kontuure võtvad versioo-

nid sellest, kellele ikka kuulub Eesti taasiseseisvumise au. Tõin need näited selleks, et oleks lihtsam tajuda, mil moel ajaloomüüdid võivad tekkida.

Glorifitseerivatel ajaloomüütidel võivad olla rahvast konsolideeriv või ka motiveeriv jõud, olgugi et objektiivsust taotlevale ajalookirjutusele võivad nad osutada lõksuks või takistavaks teguriks. Ja loomulikult ei teeni rahvuslikke müüte lõhkuvad ajalookirjutajad ei tunnustust ega auhindu.

Eestlaste ajalooteadvuse kujundamise ning klassikaliste ajaloomüütide püsimise (ja vahest isegi uute juurutamise?) eest on Eestis hoolitsenud ennekõike ilukirjandus ja kooliõpikud. Jaan Kross ja Lennart Meri on eestlaste ajalooteadvusele kindlasti sügavamat mõju avaldanud kui mainekad ajaloo professorid. Mis parata, kutsetelise ajalookirjutuse viljad on sageli olnud avalikkusele keerulised lugeda, paiguti ka igavad ning stiilitud. Ma ei arva, et akadeemilised artiklid ja monograafiad peaksid olema sihilikult kuivad, emotsioonivaesed ja isikupäratud. Meeldival kombel on viimastel aastatel üllitatud mitmeid prantsuse ajaloolaste tõlketeoseid (Emmanuel Le Roy Ladurie, Georges Duby, Jean-Claude Schmitt), mis võivad olla ka moodsa ajalookirjutuse eeskujudeks. Ent ka kodumaiste autorite kammitsetuse aeg on mööda saamas, sellest tunnistavad Toomas Karjahärmi ja Margus Laidre põnevad ja stiilsed monograafiad.

Ent ma pole ikkagi kindel, et akadeemilisel ajalookirjutusel oleks praegu ja lähitulevikus suurem roll rahva ajalooteadvuse mõjutamisel, kui seni on täheldatud. Rahva kollektiivses mälus, ajaloo-

kujutelmaades ja miks mitte mentaliteedis on selliseid süvahoousi, mis kergelt ei muutu ja võivad teatud juhtudel võimendada. Tuleksin veel kord tagasi saksavaenu juurde. Pärisorjuse ja mõisasunni ajad on jäänud kaugele minevikku, aga olen veel hiljaaegu kuulnud lihtsa inimese arvamust, et ta ei saa sakslastesse hästi suhtuda, sest üks tema esivanematest olevat mõisas peksa saanud. Või teine marginaalne juhtum perekonnaloo uurijaga, kes tuvastas arhiivis, et tema esivanem oli mõisniku vallaslaps! Nendest kildudest ei saa veel järeldusi teha, aga need on indikaatorid, et ajaloost ei vabaneta. Üllatavaks lakmuspaberiks kujunes päevapoliitiline debatt 1941. aasta järelümberasujatele (kes muide olid valdavalt eestlased) varade tagastamise küsimuses. Mitmes ajakirjanduses avaldatud lugejakirjas esines teravaid proteste, et sakslastele või koguni parunitele ei tohi nende ajaloolise süü tõttu midagi kinkida. Samal toonil pahandas keegi lugeja baltisaksa kultuuri tutvustava kirjatöö peale. 1939. aasta sügiskuude saksavaenuliku retoorika kohatine pinnaleimbumine aastal 2000 tõendab vaid, kui vähe me tunneme rahva ajalooteadvuse võrendikke.

Sajandilõpp on olnud lämbe teoreetilistest väitlustest mineviku uurimise võimaluste üle. Vaidlused on Eestisse eksinud harva, kuid see ei tähenda, et need meid ei puuduta. Millise pildi Sina oled endale nendest vaidlustest kokku pannud? Millised on ajaloolase võimalused möödaniku

kujutamisel, minevikuaja looks vermimisel?

Tõsi, mitmesugused ajalooteoreetilised väitlused pole reeglina Eestisse ulatunud või on nende kaja nõrgalt ja hilineb jõudnud ajaloolaste kõrvu või isegi saabuvad nad kõrvalteid pidi, näiteks kirjandusteaduse, folkloristika, etnoloogia vahendusel. Eestit ei saa juba ammu suletuks pidada ja tean, et mitmesugust ajalootooria või ka metodoloogia alast kirjandust on Eesti raamatukogudes siiski olemas, rääkimata isiklikest võimalustest ja kontaktidest. Lisan, et juba 1970.–80. aastatel ilmus venekeelses tõlkes mitmeid Lääne teoreetikute väärtteoseid ja need olid ka siin lugemiseks käeulatuses. Eestis valitseb vaikuse seletuseks on mitu võimalust. Esiteks asjaolu, et ajalootoorias või ka ajaloo filosoofias pädevate inimeste arv Eestis ei ulatu selle kriitilise massini, mis looks võimaluse teaduslikuks aruteluks. Teine võimalus, et siinses humanitaarias on puudunud sellised tõukejõud ja -motiivid, mis loovad õpetatud aruteluks tarviliku pingevälja. Osaliselt sellega kattub võimalus, et “on sedastatud teooriate või ajaloo filosoofia viljatust tegevajaloolaste jaoks”¹¹.

Selgitaksin veidi viimast väidet, milles on terake tõtt, juhul kui mõista seda nii, et praktiseeriv ajaloolane ei tööta kunagi selliselt, et tema töölaua paremal nurgal on allikad ja vasakul ajalootooria raamatud. Arvan, et enamik konkreetse ajaloo uurimise ja -kirjutusega tegelevatest aja-

¹¹ E. J a n s e n, Hajamõtteid Eesti ajaloo uurimisest, lk 37.

loolastest üle maailma ei leia mahti ega huvi oma eriala teoreetilisi vaidlusi pidevalt jälgida. Ent kas selline praktika peaks ka meile tingimata olema eeskujuks? Ei tohi unustada, et paljud eesti ajaloolased ärkasid ühel hommikul teadmiseaga, et marksismi-leninismi klassikute tsiteerimine ja ühiskondlik-majanduslike formatioonide teooria järgimine pole enam kohustuslik. Ma utreerin olukorda, aga küsin siiski: millised teoreetilised lähtekohad siis asemele tulid või jäid? Enamasti haigutas tühjus, mille ajapikku täitis “talupoeglikust ratsionalismist” kantud narratiiv.

Mulle võidakse vastu vaielda ja küsida, milline siis on see meile sobilik ajaloo-teooria. Tõsi on, et valmis pakitud ja garantiikirjaga varustatud teooriaid enam pole, selle asemel valitseb laias maailmas ajalooteoreetiliste seisukohtade paljusus, mis on pealegi pidevas muutumises. Praktiseeriv ajaloolane peab ise kujundama endale vastuvõetava ajaloolise mõtlemise mudeli, mida ta pidevalt katsetab konkreetses uurimistöös, kombineerib, muudab ja täiendab oma seisukohti, lugedes selleks kriitilise pilguga ka teoreetilisi käsitlusi. Tihti võetakse üle uute teooriate võtmesõnad, ilma et süüvitaks teoriasse endasse. Ka ajaloolase keeles esinevad moed. Viimase aja moesõnaks on saamas diskursus või diskurss, ma pole aga alati kindel, kas diskursusest kirendavate artiklite autorid on ikka Roland Barthes'i või Michel Foucault' töid süvenenult lugenud. Terve hulk moodsa keelekasutuse mõisteid, nagu kommunikatsioon, tekst ja kontekst, on aga üldiselt omaks võetud ja juurdunud.

Kriitiliselt iseend analüüsid arvan, et minu huvi oma eriala teoreetilise mõtestamise vastu tärkas juba üliõpilaspõlves Tartu Riiklikus Ülikoolis 1960. aastate teisel poolel. Strukturalism ja semiootika olid tollal värsked moevoolud – mitte et neid oleks ajaloolastele õpetatud, lihtsalt loeti kättesaadavat literatuuri ise või käidi Lotmani loenguid kuulamas. Teatav mõju ajalooteadvuse kujunemisele sellel ikkagi oli. Hiljem tuli iseseisev tutvumine “Annaalide” koolkonna tööde ja ideedega, Marc Blochi “Ajaloole apoloogia” pean tänini ajaloolase parimaks aabitsaks. Eriti tänulik olen kunagistele pikkadele vestlustele Aron Gurevitšiga, kes õpetas mulle näiliselt imelihtsaid asju – kuidas esitada mõõdanikule küsimusi; need õppetunnid olid silmiavavad ja kasulikud. Olin kunagi vaimustunud argielu ajaloo uurimissuunast, mis oli vahest loogiline areng prantsuse “annalistide” juurest. Rahulolematusetunnet “annalistide” teatavast subjektiivsusest üritasin korvata saksa sotsiaalajaloo põhimõtetega. Niipalju ideelisest tagapõhjast, milles pole selgeid eelistusi uurimissuundade ega ajalooteooriate osas, pigem lõputu heuristiline otsimine ja katsetamine konkreetsete teemade uurimisel ja neist kirjutamisel.

Ma pole süstemaatiliselt ega ennast unustava vaimustusega lugenud modernseid mõtlejaid. Põgusalt üritasin tutvuda Hayden White'i ideedega, seejärel katsetasin Derridad lugeda, kuid ebaõnnestunult. Keith Jenkinsi kaudu jõudsin tagasi Barthes'i ja Foucault'ni ning siis omakorda Michel de Certeau ja Paul Ricoeurini. Viimase “Aeg ja jutustus” on praegu mu laual ja see on põnev avastusretk. Sellest

kõigest ei piisa, et hinnata postmodernismi tandrill peetud lahinguid. Eriti veel kui olen lugenud austraallase Keith Windshuttle'i kainestavat ja võitluslikku raamatut *The killing of history: how literary critics and social theorists are murdering our past*. Nende debattide hoolikas jälgimine nõuaks kindlasti kogu lugemiseks vaba aja ning jääks puudugi.

Mingid muljed mul muidugi on. Dekonstruktivismi teoreetikuid rangelt järgides jõuame ajaloo dekonstrueerimisel ilmselt äärmuslikku relativismi, kus miski pole enam kindel, ning see on ajalookirjutusele ummiktänav. Kuid postmodernismist on mõndagi õppida. Näiteks on diskursuse analüüsis keskne koht keelel. Ka praktiseeriv ajaloolane peaks hoolikalt jälgima nii oma allikate või tekstide keelt kui ka iseenda keelekasutust. 16. sajandi kroonikat saab lugeda väga mitut moodi. Lugemine (või pigem taaslugemine) kui dialoog mineviku tekstiga lubab esitada loetavale hoopis uusi küsimusi ja saada ka uusi vastuseid.

Ajaloolase arsenalis mineviku taasloomisel on pea võimatu loetleda, see muutub ja varieerub pidevalt vastavalt küsimuste või ülesannete muutumisele. Ajalookirjutajal tasuks endale aru anda, et ka kõige paremaid uurimisvõtteid kasutades ei saavuta ta kunagi lõplikku ajaloolist tõde, iseasi kui autor ajaloolise tõe mõistet endale kasuistlikult suupäraseks ei defineeri. Minevikutunnetus on pidev liikumine püüdmatu suunas. Selle tõdemine ei tohiks tekitada lootusetut skeptitsismi, pigem vastupidi, peaks innustama kogu vaimujõudu pingutama, et jõuda edasi ja lähemale möödunudle. Ajaloolala-

ne peab endale tunnistama, et ta kasutab ajalootunnetuse teel oma kujutlusvõimet, lausa fantaasiat. Mineviku kirjapanek teksti kujul on paratamatult mineviku subjektiivne taasloomine, seda tingib ju faktide ja küsimuste valik ning lõpuks ka teksti enda struktuur, mis on sündinud autori mõttemaailmas. Taasloodud mineviku tekstide lugemine nõuab omakorda mõistmist ja sallimist, sest eri autorid saavutavad ühel ja samal teemal ka erinevad tulemused. Sellest tuleneb ajalugude paljusus ja isikupärane individuaalsus. Ka ajalookirjutaja ise kannab endas mineviku kõigi oma harjumuste, hoiakute ja tavade ning lapsepõlves omandatud maailmapildiga, millest ta kunagi lahti ei saa. Teisisõnu on ajalugu kõikjal, meis, meiega ja meie ümber, me peame õppima seda ainult avastama.

Sul on praegu seljataga üks aasta õpetamiskogemust Toronto Ülikoolis. Et Eesti ajalookirjutuse homse päle kujundavad Tartu Ülikooli ajalootudengid, siis võrdle palun ajalooõpetamist nendes kahes ülikoolis. Millised on sisulised prioriteedid? Milline on praktiline õppekorraldus?

Kahe erineva traditsiooniga akadeemilise miljöö võrdlemine näib esmapilgul võimatu olevat, aga tegelikult on neis palju ühisjooni, neid seob mingi seletamatu *universitas*'e vaimsus ja koguni riik-riigispositsioon. Minu senine kogemus Torontos on väga üürrike. Toronto Ülikool on pealegi hiiglaslik "vabrik", mille töö kõigi finesside tundmaõppimine on aeganõudev. Kunstide ja teaduste teaduskonna ajaloo osakonnas on üle 50 põhikohaga

õppejõu (lisaks õpetavad assistendid), kes jagunevad kolme *campus*'e vahel. Võrdlus Tartuga pole võimalik, eriti kui arvestada, et Torontos ei kuulu arheoloogia, etnoloogia ega kunstiajalugu ajaloo osakonda. Selline õppejõudude hulk võimaldab õpetada peaaegu kogu maailma ajalugu, kuid selgelt hierarhiseeritud prioriteete pole. Loomulikult on enim professuure avatud Kanada ja USA ajaloole, kuid ka Euroopat pole näiteks Aasia või Aafrika ajaloo arvel diskrimineeritud. Õpetuslikest prioriteetidest tõusevad pigem esile moodsad või populaarsed ajalootõlgenduse suunad, nagu natsionalism, naisajalugu, juutide ajalugu ja holokaust, natsism ja Kolmas *Reich*, Stalini ajastu Ida-Euroopas. Kui siit heita kiirpilk Tartu Ülikooli ajalooõppekavale, siis mõõnan, et nii mõndagi neist teemadest on õpetatud, kuid natsionalismi ja naisajaloo õpetamine oleks küll hädatarvilik. Ma olen kaugel soovist oma endistele kolleegidele Tartus õpetussõnu ette kirjutada, tunnen veel üsna hästi nende sisemisi kapatsiteete ja viimaste aastate ahistavat materiaalselt kitsikust. Samas aga seisab kolleegidel Tartus ees põhimõtteline reform – üleminek 3+2 õppesüsteemile – ja selle käigus on sobilik õppekava sisemenüüd muuta. Võrreldes kaht ülikooli, pole ma siiski veendunud bakalaureuseõppe lühendamise sisulises otstarbekuses neljalt aastalt kolmele; Torontos kestab põhiõpe ikka neli aastat.

Vormiliselt on Torontos üliõpilase elu allutatud rängele graafikule, kuni selleni välja, et kui jätta kursusetöö õigeks kuu-päevaks esitamata, siis toob see kaasa trahviprotsendid lõpphindele. Aga ka Tartus näikse olevat suund akadeemilise ranguse suunas.

Vahest suurim erinevus kahe õppesüsteemi vahel on üliõpilaste iseseisva töö (loe: lugemise) mahus. Toronto 4. aasta ajalooüliõpilane on kohustatud näiteks ühe õppeaine seminariks nädalas lugema vähemalt 75 lehekülge akadeemilist teksti. Kui üliõpilane valib semestris neli ainet, siis on nädalakoormus väga suur. Seminariharjutus ise seisneb pingelises arutelus, referaatide kuulamises jne, milles õppejõul on vastutusrikas lavastaja-näitejuhi roll. Ka loengud pole ammu enam kuivad akadeemilised ettelugemised, vaid suunatud arutlusele ja tõlgendusele ühes kuulajate aktiivse osalemisega. Tean, et Tartus liigutakse samas suunas, aga seni on üliõpilase elu seal veel suhteliselt lihtne. Eesti noored, kes Ameerika ülikoolides on õppinud, võivad seda ise kinnitada.

Olen aastaid jonnakalt rõhutanud üliõpilastele Tartus võõrkeelte õppimise tähtsust, see on eesti noortele esmajärguline küsimus edukaks õppimiseks kõrgkoolis. Ja sellest sõltub tegelikult ka Eesti ajalookirjutuse tulevik – selle suundumused, ideed ja tulemused.

Küsitles Marek Tamm

MARGUS LAIDRE Minevik ja aeg

*While many things are too strange to
be believed,
nothing is too strange to have
happened*
Thomas Hardy (1840–1928)

Nimekas inglise füüsik Julian Barbour väidab oma möödunud aastal ilmunud raamatus *The End of Time*, et aega ei ole olemas. Universum on üksnes võimalike hetkede hiiglaslik kogum, ja nad kõik konkureerivad omavahel õiguse pärast tegelikult eksisteerida. Alus öeldu mõistmiseks peitub meie individuaalses ajatajus. Inimmälu pole mitte üksnes valikuline, vaid ka küllaltki lühike. Eilset päeva mäletame veel võrdlemisi selgesti ning homse üle võime spekuloida, kuid vahetus kogemuses eksisteerib ainult “nüüd”. Minevik on olemas mälestuste kujul, mis üldjuhul muutuvad seda ähmasemaks, mida kaugemal ajas asub nende allikas. Lausa klassikaliseks näiteks on siin Rootsi lipulaeva Vasa uppumine 1628. aastal, mis toimus tuhandete pealtvaatajate silma all Stockholmi südames. Hoolimata suurest hulgast tunnistajatest ei teadnud kolmsada aastat hiljem laeva hukukohta enam mitte keegi ja see tuli 1956. aastal taasavastada. Veelgi olulisem on aga, et ka olemasolevad mälestused eksisteerivad vaid praeguses hetkes ehk nüüd. Minevik,

millest asjad räägivad, on seega konstruktsioon, milleni me end nüüdishetkest tagasi liikudes tuletame. Kuna inimene tajub üksnes praegust hetke, siis on ka aeg pelgalt mõtteline tarind.

Kui aga pole olemas aega, kas siis saab üldse olla aja lugu? Paljudele meenutab see küsimus kindlasti ligi kümmekond aastat tagasi Francis Fukuyama poolt kommunistliku režiimi kokkuvarisemise eufoorias sõnastatud ja palju laineid löönud postulaati liberalismi võidust ja sellest johtuvast ajaloo lõpust. Nii Barbouri kui Fukuyama mõttekäigud demonstreerivad, kuidas tänane päev ja selles aset leidvad muudatused determineerivad ka meie suhtumise minevikku.

Eventuaalsed vastused küsimusele, kuidas kirjutada ajalugu, ei saa seega olla universaalsed, vaid fikseerivad ainult hetkeolukorra, sest iga järgmine põlvkond sõnastab omaenda seisukohad uuesti – tulenevalt sellest, millised probleemid ja rõhuasetused on parasjagu siis päevakorras. Veel veerandsada aastat tagasi tõsteti manufaktuuritööstusest ning selle loogilisest arengujätkust, masinalisest suurtootmisest, rääkides progressiivse momendina esile tööka, et varem omaette kodu no kitsenud käsitööline hakkas nüüd väljas tööl käima. Nüüdisajal, IT ajastul, on ring uuesti täis saanud ja selle asemel et väljas tööl käia, prognoositakse, et üha rohkem inimesi hakkab taas töötama kodudes. Industrialism seostub meile aga esmajoo-

nes määrdunult ja räpaselt riides, alatoitluse all kannatava ning odavat surrogaatveini tarbiva, tahmase näo ja tühja pilguga vabrikutöölise koondkujuga.

Tänapäeva vaatenurgast paistab tervet Eesti ajalugu läbivaks mõtteks vähemalt 1343. aasta Jüriööst alates olevat olnud meie püüdlus vabadusele, mida sisimas mõistetakse iseolemise ehk siis omariikluse tähenduses. Mõeldes 1847. aastal üle Peipsi järve Venemaa poole teele asunud Rápina meestele, kes selja taha jääva Eesti suunas hüüdsid: "Hurra saa ärra vannutu maa kos meid senni päivani om küllald vaivadu", tahaks vaid küsida, kui tähtis eestlastele üldse on olnud abstraktne vabaduse-mõiste. End ühtse rahvusena tunnetamise juured on eestlastel kõigest 140 aastat vanad ja oma riigi idee tekkest pole veel möödas isegi sadat aastat. Just see on aga tegelik vundament, millele toetub tänane Eesti Vabariik.

Kui rahvusriik, kellena me end praegu kindlasti määratleme, reaalses ruumis leiab tõestuse territooriumi kaudu, siis tema tegelikkus ajalises mõõtnes peitub suutlikkuses luua endale ajalugu. Teisiti öeldes püütakse ajaloost leida tuge sellele, kes me tahame olla ja kuhu tahame välja jõuda. Lähemal vaatlemisel eristub siin kolm aspekti: a) kuidas iseennast tahetakse näha, b) kuidas end tahetakse teistele näidata ja c) kuidas teised ("võõra" tähenduses) meid näha tahavad. Kõige olulisem siinjuures ongi, et need nn loovad lood (*constitutive stories*) meist endist ei saa eksisteerida asjadena iseeneses, vaid peavad olema suhestatud meid ümbritsevate teistega. Riigi puhul on selles kontekstis kõige tähtsamad teised maad, kes peavad

meie poolt esitatud lugusid kinnitama ehk need omaks võtma. Erilist huvi pakuvad olukorrad (nt eestlaste osalemine Teises maailmasõjas Saksamaa poolel), kus nimetatud kinnitus jääb tulemata või sellest koguni keeldutakse. Sellisel juhul on võimalikud järgmised variandid: kas aktsepteerida teiste poolt enda kohta räägitud lood, heita kõrvale need lood, mis ei leidnud teiste poolt tunnustamist, või jääda oma algse loo juurde ning katsuda teisi veenda selle kehtivuses. Kaks esimest võimalust tähendavad tegelikult, et me võtame omaks teiste poolt meile pealesunnitud määratluse, kolmandal juhul aga surume ise kellelegi peale omaenda kirjelduse.

1990. aasta sügisel väitis Stockholmi ülikooli väljapaistev keskaja professor üht seminari sisse juhatahes, et Eestil samahästi kui puudub oma ajalugu. Selle asemel võivat rääkida Rootsi, Vene, Saksa jt riikide ajaloost. Ehkki toodud näide võib esmapilgul iga tõsimeelse eestlase korralikult ära ehmata, ei pruugi see ilmtinimata peegeldada viidatud professori piiratud silmaringi elik "suurriiklikku" egoismi, vaid siin on peidus palju laiem ajalooparadoks. Peame silmas pidama, et minevik on niisama mitmepalgeline kui elu ise. Nagu on leidnud aktsepteerimist, et teineteise kõrval eksisteerivad erisugused arusaamad tänasest päevast, nii on inimestel erinevad kogemused ja hinnangud ka mineviku suhtes. Ajalugu pole erinev mitte ainult sõltuvalt sellest, milline on meie tagapõhi, millistes ühiskondades ja millisel ajal me elame, vaid joltuvalt sellestki, kes me oleme. Samahästi kui kõik meid ümbritsev annab tunnistust

millestki, mis on toimunud enne meid, luues sageli igapäevaselt tajumatu, ent samas permanentselt eksisteeriva minevikufooni olevikule.

Kindlasti on igaüks märganud, et ühtedel ja samadel teemadel kirjutatud raamatutes jõuavad autorid põhiliselt samu allikaid kasutades ikkagi erinevatele lõppjäreldestele. Teisiti öeldes on ühtede ja samade lähteandmete puhul võimalikud mitmesugused tõlgendused, seega ka erinevad minevikud, mis aga kokkuvõttes viivad siiski välja tänapäevasesse olukorda. Kuigi eestlased on enamiku aja oma senisest eksistentsist etendanud ajaloo näitelaval statisti rolli, moodustavad meie maal aset leidnud sündmused kokku ikkagi tervikliku Eesti ajaloo, nagu nad on ühtaegu osa ka nende maade minevikust, kes möödunud aastasade jooksul ühel või teisel moel, lühemat või pikemat aega meid on mõjutanud. Selles väljendubki tagasisivaatepeeglist nähtuna tegelikult Eesti ajaloo suurim väljakutse.

Kuidas on lood ajaloo objektiivsusega? 1970. aastate teise poole Tartu Ülikoolis rõhutasid tollased opositsioonilised professorid, et ajalugu tuleb kirjutada lähtudes Leopold von Ranke sõnadest *wie es eigentlich gewesen* ehk “nii nagu asjad tegelikult olid”. Pole raske aduda, et selles paarkümmend aastat tagasi peaaegu ümberlülkkamatu aksioomina tundunud väites peitus ainuvõimalik legitiimne protest nõukogude korra poolt harrastatud ajalooväänamise vastu. Siinkohal on paslik meenutada, et ka Anno Domini 2000 ei pruugi ajalooline tõde ja poliitiline korrektsus olla ilmtingimata kattuvad mõisted. Ka kõige ausama fotograafi meele-

valdne rakursi, nupule vajutamise hetke, valguse, tausta ja ennekõike objekti valik jätab samapalju varjatuku, kui toob nähtavale. Sama kehtib ajaloolaste suhtes, mis võimaldab meil soovi korral rääkida isegi impressionistidest ajaloos, st et ei kirjutata asjadest, nii nagu need olid, ehk realistlikult, vaid selliselt, millise mulje maailmsündmused meile jätsid.

Ajalugu pole jääv suurus, vaid seda tekib iga päevaga aina juurde. Teadmine, kuidas üks või teine sündmus lõppes, ei tee meid aga eelmistest põlvkondadest ilmtingimata targemaks. Ajalookirjutaja võib varem elanud inimeste tegudega nõustuda või mitte, kuid tal puudub moraalne õigustus olla kohtumõistjaks. Kohutunikuks saab olla üksnes ajalugu ise, kusjuures pole harv juhul, kui tänased valeskäigud maksavad end kätte alles järgmistele generatsioonidele. Meie käsutuses olevad allikad, sõltumata sellest, kui suurel määral nad on relevantid oma ajastule, ei peegelda mineviku sündmusi iialgi täiesti adekvaatselt ehk sajaprotsendiliselt, kuna see pole lihtsalt võimalik. Kaugema mineviku puhul võib allikaid olla tervikpildi rekonstrueerimiseks liiga vähe, mistõttu palju jääb paremal juhul üksnes oletuste ning halvimal juhul fantaasia tasemele. Olukord pole põrmugi parem lähimineküla osas, mille kohta allikmaterjale on piisavalt, kui mitte isegi “ülearu”, sest tohutu infohulk raskendab ülevaate saamist. Nii ühel kui teisel juhul on põhiprobleemiks ikkagi inimene ise, kes loomult subjektiivsena oma tegevuse kaudu tegelikult toodabki eelpoolmainitud allikaid. Meenutagem siin kümne aasta tagust Saksamaa taasühinemist, kui sugugi

mitte ainult SDV funktsionäärid polnud need, kes üritasid hävitada kompromiteerivaid materjale.

Nagu mõni aeg tagasi selgus, tegid seda ka läänesakslastest võimukandjad neid puudutanud Stasi jälgimis- ja pealtkuulamistoimikutega. Olgugi et tegemist oli ebaseaduslikult kogutud informatsiooniga, tekib küsimus, kuidas kirjutatakse hiljem selle perioodi Saksamaa ajalugu, kui ebameeldivad seigad on ära retušeeritud.

Eestistki võib tuua sellesarnaseid ilustamisnäiteid küllaga. Mis siin üldse rääkidagi nii värsketest sündmustest, kui isegi Kolumbuse "India"-reisi logiraamatu sissekandeid on "patriootlikel" kaalutlustel meelevaldselt interpreteeritud!

Ajalugu muutub ja teiseneb seega pide-

valt, olgu siis objektiivselt unustatud faktide ülesleidmise kaudu või subjektiivselt seeläbi, kes kirjutab, millal kirjutab (millistes ühiskondlikes oludes), kellele kirjutab (otstarve, adressaat), ning samuti seeläbi, kuidas kirjapandut loetakse/tahetakse lugeda. Ärgem nähkem selles takistust, vaid pigem väljakutset ajaloo uurimiseks. Mis aga otseselt Eesti ajalookirjutamisse puutub, siis on aeg vabaneda kompleksist "kui seda metsa ees ei oleks" ning analüüsida meie maale ja rahvale osaks saanud sündmusi mitte ainult kitsalt rahvuslikus, vaid laiemas euroopalikus kontekstis. Ainult nõnda suudame senikogetut täiel määral hoomata ehk – nii paradoksaalne, kui see esmapilgul ka näiks – aeg-ajalt tuleb selleks, et sisse näha, kõigepealt välja minna.

VAATENURK

MAREK TAMM

Marginaale Margus Laidrest

MARGUS LAIDRE. ÜKS HÄ TRU JA ÕIGE SULLANE. *Elust Rootsi sõjaväes Eesti ja Liivimaal, 1654–1700*. Tartu, Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 1999. 570 lk. Hind 324 kr.

Läinud aastal Eesti ajalookirjanduse aastapreemia pälvinud Margus Laidre uurimus Rootsi sõjajõududest Eesti- ja Liivimaal aastail 1654–1700 on vaieldamatult viimaste aastate kaalukamaid eesti-keelseid ajaloouurimusi.

Põhjasõja juubeli eelõhtul ilmunud mahukas teos on mõtteliseks jätkuks 1995. aastal ilmunud raamatule “Lõpu võidukas algus”¹, avades ühtlasi selle mõistmiseks vajalikke taustu ja eeltingimusi.

Siinne sõnavõtt ei ole klassikaline retsensioon raamatu voorustest ja puudustest (milleks siinkirjutajal puudub vajalik kompetents), vaid raamatu servadele siGINENUD isiklikud märkmed.

*

Ajaloolasele on tekstid ja kujutlusvõime kõik. Laidre ei peatu pikalt kasutatud

allikatel, nende rikkus ja rohkus avaneb lugemise käigus.

Ometi oleks oodanud autorilt juba sisesejuhatuses küsimuse esitamist allikete piiridest; peatumist sellel, mida allikad saavad meile öelda ja mida mitte; mida nad sunnivad meid ütleva ja mida keelavad.

Laidre analüüs põhineb peamiselt sõjaväenimekirjadel ehk munsterrulladel. Neid koostati spetsiaalsete ülevaatuste ehk vägede munsterdamise käigus ning nendes fikseeriti kõik komandeerimised, haigestumised, surmad, põgenemised jms. Rikkalikku teavet pakuvad eriti peaülevaatustel koostatud peamunsterrullad, sisaldades teiste hulgas andmeid sõdurite päritolu, vanuse, perekonnaseisu, teenistussevõtmise aja jms kohta.²

Laidre raamatu küsimustik kattub paljuski tollaste ülevaatuste küsimustikuga, selles mõttes määravad raamatu probleemiasetuse tinglikult allikad ise.

Kuigi Laidre on läinud eeskätt “igapäevase” jahile, sunnivad allikad teda pikemalt peatuma peamiselt hälbimustel ja anomaalialtel (põgenemised, petmised, haigused, vargused, kuritööd jne). Raamatust ei jää muljet, et autor ise oleks sellest (argiajaloolase igavesest) paradok-

¹ M. L a i d r e, *Lõpu võidukas algus*. Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701. Tartu, 1995.

² Laidre peatub veidi pikemalt munsterrulladel oma raamatus “Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699” (Tallinn, 1990, lk 8–9), esitamata küll siingi detailsemat analüüsi.

sist täiesti teadlik.³

Lisaks peatub Laidre korduvalt ülevaadtustel esinenud petujuhtumitel. Need toidavad võhiku võltsinguhirmu, mille peletamiseks ei piisa pelgalt fraasist, et “Puudustele vaatamata lubavad sõjaväe nimekirjad (...) teha järeldusi niihästi armee arvulise suuruse kui ka rahvusliku koosseisu ja eluolustiku kohta” (lk 13–14). Kuigi kasutatud allikmaterjali massiivsus hajutab hiljem paljud uurimuse esimestel lehekülgedel torganud kriitilised mõtted, tulnuks allikate detailsem eritlus (ja mitte ainult klassikalise *Quellenforschung*’i vaimus) tervikule kindlasti kasuks.

*

Rootsi armee on Laidrele omamoodi väike ühiskonnamudel, mikroootsium, mille eritlus võimaldab mõndagi teada saada 17. sajandi ühiskonna kui terviku kohta. Laidre nendib: “Armeed polnud seega mingi väljaspool ühiskonda seisev jõud, vaid peegeldasid pigem juba eksisteerivaid sotsiaalse kontrolli ja mõju jõuhooni” (lk 448, vrd lk 9). Selline *pars pro toto* lähenemine on viimaste aastakümnete ajaloo teaduses väga levinud ning leidnud itaalia nn mikroajaloolastes oma teoreetikudki. Hästi dokumenteeritud ning ajas ja ruumis piiratud nähtus on suurepärane laboratoorium ajaloolasele, kes ei pelga esitamast ebaharilikke küsimusi. Laidre uurimusega seoses on koduses ajakirjanduses korduvalt kasutatud prantslaste mentaliteediajaloo mõistet,

mis minu arvates on võrdlemisi eksitav. Pigem – kui soovida tingimata Laidret kuidagi määratleda – haakub vaadeldav teos saksa *Alltagsgeschichte* uurimustega. “Igapäevaelu” on vaieldamatult Laidre teose üks võtmemõisteid ning autor kinnitab uurimuse kokkuvõttes isegi, et tema taotluseks oli “rekonstrueerida võimalikult üksikasjalik pilt igapäevasest eluolustikust Rootsi armees”, lisades – minu arvates veidi õigustamatult – “rõhutades seejuures maksimaalselt üksikindiviidi perspektiivi” (lk 439). Laidre muidu ammendavale küsimustikule heidaksingi ainsana ette vähest tähelepanu üksikindiviidile. Raamatust saame sõjaväe igapäevaelu üksikasjaliku välispidise kirjelduse, kuid leiame õige vähe teavet sõdurite enda maailma- ja enesekäsitluse kohta. Arvestades kasutatud allikate eripära (eeskätt normatiivse ja deskriptiivse iseloomuga), on see ilmselt paratamatu. Kuid see vastusetagi jääv küsimus oleks väärinud püstitust.

Raamatus esitatud kontseptsiooni sõjaväest kui väikesest ühiskonnamudelist toetab ühtlasi tõsiasi, et hõlmatav ajaperiood oli Euroopas üldiselt ja Eestis kitsamalt tavatult sõjakas. Nagu Laidre märgib, oli terve 17. sajandi vältel ainult neli täis kalendriaastat, mil Euroopas ei toimunud ühtegi sõda (lk 1–2). Sellega seoses suurenesid plahvatuslikult riikide armeed, nii et 17. sajandi jooksul sai sõduriks kuni 12 miljonit eurooplast. Sõdivatest riikidest üks sõjakamaid oli sealjuu-

³ Bronislaw Geremek nentis kunagi tabavalt, et enamasti satuvad üksikindiviidid ajaloolase silmapiirile alles siis, kui nad on läinud vastuollu käibivate õigusnormidega. Vt. B. G e r e m e k, *Les marginaux parisiens au XIVe et XVe siècles*. Paris, 1976, lk 17.

res Rootsi. Laidre tõdeb: "Ajavahemikul 1521–1814 oli Rootsi aga sõjas 154 ja rahuseisukorras ainult 139 aastat. Seejuures polnud perioodil 1600–1660 peaaegu ühtegi aastat, kus Rootsi poleks olnud sõjas" (lk 42).

Varauusaegne sõjakihk ei jätnud kaugeltki puutumata eestlaste asuala. Ühes hiljutises artiklis kirjutab Laidre: "Pooleteise sajandi vältel, mis jäi 16. sajandi keskpaiga ja 18. sajandi alguse vahele, tuli eestlastel elada viie valitseja all, kusjuures iga muutusega kaasnes ränk ja pikk sõda. Ajavahemikul 1558–1710 oli sõja- ja rahuaastate suhe 70:82."⁴

Niisiis oli sõda ja sõjavägi igapäevaelu lahutamatu osa (nii näiteks paiknesid garnisoniväed rahuajal enamasti korteris linnaelanike juures) ning see annab Laidre uurimusele veelgi laiemat kõlapinda.

Sõda ise on Laidre raamatus kohal nähtamatu varjuna. Me õpime detailideni tundma sõdurite argielu, relvastust, sõjaväe ülesehitust, sõjaks ettevalmistumist, kuid me ei kohtu kordagi sõjapidamise endaga, me ei saa midagi teada sellest, kuidas 17. sajandil sõditi.

Arvestades vaadeldava perioodi sõjakust on see mõneti üllatav, kuigi on selektatav autori valitud vaatevinkliga.

*

Laidre ei pääse oma uurimuses mõistagi mööda eestlaste osatähtsuse uurimisest Rootsi vägedes. Läänemereprovintsidest

pärit mehed moodustasid värvatud garnisonirügementides suure enamuse, kusjuures arvukuselt teisel kohal paiknevaid eestlasi edestasid liivimaalased.

Rõhutades eestlaste arvukust Rootsi sõjaväes juba enne Põhjasõda, on Laidre samal ajal kõvasti õgvendanud senises historiograafias käibel olnud arve. Juba 1993. aastal välja käidud oletus eestlaste 22%-lisest osakaalust Rootsi garnisoni vägede üldsuuruses Eesti- ja Liivimaal on vaadeldavas raamatus kordamist ja kinnitust leidnud (lk 187–194, 445).⁵

Oluliseks tuleb sealjuures pidada toonaste rahvumõistete relativiseerimist. Ilmekas on Laidre toodud näide ühest 1696. aasta aprillis koostatud kokkuvõttest Dahlbergi rügemendi rahvusliku koosseisu kohta, mille järgi arvelevõetud 189 eestimaalasest olid 5 pärit saksa vanematest Saaremaalt, 8 rootsi vanematest ja 35 saksa vanematest ning ainult ülejäänud 141 olid sиргунud eesti perekondades (lk 187–188).

Laidre peatub põgusalt ka kohaliku päritolu ohvitseride küsimusel, kelle olemasolu peab ta võrdlemisi haruldaseks, kuid sugugi mitte võimatuks (lk 229–230).

Rahvuslike küsimustega haakuvad tihedalt keelelised ning siingi on olnud Laidre panus väärtuslik. Nii õnnestus tal juba aastate eest Rootsi Riigiarhiivist üles leida kaks 1697. aastast pärinevat senitundmatut käsikirjalist eestikeelset sõdu-

⁴ M. L a i d r e, Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. *Akadeemia* 2000, nr 5, lk 931.

⁵ M. L a i d r e, "Üks hä tru ja õige sullane". Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul. *Akadeemia* 1993, nr 3, lk 476–485.

rivannet (lk 190–191).⁶ Laidre juhib ka tähelepanu eestikeelsetele trükitud sõjartiklitele 1642. aastast, mis annavad omakorda tunnistust eestlaste osatähtsusest Rootsi väes (lk 354–355).

*

Laidrele on omane eesti ajalookirjutuse traditsioonis tavatult tagasihoidlik autoripositsioon. Talle ei meeldi tõekuulutaja asend. Ta ei püüa oma väidete õigsust kinnitada arhiivides veedetud töötundi- ja valatud higi hulgaga.

Laidre armastab oma tööde ees- või lõppsõnades kohutada konservatiivsemaid kolleege fraasidega nagu: “Minevik ei ole kivinenud, konstantne suurus, millele üksnes uusi kihte peale valatakse, see muutub ja teiseneb koos kaasajaga nihästi horisontaalselt kui ka vertikaalselt”⁷; või: “Iga inimese elus eksisteerivad kõrvuti mineviku ja tänapäeva perspektiiv, kusjuures viimane dikteerib sageli lähenemise mõödanicule. Selles mõttes kajastab allpool kirjapandu paratamatult lisaks raamatu autori seisukohtadele ka konkreetse ajastu tõekspidamisi.”⁸

Vaadeldavgi raamat avaneb samas vaimus: “Mineviku rekonstrueerimisega on nagu luule tõlkimisega: eales pole seda võimalik teha täiesti täpselt ehk sõnasõnalt” (lk vii).

Arvestades metodoloogilist väljapeetust ning läbitöötatud allikmaterjali uudsus ja hulka, on Margus Laidre uurimus

siinkirjutaja üks viimaste aastate meeldivamaid ajaloo teaduslikke lugemiselamusi.

JUHAN KREEM

JEAN-CLAUDE SCHMITT. PÜHA HURDAKOER GUINEFORT – LASTERAVIJA 13. SAJANDIST. Prantsuse k tlk Kaia Sissak. Varrak, Tallinn, 2000. (Ajalugu. Sotsiaalteadused). 312 lk. Hind 119 kr.

Jean-Claude Schmitti raamatu puhul on tegemist ajalookirjanduse bestselleriga. Metodoloogia ja käsitleva ainevaldkonnas uudsus on sellele raamatule alates tema esmatriikist 1979. aastal õigusega ülemaailmse menu toonud. Dominiiklane, kes kuuleb rahva käest lugu süütuna hukatud koera kummardamisest, läheb paika, kuhu koer jutu järgi on maetud ja hävitab kultusekoha.

See on õigupoolest alustuseks kõik, mis me sellest pentsikust vahejuhtumist teame. Meieni on see jõudnud asjaosalise, dominiiklase Etienne de Bourboni õpetlike lugude kogumikust 13. sajandist. Kuigi esmapilgul võib tunduda, et episood ongi sellega ammendatud, ei ole asi sedapuhku nii jäänud. Õnnetu koer leidis endale sajandeid hiljem historiograafi, kes mitte ainult ei kirjutanud suureks koerast peategelast, vaid raius raamatusse ka need, kes koera uskusid ja kummardasid.

Laiemalt vaadatuna on kindlasti tege-

⁶ Lisaks eelviidatud artiklile vt ka R. R a a g, “Minna tootan ninck wannun”. 1697. aasta eesti sõdurite vandetõotuse keelest. *Akadeemia* 1993, nr 4, lk 699–729.

⁷ M. L a i d r e, Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis, lk 954.

⁸ M. L a i d r e, Lõpu võidukas algus, lk 12.

mist ühe musternäitega 1970. aastatel ilmavalgust näinud ajaloouurimuste seas. Just sel kümnendil ilmus terve hulk teoseid keskaja ja varauusaja ajaloost, mille peamiseks aineks ei ole mitte suurmehed, nende mõtted või teod, vaid rahvas (see raibe, kellel Prantsuse revolutsiooni päevil heinu soovitati süüa). Kronoloogilises järjekorras ilmusid siis Ameerikas Natalie Zemon Davise "Martin Guerre'i tagasitulek" (1973), Prantsusmaal Emmanuel Le Roy Ladurie "Montaillou" (1975), Itaalias Carlo Ginzburgi "Juust ja vaglad" (1976) ja Inglismaal Peter Burke'i "Varauusaegse Euroopa rahvakultuur" (1978). Kuigi igal nimetatud näitel on oma taust ja eripära (Inglismaal näiteks *history from below* marksismikalduvused), võib kindlalt öelda, et nendest teostest peale ei saa rahvast enam nimetada ajaloo vaikivaks pooleks.

Üks nii raamatu kui ka selle kirjutuslaadi tagant kumavaid kandvaid ideid on Jean-Claude Schmitti teooria haritlaskultuuri ja folkloorse kultuuri konfliktist, vastandusest.

Nagu autor ise eestindusele tänuväärsel kombel lisatud intervjuus tunnistab, on teda sel ajal tõesti nende kultuuride vastastikustest laenudest rohkem paelunud just see vastuolu (lk 298). Mudel, mille ta sissejuhatuses (lk 17–18) esitab, on tõesti selgepiiriline.

Kirjalik, ladinakeelne, linnalik ja klerikaalne ühelt poolt ning suuline, rahvakeelne, talupoeglik ja ilmalik teisalt moodustavad kenasti sümmeetrilised paarid.

Selgepiirilised mudelid kipuvad aga ajapikku uurimuste edenedes ja küsimuste teisenedes lahustuma. Just Peter Burke on

varauusaegset rahvakultuuri käsitledes rõhutanud, et seda on eriti raske defineerida, kuna tegemist paistab eelkõige olevat nähtusega, mida ühiskond on suures osas enesele ühiseks pidanud. Mitte et just ka aadlidaamid oleks tingimata käinud metsasalus oma lapsi õigete vastu välja vahetamas (nagu teevad talupojad hurdakoera austades), vaid et näiteks kõrgemad vaimulikud on läbustanud koos lihtrahvaga karnevalidel. Ebausk ja sellega seonduvaid riitusi ei leidunud ühiskonnas mitte ainult maal ja alamklassides, vaid igal pool.

Seoses sellega paistab Schmitti intervjuus toonitatud laenude ja mõjutuste tähtsus isegi paljulubavama suunana.

Kahe kultuuri mainitud sidemetele ja segunemisele viitavad mitmed kultuuri-nähud. Näiteks otsapidi haritlaskultuurist pärit astroloogiaharrastus ei ole samas kindlasti mitte klerikaalne.

Klerikaalkultuuri esindav kirjaoskaja külapreester võis jutustada pühitsetud vee mõjust kapsaussidele. Ilmalikkust on väga mitut liiki, nii kurtuaasset kui kõrtsist pärinevat, ja rändav komejant kandis seda linnusest linna ja tagasi. Ühesõnaga konflikt, mis Jean-Claude Schmitti raamatus osalt ka ainesest tulenevalt domineerima kipub, ei ole veel päris kogu lugu.

Kirjutamisvõtete seisukohalt on Jean-Claude Schmitti raamatul ühine tunnusjoon mitme eelpool nimetatud uurimusega. Aluseks on valitud ajas ja ruumis suhteliselt piiratud tunnistus, millest lähtudes tehakse üldistusi rahvakultuuri kohta laiemalt. Allikas ehk lugu ise peab olema juba eos huvitav. See on nii hurdakoera-loo kui ka Ginzburgi, Davise ja Le Roy Ladurie

raamatute edu eeltingimus. Siiski ei ole see Schmitti puhul ainuüksi lugu, vaid ka uudne meetod ja haarav jutustamislaad, mis raamatu eriti köitvaks teeb.

Inkvisiitor Etienne de Bourboni teksti parema mõistmise huvides teeb Schmitt pikemaid ekskursse ebausumõiste kujunemisse ja sisusse keskajal, riituse interpreteerimist saadab kompleksne käsitlus vahetuslastest.

Nii legend kui ka riitus, mida inkvisiitor kirjeldas, lahutatakse algosadeks, et jõuda invariantse mudelini, mille najal keskaegse talupoja argitegelikkust eritleda. Iseäranis haaravad on aga literatuurse dramatismiga tõmmatud seosed keskaegse rahvakultuuri ning 19.–20. sajandi vahetuse hääbuvate praktikate vahel.

Raamatu kolmas osa, ajalooline interpretatsioon, kubiseb hüpoteetilisest seostest ja väidetest, mille oluliseks koostisosaks on fraas “kas mitte”. Seetõttu on sealt tegelikult raske leida kohta, kus Uskmatule Toomale esitataks käegakatsutavaid tõendeid, mõnes kohas viidatakse hoopis nende puudumisele (nt lk 140).

Nendest hüpoteetilisustest moodustub aga tervik, mis korvab fragmentide konarlikkuse. Kuid lugemisel oldagu selles mõttes siiski ettevaatlik, sest lugejate fantaasia kipub autori omast alati lennukam olema, seda juhtub ajalookirjanduse puhul alati.

Jean-Claude Schmitti raamatust äratust saanu võib kergesti materialiseerida seose 13. sajandi *vetula* (“vana naine”) ja 1930. aastal surnud Françoise Gudini vahel (lk 194).

Sellisest raamatust nagu hurdakoera kohta kirjutatu on palju õppida. Ka meie

maanurk pakub põnevat uurimisainest nii laenudele kui konfliktidele.

Uurimises on seni rõhk viimasel püsinud, nii et hädasti oleks vaja mõnigi teema Eesti ajaloos värske pilguga üle vaadata. Katolikuagegne “võsakristlus”, mida seni ristosõdijate hoolimatusega seletatakse, saab ju vaatluse all oleva raamatu süda-Euroopa võrdlusmaterjali valguses hoopis teise perspektiivi.

Senimaani on nii uuenduslik ajalookirjutus laiemalt kui ka prantsuse Annaalide koolkond kitsamalt leidnud Eesti ajaloolaste seas kahetsusväärset loidu järgimist.

Oma osa on siin just keelebarjääris, mis kogu nn prantsuse asja looritab salapärasuse udusse. Ajaloolise ainese tõttu on meie ajaloolased võõrkeeltest pädevad enamasti saksa keeles ja paraku ka selle kultuuriruumi konservatiivsemas, baltisaksa osas. Pisukest algust on aga uudsema ajalookirjutamisega tehtud.

Teistele tegijatele praeguses seoses osutamata jättes, on siiski tänuväärne võimalus juba viidata just Jean-Claude Schmitti raamatu retseptisioonile. Nimelt on Marek Tamme uurimus imetegudest ristiusustamisega Liivi- ja Eestimaal (Tallinn, 1996) muuhulgas ka hurdakoera raamatust vahetut inspiratsiooni ammutanud.

TÖNU TANNBERG

Venemaa lähiajalugu: hajamõtteid uuematest tõlke- raamatutest

EDVARD RADZINSKI. *STALIN. Vn k tlk Margus Leemets. Tallinn, Varrak, 2000. 606 lk. Hind 178 kr.*; NIKOLAI RUBIN. *LAVRENTI BERIA: MÜÜT JA REAAL-SUS. Vn k tlk Dzintars Sprivulis. Tallinn, Olion, 2000. 344 lk. Hind 138 kr.*; PAVEL SUDOPLATOV. *ERIOPERATSIOONID. Ljubjanka ja Kremli 1930–1950. Vn k tlk Gerda Kroon. Tallinn, Olion, 2000. 616 lk. Hind 230 kr.*

Käesolev aasta on tähelepanuväärselt rikkastanud meie lugemislaua Venemaa lähiajalugu käsitlevate menuraamatutega. Kirjastus Varrak on avaldanud Edvard Radzinski Jossif Stalini eluloo ning Olion Nikolai Rubini raamatu Lavrenti Beriast ja Pavel Sudoplatovi mälestused. Nii avanevad Venemaa 20. sajandi ajaloo tuntud ja – veelgi enam – tundmatud leheküljed meile eri isikute elulugude kaudu, kes kõik olid lähiminekis olulised figuurid punaimpeeriumis: Stalin selle rajajana, Beria tema lähima abilisena ning Sudoplatov nende mõlema kuuleka käsutäitjana. Nagu raamatute kangelaste elulood, on ka raamatud ise sisult ja eesmärkidelt üpris erinevad.

Radzinski ütleb oma raamatu alguses, et ta on mõelnud Stalinist raamatu kirjutamisele kogu oma teadliku elu. Selles tõdemuses peitubki võti tema teose mõist-

miseks. Autor on juba palju aastaid enne raamatu kirjapanemist üsna täpselt teadnud, mida ta soovib kirjutada. Tal on ammu enne teksti valmimist kujunenud (paljuski isa hinnangute ja oma elukogemuse alusel) kindel ettekujutus Stalinist ja arhiivide avanedes lugejate ette toodud senitundmata allikmaterjalid pole seda eriti muutnud.

Tundub, et ka Radzinski enda uurimistöö pikka aega salastatud arhiivides on suuresti olnud lihtsalt garneeringu otsimine oma varasematele hinnangutele ja seisukohtadele. Radzinski on oma nägemuse Stalinist ja tema ajastust näitekirjaniku meisterlikkusega valanud elegantsesse ja loetavasse teksti, milles aga sisuline objektiivsus on küllaltki tihti toodud ohvriks süzeelisele atraktiivsusele. Tema raamatut ei saa kindlasti pidada “tõsiseks ajaloo-uurimuseks” – selleks on seal liialt palju vaieldavaid ja pidetuid seisukohti.

Tema püüe mõista Stalini tegutsemise psühholoogilisi tagamaid on igati teretunud, kuid liiga sageli tundub, et Kremli võimuri “süvakeele” tõlgenduse asemel esindab raamat siiski eelkõige autori enda sügavat veendumust sündmuste käigust. Tõsiseltvõetava psühholoogilise portree loomine eeldaks Stalini isikuarhiivi põhjalikku läbitöötamist, mis ei ole veel praegugi eriti võimalik – uurijatele on paotunud nendest materjalidest üksnes tühine osa. Teisalt nõuaks see ka aega ja pikka rutiinset uurimistööd arhiivides.¹ Sellist püsivust ei saanud aga Radzinskid endale lubada, sest aina uute kangelaste (Ras-

¹ Peagi on siiski oodata ajaloodoktor Boriss Ilizarovi sulest monograafiat, mis on pühendatud Stalini psühholoogilise portree analüüsile.

putin, Napoleon jmt) teod ja tegemised ootasid lahtimõtestamist nii teleekraanil kui kirjasõnas.

Pavel Sudoplatovi mälestused on samuti ajalooramat, mida tuleb võtta sellisena, nagu ta on. See raamat annab vaieldamatult palju uut teavet nõukogude ajast ning toob lugejateni arvukalt senitundmata fakte, isikuid, sündmusi. Kahtlemata iseloomustavad kirjapandud mälestused ilmekalt ka autorit ennast. Kuid nii nagu kõigi teistegi mälestuste puhul ei saa me kõike Sudoplatovi poolt esitatut puhta kullana võtta ning temale tuginedes ühemõtteliselt kinnitada – just nii see oli. Samas on Sudoplatovist siiski palju tuge mitmete sündmustemõistmisel, ka nende puhul, mis otseselt meie ajalugu puudutavad.

Nikolai Rubini raamat 20. sajandi ühest kõige eripalgelisemast Kremli võimurist – Lavrenti Beriast – on kompilatsioon ja pole kuigi heal tasemel. Rubini sihiks on olnud kummutada müüt Beriast kui Stalini aja “esitimukast” ning käsitleda tema tegevust stereotüübivabamas valguses.

Selline lähenemisviis on igati teretulnud, sest müüt Beriast kui punaimpeeriumi vägivallapoliitika peasüüdlasest püsib visalt tänapäevani. Selle müüdi loojateks olid teised Stalini surmaga “orvuks” jäänud lähikondlased (N. Hruštšov, G. Malenkov, L. Kaganovitš, V. Molotov), kes nüimoodi püüdsid end vastutusest vabastada. Müüt Beria Verisest aitas neil võimul püsida ning oma endise kaaslaste hukkamõistu kattevarjus ka tema reformialgatusi enda huvides ära kasutada. See kehtib eriti Nikita Hruštšovi kohta, kellele

omistatud “sulaaeg” vajaks põhimõttelist ümberhindamist just Beria Stalini surma järgse tegevuse raamistikus.

Tunnustades Rubini teemapüstituse aktuaalsust, tuleb siiski ühtlasi osutada tema lahenduse nõrkustele. Autor on raamatu kokkukirjutamisel kasutanud põhiliselt *perestroika*-aegses publitsistikas avaldatud kirjutisi Beriast (kvintessentsiks 1991. aastal ilmunud kogumik), tema poja Sergo Beria ja juba jutuks olnud Sudoplatovi mälestusi. Lisaks on Rubin palju tuginedud Beria parteiliseks hukkamõistmiseks 1953. aasta juuli alguses toimunud NLKP KK pleenumi stenogrammidele, mis esmakordselt avaldati 1991. aastal. Ilmselt seetõttu ei ole ta pidanud vajalikuks lisada ka kasutatud kirjanduse loetelu – see oleks välja näinud piinlikult tagasihoidlik. Kokkuvõttes on autor tegelikult suuresti lähitunud juba aegunud materjalist, sest viimase kahe-kolme aastaga on publitseeritud palju uusi allikmaterjale ning uudseid uurimusi. Samuti ei ole Rubin kasutanud Läänes avaldatud uurimusi, eelkõige Amy Knighti monograafiat Beriast.

Ükski siinsest kolmest huvipakkuvast tõlkeramatust ei ole klassikaline ajaloouurimus, mistõttu nende sisuline arvustamine oleks suhteliselt otstarbetu. Pole ju mõtet Radzinskile ette heita tema kontseptsiooni nõrku kohta, sest see lõhuks autori kujutluspildi terviku. Pealegi ei pretendeerigi tema käsitus kõiketeadmisele.

Hoopis viljakam tundub nautida ta originaalseid mõtteavaldusi, olgugi sageli nendega sisuliselt nõustumata, ning ladusat kirjutamisoskust. Niisamuti ei ole eriti mõttekas polemiseerida Sudoplatovi mä-

lestuste või Rubini kompilatsiooniga. Küll aga annavad need raamatud sobiva võimaluse põgusalt arutleda üldisemate probleemide üle, mis venekeelse ajalookirjanduse eestindamisel viimastel aastatel silma on hakanud.

Ilukirjanduslike tõlgete puhul on üsna tavapärane, et nad on varustatud saate- või järeldsõnadega. Ajalooalaste tekstide tõlkimisel aga on selline komme Eestis haruldane. Ka kõnesolevate raamatute puhul ei ole kirjastused kaasanud professionaalseid ajaloolasi teksti üle vaatama ega kommenteerima. Kas pole peetud "koduvillaste" ajaloolaste kasutamist kohaseks või siis on tegemist lihtsalt teadliku möödavaatamisega kogu säärase lisatöö vajalikkusest, polegi siinkohal eriti oluline. Nii või teisiti on näidatud oma suhtumist nendesse, kellela poleks üldse mõtet raamatuid üllitada – lugejatesse.

Pole kahtlust, et kõik kolm arvustatavat raamatut – eldkõige atraktiivse teema tõttu – laialdase lugejaskonna leiavad. Kuid kirjastus peaks siiski mõtlema ka sellele, et lugejal oleks mugav tema huviorbiiti sattunud väljaannet kasutada. Sugugi tähtsusetud ei ole seejuures ka mitmed puht praktilised aspektid, alates raamatu kõite kvaliteedist ja lõpetades abistavate registre, selgitavate märkuste ja muu vajalikkuga. Või arvatakse, et pelgalt teksti eestindamise ja üllitamisega – nagu on toimitud kõnealuste raamatute puhul – ongi kirjastus oma ülesanded lugeja ees täitnud? Paraku ainult sellest vist ikka ei piisa.

Venemaal pole tõesti vaja Edvard Radzinski ja Pavel Sudoplatovi eraldi tutvustada, kuna need räägivad ise enda eest. Eesti lugeja aga võiks nii autoritest

ning ka nende raamatute retseptisioonist Venemaal ja välismaal siiski rohkem teada.

Mõlemad raamatud on teatavasti ilmunud ka teistes keeltes ning laia kõlapinda leidnud. Põguski ülevaade erinevatest hinnangutest ja arvamustest oleks maa-keelsele lugejale kindlasti toeks ja aitaks eristada terasid sõkaldest. Radzinski viimaste aastate looming väärinuks tervikuna kindlasti lähemat tutvustamist. Sudoplatovi mälestusteraamat ei teavita meid ei autori surmadaatumist ega sellest, et katkend tema mälestustest on varem ajakirjas *Akadeemia* ilmunud. Kas Eesti lugeja ei võiks teada sedagi, et Sudoplatovi poeg Andrei Sudoplatov (Kaganov) on isa mälestusi omalt poolt kommenteerinud? Tegemist on kahekõitelise mahuka raamatuga (kokku 1066 lk), mis avalikustab mitmeid uusi momente Pavel Sudoplatovi eluteelt. Pealegi on Sudoplatovi mälestused Venemaal ilmunud mitmes redaktsioonis. Kirjastus Olion on küll kindlasti teinud õigesti, et on valinud tõlkimiseks mälestusteraamatu kõige täielikuma venekeelse variandi (ilmunud 1997), mitte aga varasema, pisut kärbitud väljaande (1996; pealkirjaga "Kreml ja luure"). Tõsi, teaduskirjanduses on jälle sagedamini viitamist leidnud just 1996. aasta väljaanne. Üsna samasugune on olukord ka Rubini Beria-käsitlusega. Enamikule eesti lugejaist pole ju kättesaadavad uuemad uurimused 1953. aasta sündmustest ja Beria "uuest kursist", mis Rubini raamatus ei kajastu.

Vahemärkusena olgu öeldud, et asjatundlikku kommenteerimist väärinuksid mitmed muudki hiljuti ilmunud ja Vene-

maa lähiajalugu käsitlevad tõlkeraamatud. Nii on kirjastus Olion kahetsusväärseel kombel ilma saatesõnadeta üllitanud Viktor Suvorovi raamatud ning jätnud lugeja teadmatusse sellest, millise diskussiooni need raamatud on Venemaal vallandanud ja sel viisil Teise maailmasõja algusaastate (1939–1941) uurimise täiesti uuele tasemele tõstnud.

Iga raamatu puhul on tänuväärseks abivahendiks kõikvõimalikud registrid. Retsenseeritavatel üllitistel puuduvad need kahjuks täiesti. Iseäranis ei saa heaks kiita isikunimede registri puudumist. Selle olemasolu olnuks kõigis kolmes raamatus (eriti aga Sudoplatovi mälestuste puhul) hädavajalik – ka hoolimata tõsiasjast, et neid polnud originaalväljaannetelgi.

On tõsi, et Venemaa kirjastamiskultuur isikunimede registrit eriti ei tunnista, kuid kas peame meie seda tava järgima? Register oleks kindlasti võimaldanud ka kokku viia või ühtlustada erisuguseid nimekujusid ning ehk vältida võimalikke eksitusigi selles valdkonnas. Eksitavaid nimekujusid selles valdkonnas. Eksitavaid nimekujusid tuleb aga ette kõigis kolmes raamatus, kusjuures mõnigi kord ka suhteliselt teada-tuntud nimede puhul (nt Uborevitš *pro* Uborevičius, Aitigon *pro* Eitigon jne).

Omaette probleemiks on kindlasti ka tõlke sisutäpsuse küsimus. See seostub otsapidi ajastu lingvistilise tausta ning ühiskonna sotsiaalse etiketi adumisega.

Ühiskonna sotsiaalsed suhted fikseeritakse sotsiaalse etiketi süsteemis: auastmete, teenistusastmete, nomenklatuursete ametikohtade, autasude, eraldusmärkide ja muude tunnustega.

Kindel auaste või nomenklatuurne ametikoht osutab selle kandja kohale

ühiskondlikus hierarhias ning näitab teeneid riigi ees. Nii oli see ka nõukogude ajal, kusjuures mitmetes elementides (autasud, eraldusmärgid, vormiriietus jms) võis selgesti täheldada punaimpeeriumi ihalust tsaariaja järele.

Nõukogude ühiskonnas oli eriline koht “nomenklatuuril”. Kindla nomenklatuurse ametikohaga käisid kaasas kindlad privileegid. Nomenklatuur ise oli mitmekihiline ning sellesse ringi saamiseks ja seal püsimiseks kehtisid kindlad käitumismallid ja kirjutamata reeglid, mida tuli püüdlilikult jälgida. Nõukogude ajastu sotsiaalset etiketti tundmata on raske mõista tollast ühiskonnaelu tervikuna ning selles kehtinud formaalseid ja mitteformaalseid suhteid.

Iga ajastu jätab nii või teisiti oma jälje kaasaegsete keelekasutusse ja kirjasõnasse. Ka seda lingvistilist tausta tundmata ei saa konkreetset ajastut adekvaatselt mõista. Nõukogude aeg pole loomulikult mingi erand. See ajastu sünnitas uue keele, mille tunnusjooneks olid arvukad sovetismid – nõukogude tegelikkust ja selle eri tasandeid peegeldavad keelendid.

Tänapäeva seisukohalt vaadates oli tegemist totalitaarse ühiskonna ülepolitiseeritud keelega, omamoodi “ideelise müüdiloomise” vormiga. Totalitaarse riigi jaoks oli see uus keel vajalik vaimsure, individuaalsuse ja vabamõtlemise tasalülitamiseks.

Uute keelendite ja väljendite väljamõtlemise ja juurutamisega tegelesid aktiivselt nõukogude ametnikud, ajakirjanikud, kirjanikud, teadlased ehk lihtsamalt öeldes – suur osa tollasest ühiskonnast.

Nõukogude inimese olemus peegeldus

paratamatult tema igapäevases suulises ja kirjalikus keelekasutuses, väljendites ja ütlemistes. Kõnes kasutatavad sõnad ja väljendusviisid ei märgistanud mitte ainult ajastu üldist tonaalsust, vaid näitasid ka seda konteksti, milles iga konkreetne inimene ühiskonnas tegutses. Küllalt lihtne on eristada nõukogude võimuladviku keelepruuki tehasetöölise omast, raske on segi ajada sõjaväelase ja kolhoosniku väljendeid ja sõnakasutust. Ajastu lingvistiline taust on sillaks tollaste ühiskondlike suhete mõistmisele, mis esmapilgul võivad tunduda nii selged ja üheülbalsed.

Praeguseks on nõukogude ajastu keelest saanud niisiis juba omamoodi ajalooallikas, mille tundmine on möödapääsmatu nii ajastu uurimisel, mõtestamisel kui ka – mis siinsest probleemipüstitusest lähtuvalt kahtlemata oluline – vahendamisel.

Sovetiaja lingvistilise tausta üheks väga ilmekaks tahuks oli näiteks kõikvõimalike lühendite vohamine. Need lühendid on ühiskondlikus teadvuses talletunud kahe ti. Ühest küljest on tegemist üldtuntud lühenditega (nt KGB, NKVD, NLKP jms), mille lahtimõtestamine tänapäeval ei nõua erilist vaeva ka nooremalt põlvkonnalt.

Teisalt on aga enamik lühendeid vähetuntud. Tundmata neid tavaelus vähe kasutatud lühendeid, on äärmiselt raske, sageli lausa võimatu, aru saada tollaegsest dokumentatsioonist, kirjandusest, publitsistikast, allikmaterjalidest, kirjavahetusest.

Ka siin vaadeldavate raamatute leheküljed on täis pikitud kõikvõimalikke nõukogude ajastu tegelikkust peegelda-

vaid lühendeid alates tšekaast ning lõpetades kas või TASSiga. Nende ja paljude teiste lühendite lahtiseletamist pole aga enamasti peetud vajalikuks. Venemaal ei tekita tšekaa ja tšekisti mõistmine ilmselt erilisi probleeme, need mõisted on seal piltlikult öeldes koos emapiimaga ühiskondlikku teadvusse imendunud. Kahtlen aga, kas enamik Eesti lugejaid neid alati adekvaatselt avada suudab, eriti kui praegusi kooliõpilasi silmas pidada. Usun, et paljudel tekib probleeme isegi NKVD, MVD, MGB ja paljude teiste tegelikult sageli kasutatavate lühenditega. Kui paljud lugejad ikkagi teavad, et NKVD, SARK ja MVD tähistavad sisult ühte institutsiooni?

Kõik kõnealused raamatud aitavad kaasa nõukogude ühiskonna sotsiaalse etiketi mõistmisele. Kuid nõukogude ajale nii iseloomulike lühendite ja sotsiaalse etiketi elementide tõlkimine ning arusaadavaks tegemine eesti lugejale on siiski probleeme tekitanud kõigi kolme puhul. Neid eestindusi lugedes tekkis üsna sageli tahtmine raamaturiuililt originaal haarata, et veenduda, millega küll võiks tegemist olla. Kohati on üsna üldtuntud lühendite tõlkimisel jõutud omapärase tulemuseni.

Kuidagi ei osanud ette kujutada, et Sudoplatovi mälestustes (lk 138) leiduv lühend *gosplan* (Riiklik Plaanikomisjon) on saanud eestikeelseks vasteks “Ministrite Nõukogu Riikliku Rahvamajanduse Perspektiivplaneerimise komisjon” (lk 138). Kuna seda mõistet on seal kasutatud 1939. aasta sündmuste kirjeldamisel, sobib märkida, et Ministrite Nõukogu moodustati Nõukogude Liidus paraku alles 1946. aastal. Sõnaraamatus olev vaste ei

pruugi alati olla kõige täpsem. Selline pehmelt öeldes “vabatõlkimise” näide ei ole mitte hälbiv erand, vaid pigem reegel. Kolmest raamatust on kõige korrektsem kindlasti Radzinski teose tõlge.

Sudoplatovi puhul osutub eksitavaks juba raamatu alapealkiri: kui originaalis on see “Lubjanka ja Kreml 1930.–1950. aastatel”, siis maakeelne väljaanne fikseerib ühemõtteliselt “Lubjanka ja Kreml 1930–1950”. Nii aga ei tohiks Sudoplatovi jaoks kõige olulisem aasta – 1953. aasta, mil ta arreteeriti ja aastateks vangi mõisteti, – ju üldse raamatukaante vahele mahtuda! Teleriekraanil on mängufilmide lõpus sageli kirjas: “Lindilt tõlkinud...”. Kas ei peaks ka raamatu lugejat säärasest “vabatõlkest” kuidagi teavitama?

Eesti ajalugu on pikka aega olnud seotud Venemaa arengutega ja neist sõltunud, eraldumata siiski päriselt ka Euroopa üldistest suundumustest. See, lihtsustatult öeldes kahe maailma vahel olek, on omakorda tuntavalt armistanud meie ajalugu, mistõttu ei saa me kohalikke olusid uurides enamasti välistada ei Euroopa ega Venemaa konteksti. Enamik 20. sajandi Eesti ajaloo teemasid – tahame me seda või mitte – nõuab oma lahtimõtestamiseks Venemaa konkreetsete olude tundmist ning sealsete ajaloouurimuste silmaspidamist. Eriti kehtib see nõukogude aja uurimise kohta.

Sellest lähtudes võiksime küsida – mida uut pakuvad nimetatud raamatud meie ajaloo paremaks mõistmiseks? Tuleb tunnistada, et eriti mitte midagi. Sudoplatovi raamat annab küll väärtuslikku lisateavet 1939. ja 1940. aasta sündmuste kohta

ning aitab kindlasti paremini aru saada nõukogude repressiivaparaadi toimemehhanismidest ning võimuvõitlusest Kremli ja muudestki nõukogude ajastu nüanssidest. Kuid see on ka kõik. Radzinski ja Rubini raamatutest on Eesti olude mõistmisel vähe abi. Beria eluloos käsitletakse küll tema tegevust pärast Stalini surma 1953. aastal, kuid kõige olulisemast probleemist (ja mitte ainult Eesti jaoks) – “Lubjanka marssali” rahvuspoliitikast – läheb Rubin peaaegu täielikult mööda.

Seega ei saa mööda vaadata ka valiku küsimusest – mida tõlkida, mida mitte? Kui vaadata 1990. aastatel Eestis avaldatud Vene ajalugu puudutavaid raamatuid, siis on tegemist enamalt jaolt ühehülaliste üllitistega, mille tõlkimisel on silmas peetud üksnes eeldatavat lugejamenu. Sisuline pädevus on jäänud tagaplaanile. Eesti lugejale pakutakse I. Bunitši, L. Vassiljeva, V. Suvorovi, H. Troyat’ teoseid – kui piirduda esimesel hetkel meeldetulevate autoritega –, milles ilukirjanduslik käsitlus domineerib dokumentaalse alge üle. Ka Radzinski, Sudoplatovi ja Rubini raamatud täiendavad seda loetelu. Eesti lugejale võimendatakse müüti Venemaa “müstilisusest” ning ebamäärasusest. Iseenesest oleks sellistegi käsitluste avaldamine igati tervitatav – kui paralleelselt tõlgitaks ka teaduslikult pädevoid raamatuid.

Kahjuks pole aga viimastel aastatel eestindatud ühtegi tõsiseltvõetavat uurimust, mis käsitleks Venemaa ajalugu viimasel kolmel sajandil. See ei tähenda, et Venemaal ei oleks ilmunud asjatundlikke ja hästi kirjutatud ajaloouurimusi, mis vääriskid tõlkimist. Ma ei räägi siin läinud aastal ilmunud Boriss Mironovi monu-

mentaalsest kahekõitelisest Venemaa sotsiaalajaloost (ilmunud juba ka inglise keeles), mis vaieldamatult on viimaste aastakümnete Vene ajalookirjanduse üks tipp-teoseid. Mõtlen pigem kitsamatele teemadele ja ajalooperioodidele keskendunud uurimusi, mis otsapidi kommunikeeruvad meie ajalooga ning pakuksid vaieldamatult huvi ka laiemale lugejaskonnale Eestis. Nimetagem siinkohal kas või J. Anisimovi, B. Kamenski, N. Troitski, J. Zubkova jt asjatundlikke ja loetavalt kirjutatud uurimusi.

Niisugused autorid pole paraku kirjastuste vaatevälja jäänud ning enamasti ei leia me paljusid Venemaal ilmunud ajalooraamatuid ka raamatukogudest, kuna süstemaatilist komplekteerimist sel alal ei toimu. Nii ongi Vene ajaloo vastu huvi tundev lugeja suuresti sundseisus ja peab leppima eelkõige kindlale lugejamenule orienteeritud eestindustega.

Kokkuvõtteks rõhutaksin siiski, et Venemaa ajaloo eri perioode ja tahke avavate käsitluste (ja mitte üksnes venelaste endi kirjutatute) tõlkimine eesti keelde on igal juhul teretulnud ja vajalik ning senitehtugi väärrib heakskiitmist. Loodetavasti paraneb tulevikus ka raamatute sisuline valik ning editsiooni kvaliteet.

TARMO KULMAR

Sõnum aastakümnete tagant

EDUARD TENNMANN. VARJATUD VARANDUS. Koostanud Hando Runnel. Ilmamaa, Tartu, 1999. (Eesti Mõttelugu; 29). 558 lk. Hind 115 kr.

Aastavahetusel nägi kirjastuselt Ilmamaa ilmavalgust kogumik, mis koondab endas lõppeva sajandi alguskümnendite ühe tuumakama mõtleja, Tartu Ülikooli esimese võrdleva usuteaduse professori Eduard Tennmanni töid. Tegemist on kirjutistega, mis olid aktuaalsed Eesti sündiva ja kujuneva riikluse aegses ühiskonnas ning mis nüüd, kui me oma rahvusriiki taas üles ehitame, jälle meenutamist ja ülelugemist väärivad.

Eduard Tennmann sündis uue kalendri järgi 29. juulil 1878. aastal Sankt-Peterburgis käsitöölise peres. Ta omandas ärialase hariduse ja isegi tegutses selles vallas, kuid loobus, kuna omasõnutsi teda "selle moraal ei rahuldanud".¹ Püüid vaimsete väärtuste järele ajas noore Tennmanni sooritama toonase impeeriumipealinna 5. gümnaasiumis abituuriumieksameid ja jätkama õpinguid Tartu (Jurjevi) Keiserliku Ülikooli usuteaduskonnas, mille ta lõpetas, nagu näitab 1910. aasta 10. juunil välja antud diplom, graduateeritud teoloogiaüliõpilase kraadiga.² Seejärel töötas Eduard Tennmann vaimulikuna ja kooliõpetajana Viljandis, Pärnus ja Tallinas, kuni kutsuti 1919. aasta novembris Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli uskude aja-

¹ ERA, fond 2100, nim1, s-ü 16250.

² Sealsamas.

loo, usufilosoofia ja usupsühholoogia dotsendiks. Samal ajal jätkas ta 1919–1934 kirikuõpetaja kohustuste täitmist Jüri ja Maarja-Magdaleena kogudustes.³ 1922. aasta novembris omistati talle väitekirja “Mooses ja prohvetid” kaitsmise järel teoloogiakandidaadi kraad.⁴ Järgneb 14 aastat väldanud intensiivne teadlase ja õppejõutöö. 1926. aastal sai Tennmann võrdleva usundiloo professori kohusetäitjaks, kelleks teda korduvalt tagasi valiti, lühikest aega enne surma valiti ta 1936. aastal süstemaatilise usuteaduse professoriks. Ta oli alates 1925. aastast usuteaduskonna teaduslik sekretär ja alates 1928. aastast *Usuteadusliku Ajakirja* toimetaja, korduvalt dekaanide kohusetäitja, tema teaduslikku tuntust kinnitavad sagedased esinemiskutsed teoloogiakongressidele ja esinduslikele rahvusvahelistele kiriklikele nõupidamistele. Tennmann kaitses *dr. theol.* kraadiga doktoriväitekirja “G. Teichmüller’s Philosophie des Christentums” 7. mail 1931. aastal. Selle töö ja teistegi selleteemaliste kirjutistega on ta eesti kultuurilukku läinud Teichmülleri filosoofia parima tundja ja edasiarendajana. Täie loomejõu tipul suri Eduard Tennmann ootamatult 19. novembril 1936. aastal, jättes leinama abikaasa ja kolm täiskasvanud poega.⁵

Tennmanni loomepärand on väga ulatuslik. Ta on rea teaduslike, hulga pedagoogiliste ja paljude päevapoliitiliste kirjutiste autor. Eriti viimased leidsid tolleaegses eesti ühiskonnas mitmetist vastukaja. Tal oli konflikte koguduse ja kirikuvalitsusega, talle on ette heidetud kaasatundmist natslikule liikumisele Sakasamaal.⁶ Tagantjärele võib neis asjus tema kui inimese iseloomustamiseks nentida võibolla vaid vähest tolerantsust, kompromissitust ja “kõva käe poliitika” pooldamist, mis vastab tegelikult kõigiti ajastu vaimule 1930. aastate Euroopa sündmuste kontekstis, mitte aga enamale. Seevastu teadlase ja pedagoogina on Tennmann oma õpilaste suust ja sulest pälvinud küll vaid kiitust.

Tennmanni produktsiooni võib jagada tinglikult viide rühma. Esmalt magistritöö, eriti aga aastail 1924–1931 avaldatud kuueosaline algkoolide usuõpetuse õpik, millest ilmus mitu kordustrükki.⁷

Teine rühm on esindatud *Usuteaduslikus Ajakirjas* ilmunud teoloogiliste artiklitega, mis on eksegeetika, kirikuloo ja võrdleva usuteaduse alalt.⁸

Kolmas rühm käsitleb Tennmanni doktoriväitekirjaga seotud teematikat – uurija eelistas Teichmüllerit järgides pooldada personalismi kui alternatiivi idealis-

³ ERA, fond 2100, nim 2, s-ü 1211.

⁴ ERA, fond 2100, nim 1, s-ü 16250.

⁵ ERA, fond 2100, nim 2, s-ü 1211.

⁶ Sealsamas.

⁷ Vt nt E. T e n n m a n n, Tõusvale usule. Usuõpetuse lugemik algkoolidele. I õppeaasta. Tartu, 1924; E. T e n n m a n n, Teadvale usule. VI õppeaasta. Tartu, 1931.

⁸ Vt nt E. T e n n m a n n, Kirja seletamine. *Usuteadusline Ajakiri* 1931/32, nr 3/4, lk 141–176; E. T e n n m a n n, Präanimistlikud motiivid “Kalevipojas”. *Usuteadusline Ajakiri* 1928/29, nr 1/2, lk 40–48 ja 73–77.

mile ja materialismile.⁹ Neljandasse rühma kuuluvad Tennmanni teaduslikult kaalukaimad teosed – esimesed eestikeelsed algupärased usundiloo, usundipsühholoogia ja usundisotsioloogia õpikud.¹⁰ Viies rühm on kirjutiste poolest kõige arvukam – siia võib paigutada Tennmanni kirikupoliitilised, riigifilosoofilised ja majandusteaduslikud artiklid.

Käesolev koguteos on koostatud esmaajoones viimase valdkonna töödest. Artiklid on esitatud kronoloogilises järjekorras kahes rubriigis. “Lootusemaa” hõlmab perioodi 1919–1927, “Riigifilosoofia” aastaid 1927–1936. Tennmann ei kirjuta kunagi tingimata ainult usust, riigist või majandusest. Sisuliselt ei olegi artiklit, kus ta ei käsitleks neid kolme valdkonda ühtse, läbipõimunud tervikuna. Ei maksa end lasta eksitada pealkirjadest ja loota, et nende sõnastust jälgides saame raamatus olevad kirjutised kolme ossa jagada. See ei õnnestu. Pigem on otstarbekas seirata Tennmanni arengut, ent mitte ainult kui teravapilgulise kirikutegelase ja majandusharidusega usuteadlase oma. Meie ees kangastub Eesti riigi, eesti ühiskonna kujunemislugu enam kui viieteistkümneda aasta jooksul.

“Lootusemaa” 24 artikli taga näeme omariikluse võimalustelt palju ootavat Tennmanni. Maailmasõda on lõppenud, aeg on varemetele üles ehitada ühiskond,

mida turvaks inimsõbralik ja demokraatlik riik – see ei laseks kapitalivõimuritel tavalist inimest paljaks varastada. See oleks ühiskond, mille liikmed oleksid koondunud autonoomse rahvakiriku ümber, mis kaitseks ja edendaks riigikodaniku vaimsust ja kujundaks tema väärtushinnanguid lapseast ja varasest koolipõlvest peale. Sinna kuuluksid elurõõmsad ja algatusvõimelised inimesed, kes lootusrikkalt oma unistusteriiki üles ehitaksid ja selle võimaluse eest tänumeeles Jumalat kiidaksid.

“Riigifilosoofia” (48 kirjutist) kajastab juba autori mõneti teistsuguseid meeleolusid. Ülemaailmse majanduskriisi vapustus ei ole ka Eestit puudutamata jätnud, toimetulekuraskused on süvenenud, poliitilised heitlused ja vägikaikavedamised viivad isikuvõimutaotluste süvenemisele. Ka Tennmann liitub nendega, kes näevad väljapääsuna tugevat riigivõimu. Ei jää Eesti luterlik kirikki puutumata ideevõitlustest. Ta hoiatab poliitilise elu tasakaalustamatu arengu eest, kasuahne kapitalismi eetika vaeguse eest, autuse süvenemise, vaimu ja intellektuaalsuse alahindamise eest. Mõtleja ei lange pessimistliku lootusetusesse, ta püüab pakkuda lahendusi. Väljapääs võiks leiduda rahva tihedamas koondumises ristiusu väärtuste ja rahvakiriku ümber. Siingi on Tennmannil ideelise alusena välja pakkuda

⁹ Vt nt E. T e n n m a n n, G. Teichmüllers's Philosophie des Christentums. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, B XXII. (Tartu, 1931); E. T e n n m a n n, Hinge surematus. Tartu, 1935. Korduustrükk: Tallinn, 1995.

¹⁰ E. T e n n m a n n, Maailma usundid. Tartu, 1935. Korduustrükk: Tallinn, 1990; E. T e n n m a n n, Üldine usundipsühholoogia. Tartu, 1936; E. T e n n m a n n, Ekstaas ja müstika. Tartu, 1936. Korduustrükk: Tallinn, 1996; E. T e n n m a n n, Usk ja majandus. Tartu, 1938. Korduustrükk vaadeldavas teoses: Tartu, 1999.

teichmüllerlik personalistik¹¹ maailma-vaade.

Kogumiku kolmanda osa moodustab usundiloolase viimane teos – “Usk ja majandus”. Nii nagu Tennmanni usundiloolised ja usundipsühholoogia-alased teosed on ka see tema ainus ulatuslik usundisotsioloogia valda kuuluv omaette uurimus, hoolimata vastavate teadusharude vahepealsest edenemisest ligi seitsmekümne aasta jooksul, ajale vastu pidanud – muidugi eelkõige teaduse toonast taset silmas pidades, mis oli välja kujunenud raamatu kirjutamisajaks. “Usk ja majandus” ilmus kaks aastat pärast Tennmanni surma. Religiooni ja majanduse vahekorra analüüsi alustab ta Vana-Egiptusest, jätkab Piibli ajastutega ning jõuab välja 20. sajandi algusesse, käsitledes isikupärase nurga alt olulisimaid majandusteooriaid, Calvin, Marx ja Weber kaasa arvatud. Muidugi ei tarvitseta väljapakutavate seisukohtadega nõus olla, lugeja leiab kindlasti ka fakti- ja tõlgendusvigu. Siiski on “Usu ja majanduse” tähtsust kui mõtteviisi kujundajat toonasele haritud lugejale (ja eesti kultuuriloo põneva ajaloomälestusmärgina ka tänasele huvitujale) raske üle hinnata.

On huvitav tähele panna, et Eduard Tennmann jõudis oma kaalukamate töö-

deni elu lõpuaastatel 1935–1936. Tema pideva teadusliku ja mõtteloolise edene- mise kohta on kirjutanud Tennmanni õpi- lane Uku Masing: “On imelik, et inimene tema vanuses võib muutuda veel ja kas- vada, kuid siiski oli nõnda. (...) Tõepoo- lest, ta ju algas alles.”¹²

Tegemist on sisult igati kaaluka raama- tuga, mis aitab täita üht meie vaimukul- tuuris 20. sajandi teisel poolel ajaloolis- te olude sunnil tekkinud tühikut. Toime- taja Katre Ligi tulemusrikka tööna on see “Eesti Mõtteloo” sarja köide ka väliselt ja vormiliselt igati korrektne. Lugejat aita- vad asjatundlikult koostatud märkused, viited ja nimeloend.

On rõõmustav tõdeda, et rasketest aegadest hoolimata on raamatu väljaand- mist rahastanud eesti keele ja rahvuskul- tuuri programmi raames Kultuuriminis- teerium ja Haridusministeerium, samuti on Tartu Ülikool missioonitundlikult va- bastanud usuteaduskonna, mille kaudu Tennmanni raamatu projekti finantseeri- mine toimus, selle sihtotstarbelise raha- eraldise üldkululõivust.

¹¹ G. Teichmüller pakkus personalismi välja kolmanda filosoofilise võimalusena materialismi ja idealismi suhtes. Selle õpetuse keskmes on inimesiksus (persona) kui side idee ja mateeria vahel. Usk, teadus, kunst ja kõlblus on tüüpiliselt inimesele omased nähtused, seega on vaid inimesele omane kogu vaimuelu. Vaid inimesel on teadvus ja eneseteadvus, s.o hing kui mi- nateadvuse kandja. Inimhing on seega isiksus, mis idee ja mateeria orgaanilisse tervikusse seob, teisisõnu – inimeseta poleks ideel ega mateerial eksisteerimismõtet. Vt lähemalt ka E. T e n n m a n n, Hinge surematust. Tallinn, 1995, lk. 28–33.

¹² U. M a s i n g, Prof. Ed. Tennmanni areng. Rmt-s: U. Masing, Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. Tartu, 1993, lk 195.

ART LEETE

Elu nagu filmis

ILMAR TALVE. KEVAD EESTIS. *Autobiograafia I*. 1997. 392 lk; KUTSUMATU KÜLALINE. *Autobiograafia II*. 1998. 301 lk; KOLMAS KODUMAA. *Autobiograafia III*. 1999. 381 lk. *Kõik: Ilmamaa, Tartu.*

Elulugu on peegeldus. Selle üks olulisim osa, algus, on seekord omakorda suurema peegelduse väiksem vastuhelk. Seletus sellele, miks on tuhandeleheküljeline autobiograafia üldse loodud. Ilmar Talvet ei rahulda selle tegevuse ennegiolek ega ka sisemise tarbe rõhutamine. Autobiograafina põhjendab Talve (Taani teadlast J. Kondruppi järgides) oma tegevust kui teda impulseerinud ning vorminud elatu ja kogetu jälgimist (1. kd, lk 7–8).

Autobiograafia esimene osa haarab üht-teist Ilmar Talve vanemate elust ja ka peategelase enda elu kuni Teise maailmasõja lõpuosani. Oluline osa on ka Talve lapsepõlve kodulinna Tapa kirjeldamisel. On üleüldse tähelepanuväärne, et ajale ja ruumile, millest autoril tegelikult suhteliselt vähe kogemusi on, pühendatakse silmapaistvalt palju tähelepanu (vanavanemate ja vanemate elule enne Ilmar Talve sündi ning varasele, kehvasti mäletatavale lapsepõlveajale). See aga ongi lubatud mõjudekonteksti kirjeldus, niipalju kui Talve seda tagasi mõelda suudab.

Ilmar Talve õpingud Tartus pole ehk eriti originaalne kirjeldusaines, seda on paljud ennegi meenutanud. Samas ei seisa see kuidagi lahus elukirjelduse üldvoolust. Võrreldes nii mõnegi ilukirjandusse vor-

mitud eestiaegse Tartu tudengipõlve vaatlusega on Talve kirjeldus aga suhteliselt napp ning väheromantiline, keskendudes peaaesjalikult õpingute asisemale poolele. Ilmselt olid siis just need isiksuse arengu seisukohalt olulised. Sest põhiline areng, mis kõiki kõiteid seob, on Ilmar Talve kui teadlase sisemine ning vormiline kujunemine.

Ilmselt on suurem tõsidus ka autori taotlus. Naljakaamad elujuhtumised on ehk meelegagi autobiograafiast välja jäetud. Näiteks 1942. aastal toimunud Vadjajuurimisretke kirjeldus (1. kd, lk 264–269) sisaldab ainult eluolulisi tõsiasi ja teavet, kes millisele materjalile keskendus. Samadel välitöödel juhtunud humoorikatest seikadest pole aga juttugi. Kuigi arvesse võiks tulla näiteks lood sellest, kuidas ühel õhtul ööbimispaiga poole kõndides Paul Ariste oli kogu aeg püssitoruga Gustav Rängale tagumikku torkinud ja alles kohale jõudes selgus, et Ariste oli kogemata kaasa haaranud Eerik Laiu püssi ja see oli laetud... Või kuidas Ränk vihastas, kui Saksa armee poolt ekspeditsiooniliikmetele eraldatud tubakakogusest tahtsid oma osa saada ka mittesuitsetajad Ariste ja Laid. Ariste küll pidigi midagi saama, sest ERMi fotokogus on pilt, kuidas Ariste kohalikele suitsu jagab. Et tuhandeleheküljelinegi autobiograafia on vaid elu konspekt ning sellest on välja jäänud hulk meelesmõlkunud ainest, kinnitab raamatute lõpus ka Talve ise (3. kd, lk 357). Niisamuti sedagi, et materjali valikul on olnud kindel süsteem ning struktuur.

Põnevaks läheb, kuigi peamiselt välisel moel, sõjaaja kirjeldus. Hoolimata sellest et ka sõjamälestused iseenesest pole

ju mingi haruldane žanr. Sõda on aga põnev iseenesest. Maal ja merel toimuvad seiklused näitavad suure juhuse tohutut rolli mõningatel eluhetkedel või isegi hulgana terve perioodi vältel. Talvet jälitavad kogu sõjaaja mingid ohud. See on justkui ahelreaktsioon, mille käigus maha langevate hiidklotside alt õnnestub peategelastel kogu aeg viimasel hetkel kõrvale põigata.

Ka teise köite algusosas on sõjapõnevus veel visa vaibuma ja mõjub ikka kütkestavalt, hoolimata sellest et suhteliselt õnnelik lõpp on ette teada. Sõja lõpulgi edasi kestev minek sinna, ei tea kuhu, tooma seda, ei tea mida, tähendab mõningast eemaldumist raamatu pealiinilt, teadustegevusest. Kui tähendab. Sest just see sõjapõgenikuna hulkumine annab ju tulevasele professorile kultuuridevaheliseks võrdluseks vägagi elulist ainet. Olgugi et selline põgenemine oli tollal Euroopas küllaltki tüüpiline tegevusala. Siin aga ongi üks nende raamatute paradokse: 40ndate keskel toimub ajastuspetsiifiline rutiinne *action*, millele hiljem järgneb silmapaistev edasijõudmine akadeemilises vallas. Elukäigu teine pool on küll sisult eriline, aga pole lugedes hoopiski nii haarav. Sest kui ise pole neid asju läbi elanud, on raske näha siin midagi heroilist. Samas: sõtta sattus 40ndail iga eestlane niikuinii, professoriks võõrsil tõusid hiljem suhteliselt vähesed. Akadeemilises vallas ei anna sõda eriti häid eeldusi, ehk vaid mõnusalt tühja pea. Ning palju visadust.

Nagu eeldada võis, osutub viimane osa Talve eluloost (tegelikult juba ka teise raamatu lõpuosa) küllaltki spetsiifiliseks

akadeemiliste detailide üksteise otsa lükkimiseks, mis laiema kultuurihuviga lugejat ehk piisavalt kõita ei suuda. Kolmas osa jääb Talve elutee sellesse etappi, mis mälestusteoorija Ene Kõresaare andmeil inimeste meenutustest tihtipeale "kaob". See on eeldatavasti "tavaline" aeg suurte ühiskondlik-poliitiliste vapustuste vahel. "Normaalsest" elujärgust hüppavad inimesed oma juttudes harilikult üle.

Talve elujutustuses aga polegi sellist päris "normaalset", niisama kulgevat aega. Kolmandat raamatut märgistab raske isiklik tragöödia, mis suunab autori arutlema teaduslike uurimuste tühisusest inimelu iseenesliku väärtuse ees. Just see eluline emotsioon hingestab justkui ka kogu üksipulgilist kirjeldust ülikoolireformidest ja muust selletaolisest. Mõistagi on inimese elus tohutult palju igapäevast, ent samas on miski muu, mis teeb elu elusaks. Ja see seab uude valgusse ka sõjakirjeldused, mis seega polegi marginaalne seiklus teadlase elus. See on lihtsalt teine, entroopiline osa elust.

Samas võib muidugi olla, et professori igapäevamälestused on mõistetavad eeskätt teistele professoritele ning muudele teadus- ja kultuuribürokraatidele. Saab ju siit lugeda üht ja teist teadus- ja õppetöö organiseerimise kohta. Sarnasus tänapäeva Eesti rahvateaduslike uurimisasutuste ja 60. aastate alguse Turu ülikooli vahel on täiesti olemas.

Talve elu on raamatutes isegi liiga täpselt antud. Inimese olemine pole vahetus mäletamises kindlasti mitte nii detailselt esindatud. Ja pärast lugemist pole ka kõik enam meeles. Vaba Lääne asukana on Talvel olnud võimalik enam-vähem kogu

aeg oma elust märkmeid teha. Kodu-Eesti rahvateadlastel kindlasti nii vaba enese enesele väljendamine võimalik polnud. Ja nüüd on raskem mäletada omaaegseid seiku ning suhtumisi. Talve autobiograafia on eluaegne tekstikonstruktsioon. See on ühe eestlastepõlvkonna sümbol, esindades teatud viisil ka seda, mida eriti ei ole: siinsete eestlaste elukirjeldusi 50ndate igapäevaelust.

Kokkuvõttes on tegu dünaamilise narratiiviga, milles kangelane areneb läbi mitmete katsumuste. Kõige huvitavam oli esimene osa, mis hõlmas aega viimase maailmasõja lõpuni. Kuid ma arvan, et subjektiivselt, ise nendes põnevates olukordades olles, vahetaks igauks taolise huvitava elujärgu sisekaemusliku, kuigi väliselt efektitu kulgemise vastu. Viimast esindab just Talve kolmanda raamatu karjääri ja uurimusi kirjeldav pool.

Talve elu on nagu film. Idüllilisele lapsepõlvele ning nooruspõlve tormilistele tunglevatele seiklustele järgneb väljateenitud ning igal hetkel aina taas väljateenitav õnnelik lõpp. Sest kokkuvõttes on see ju siiski õnnelik lugu. Ainult et filmis oleks see vist teise rütmiga antud. Kõigepealt mõned kaadrid poolenisti sooja uttu mähkond lapseest, siis 90% ulatuses seiklusi ja kohe õnnelik lõpp. Tegelikult inimese elus muidugi selliseid hüppeid ei ole. Kõik käib üsna tasapisi. Seega kätkeb Talve elulugu endas pigem kaht filmi. Üks sisaldab hulga seiklusi ja teine on mitme-seerialine psühholoogiline draama.

JANIKA KRONBERG **Luulesild Antsla–Parnass**

AIN KAALEP. HAUKAMAA LAULU'. Võro Selts VKKF, 1999. 48 lk. Hind 32 kr.

1999. aasta oli mäletatavasti võru kirjanduse aasta. Seda raamistasid jaanuaris Juhan Jaigi 100. ja detsembris Madis Kõivu 70. sünnipäev, nende vahele mahtus rohkesti konverentse, tähistamisi ja muidugi hulk trükiseid. Võrukeelne kirjandus kogus hoogu. Aasta tipmisteks raamatuteks kujunesid kahtlemata Madis Kõivu "Studia memoriae" võrukeelne köide "Kähri kerko man Pekril" ja alles tänava kaante vahele jõudnud Võru Instituudi metakirjanduslike ettekannete kogumik pealkirjaga "Võro kiränduse luumine".

Ain Kaalepi värsivihik "Haukamaa laulu" sobib seega läinud aasta kirjanduslikku konteksti suurepäraselt. Muuseum, Kauksi Ülle luulekogu "Kesk umma mäke" arvustades on Kaalep ise juba 1987. aastat arvanud sobivaks nimetada lõuna-eesti keele aastaks. Lisaks Kauksi Ülle esikkogule ilmus siis ka Madis Kõivu ja Aivo Lõhmuse näidend "Põud ja vihm Põlva kihelkonnas...". Samas arvustuses on veel öeldud, et "sild Parnassilt Munamäele on maailmakirjanduseajastul endastmõistetav". Nüüd tuleks öelda samamoodi, sest Kaalepi "Haukamaa laulu" sillatab Haukamaa ja Parnassi vahemaa ja tõendab, et ega see nii ületamatu polegi. Sealsamas on Tartus sündinud Kaalep määratlenud ka oma suhte lõuna-eesti keelde: tema jaoks pole see mitte emakeel, vaid lapsepõlveümbruse keel. Lisada tuleks sedagi, et paljud tolles arvustuses

ette aimatud tendentsid on nüüdseks saanud tegelikkuseks (võru keele ortograafia kujundamine, kuigi mitte Kaalepile meelepärasel kujul; murdekirjanduse elavnemine ja õpetamine, ilmunud on isegi aabits).

Pean siin tegema omaenese teksti üle lugedes mõne keelde ja kirja pilti puutuva täpsustuse.

Märkas, et lõunaestlasena ja Rõuge murraku keskel kasvanuna kasutan võrdväärselt nii mõisteid "võru keel" kui ka "Võru murre", ehkki möönan, et lingvistiliselt täpne on minu jaoks siiski murre. Vastavalt pean siis õigeks kasutada võru keelt kirjanduskeele, mitte aga kirjakeele tähenduses, sest suhteliselt väikesel maa-alal kõneldavana mureneb viimane omakorda eri murrakuteks ja kirjakeeleks normeerimine nivelleerib paikkondlikke erisusi liialt.

Kuna tegemist on mu lapsepõlvekeelega, siis peitub siin ka põhjus, miks ma praegust võru ortograafiat päriselt omaks võtta ei saa: ikka riivab võõrastavalt silma mõni pisiasi, mis toda praegusel kujul normeeritud keelt kuuldavalt lugedes suisa häirima hakkab. Kasvõi järgsilbi o kõrvalukustav ületaotlus, mis ilmselt on valdav idapoolsetes murrakutes ja Kaalepi Antsla kandi murdest võrsunud luules seetõttu puudub.

Kirjapildis eelistaksin praeguse ni Kaalepi kasutatud apostroofi larüngaalklusiili tähistusena, millel on ju terve sajandi pikkune traditsioon, ehkki väike konks kipub eriti pealkirjades sageli märkamatuks jääma. Kui sageli näiteks Artur Adsoni esikkogu pealkirja "Henge palango" leksikonides ja mujal on kirjutatud ja

loetud ilma mitmuse tunnust märkiva apostroofita! Muude ortograafiliste erisuste puhul olen jälle Kõivu "Kähri kerko..." lugemisest nii treenitud, et Kaalepi pakutud märgid tunduvad juba liiga keerulistena. Aga eks see kõik ole harjumise asi.

"Haukamaa laulu" on kirjutatud 1960ndate lõpus ja varajastel 70ndatel, nagu võib välja lugeda paari luuletuse pühendusest ja aimata ka autori kommenteerivast järelsõnast. Kuldseiks kuulutatud kuuekümnendate väline luuleelevus oli parasjagu vaibunud Praha sügisesse ja järelvägi eesotsas Jüri Üdiga polnud "Närvitrukis" veel lavale astunud. Teisalt, kui Mart Velskri vaateviisi järgida, siis langeb Kaalepi murdeluuleharrastus just kuuekümnendate loomuse kõige ilmekamale realiseerumisajale. Kuid mingi murdeluule tipp-periood see igatahes polnud, ka 60ndail võrumurdelisi luuletusi kirjutama hakanud Rihhard Iheri "Kassimärs" jõudis trükki alles 1980.

Kuid kas nende tõdemustega on Kaalepi luule puhul midagi peale hakata? Ilmselt mitte, nagu ei oska ma selles luulevihus näha ka dissidentluse või protestivaimu väljendust, ehkki luuletus "Valgjärve legend" põrmustab kellegi kooliõpetaja üleskutse tõrjuda murdekeel nii kodust kui koolist.

Kaalepi kui valgustaja ja humanisti missioonile murdeluuletajana võiks analoogiat näha ühes hoopis varasemas kirjandusloolises nähtuses. Pean silmas 17. sajandist alguse saanud Brockmanni, Sailemanni ja teiste sakslastest autorite eestikeelse juhuluule harrastust, mis pani alguse eesti kunstluulele ja mille kaudu

esmakordselt jõudsid kultiveerimata maa-keelde euroopalikud luulevormid. Autsaiderina toimib Kaalep Võru murdes ju samamoodi kui sakslased muiste eesti keeles, katsetab uusi vorme ja kirjutab juhu- luulet.

Viimane mõiste pole Kaalepi käsituses olnud kuidagi madaldav, vaid sellega on võimalik hõlmata koguni mõne suure luuletaja luuleloomingu tervikuna. Kunstluule-eelse rahvasõna imitatsioonina leiame kogust aga "Pikse litaania", mis on Urvaste pastori Johann Gutsblaffi üleskirjutuse järgi tuntud "Pikse palve" edasiarendus ja vahest üks Kaalepi parimaid murdeluuletusi üldse.

Ent Kaalep jõuab oma "Haukamaa lauludes" (või on õigem öelda "Haukamaa laulõn?") kaugemale ja teha rohkem kui tema eesti barokkluleet loonud sakslastest analoogid. Ta jõuab välja eesti raamatu- ja tõlkekultuuri sellesse etappi, mil võõramaa keeltest maarahvale algul mugandatud "järgiluuletustest" ja kaudtõlgetest saavad otsetõlked, mille puhul on oluline nii algupärandi autori kui ka tõlkija nimi.

Raamatu teise tsükli kuus luuletust on väikse nihkega järjestatud just sellises arengus: algul saksa, vene ja hispaania keele vahendusel vanaegiptuse, dargiini ja ketšua laulud, seejärel üks luuletus Verlaine'ilt ja provanssaali luuletajalt Mistralilt. Viimase juurde (mida omal ajal laulis ka "Hellero") kommentaarides lubatud nooti raamatust siiski otsida ei maksa.

Luulekogu sisse juhatav "Ehülaul" on muidugi otseseoses Hendrik Adamsoni "Mulgimaaga", ent kui Adamson põlise

mulgina kõneles maast, siis Kaalep enne- kõike filoloogina kõrvutab omavahel väikseid keeli ja nõuab eluõigust ka võru kirjandusele.

Kuid 20. sajandi eesti luules seob vaimusugulus Kaalepi "Haukamaa laule" kindlasti Bernard Kangroga. Mõlemad poeedid on ju ammutanud inspiratsiooni ühes ja samas kohas nirisevast lätest: Kangro alustas varajases nooruses murdevärssidega, Kaalep pani oma murdeluulelise *intermezzo* paberile üsna samal ajal, kui Kangro luges õe kirjadest lapsepõlve- maal vallandunud lätteist ning kujundas sellest inspireerituna luulekogu "Allikad silla juures" (1972). Antsla ja Urvaste kandi ajalugu ja pärimus on igatahes jät- nud jälje mõlema poeedi loomingusse kas või pastor Quandti kujul ning lisaks "Haukamaa lauludele" leidub *hommage*'e Kangrole ka mujal Kaalepi luules.

Kaalepi teiste luulekogude ja muu loo- mingu kõrval on "Haukamaa laulu" kül- lap üsna kõrvaline, nagu seda omalt poolt rõhutab ka värsiraamatu tagasihoidlik välisilme. Ent seda olulisem on raamatu koht võrukeelses kirjanduses! Selle tähen- dust ongi juba taibatud, sest "Haukamaa laulude" eest sai Ain Kaalep tunnustuseks mullu esmakordselt välja antud Gustav Adolph Oldekopi auhinna, kiiktooli, mil- les istumise vääriolisteks arvatakse neid väljaspool Võrumaad sündinud inimesi, kes on aidanud kaasa võru keele ja kul- tuuri arendamisele.

HELLAR GRABBI

Mardi Valgemäe uus teos teatrist ja kirjandusest

MARDI VALGEMÄE. KAUGEKÕNE. *Vagabund, Tallinn, 1999. 214 lk. Hind 79 kr.*

Kui kõigesööjat kutsutakse teaduskeeles "omnivooriks", siis kõigeteadja ladinapä-rane teaduslik vaste oleks "omnistsient". Kuigi see sõna ei ole eesti keelesüsteemi lülitunud ega esine teatmeteostes, tahan seda kasutada iseloomustamaks raamatu "Kaugekõne" autorit. New Yorgi Linna-ülikooli inglise kirjanduse professor Mar-di Valgemäe on tuntud eelkõige draama-kirjanduse ja teatri eriteadlasena. Kuid tema kolmas eestikeelne raamat (eelmi-sed kaks: "Ikka teatrist mõeldes", Stock-holm, 1990; "Linn ja teater", Tallinn, 1995) käsitleb teatri kõrval ka luulet, proosat, kunsti ja muusikat ning nii rah-vusvahelises ulatuses kui ka eesti ainesti-kule keskenduses.

Raamatut lugedes kujuneb üheks mõ-juvaks muljeks tõdemus, kui suverään-selt ja kui üksikasjalikult autor valdab teemat, millest ta kirjutab. Ja seda mitte ainult oma erialal. Kui isiklike reisimul-jetega elavdatud ülevaates antiikse Rooma teatrielust on teadjalikkus ootuspärane, siis eesti kirjanduse vallas on see mõne-ti üllatav, sest viimast on ta ju uurinud väljaspool õpetlastöö raamistikku. Aga tõesti – vähemalt selles raamatus käsitle-tud asjades on Valgemäe kõigeteadja, omnistsient, ka eesti kirjandusse puutu-vas. Eesti kirjandus on veel parasjagu nii suur või väike, et üks inimene suudab

seda hõlmata ja selles enam-vähem kodus olla.

Raamatu ühes keskses essees võetakse põhjaliku vaatluse alla Tuglase novell peremeheta koju jäänud ahvist ja koe-rast, "Popi ja Huhuu", kes pärdiku süü tõttu koos oma maailmaga õhku lenda-vad. Mis mulle peale suurejoonelise esit-luse ja teravmeelse allegooriatele tähele-panujuhtimise eriti imponeerib, on mõni detail, millest nähtub eelnenud uurimis-töö põhjalikkus. Näiteks see, et *The New York Times* avaldas 24.01.1928 kiitva hinnangu euroopa kirjanduse antoloogias ilmunud "Popi ja Huhuu" kohta, või see, et "Felix Ormussoni" esialgne pealkiri oli "Puuhobu ratsanik", või see, kui Valge-mäe nendib ühe erootilise lõigu väljajät-mist "Felix Ormussoni" tekstist nõukogu-de ajal välja antud raamatus.

Varasemast eesti kirjandusest vaatleb Valgemäe ka Aleksander Tassa vähetun-tud näidendeid. Sõjajärgsest nõukogude eesti kirjandusest on käsitletud Krossi "Keisri hullu", Runneli ja Valtoni loomin-gut. Tänapäevases on Valgemäe vaateväl-jas Tõnu Önnepalu ja Maimu Berg. Eriti viimase käsitelus ilmnevad jällegi Valge-mäe teadmised – peale selle, et ta toob üksikasjalikke võrdlusi Tammsaare loo-minguga, viitab ta ka Tammsaare artikli-tele, Vildele, Carl Robert Jakobsoni "Isa-maa kõnele", Oskar Looritsa "Eesti ajaloo põhiprobleemidele" ja Betti Alveri romaani-le "Invalidid".

Seejuures lähtub ta oma mõttearendu-ses Julia Kristeva filosoofilistest seisukoh-tadest, rakendades need eesti kirjandus-kriitika teenistusse.

Önnepalu "Piiririigist" rääkides võrd-

leb Valgemäe selle kompositsiooni sümfoonilises muusikas kasutatava mitmetee- malise fuugaga, Önnepalu teise romaani “Hind” motiivides leiab aga sarnasusi Puccini ooperiga “Madama Butterfly”. Et muusika pole talle vaid kõrvalteemaks kirjandusse süvenemisel, seda näeme ooperi ajaloo ja kahe tänapäevase avan- gardliku ooperi käsitelust artiklis “Ooper ja aeg”.

Kunstivalda viib essee “Viiralt pör- gud”, milles antakse tähendustõlgendu- sed graafilistele lehtedele “Põrgu” ja “Ka- baree”. Valgemäe leiab neis nii eelkristli- ke, kristlike kui järelkristlike põrgukuju- telmade visuaalseid väljendusi, pannes nende tabamiseks mängu oma rikkalikud teadmised maailma kultuuriloost. Artik- kel lõpeb puändiga – Viiralt kolmandaks põrguks oli tema enda hingeseisund “kui ta mõned aastad enne surma (...) võrdles oma valdavalt realistlikuks jäänud loo- mingut sellega, mis oli 1930. aastatest saadik sündinud graafikas”.

Põhjaliku analüüsi saab Beckett'i kuulus lavatükk “Godot'd oodates”. Eritlus toe- tub – nii nagu omnistsündile kohane – laialdasele lugemusele. Ka minu üks ere- damaid teatrielamusi oli selle näidendi New Yorgi esmalavastus 1956. aastal, kus suurepäraselt mängisid koomik Bert Lahr ja E. G. Marshall, vastavalt Estragoni ja Vladimiri osas. Valgemäe nendib, et seda näidendit, mille põhimotiivi saab tõlgen- dada kui olematu või surnud jumala oota- mist, ei tohiks võtta mingi sünge või loo- tusetu pessimismiga. Põhiliselt on tegu komöödiaga. Humoorikat külge rõhutas ka Beckett ise, kui ta selle Berliinis lavas- tas. Ka minu poolt nähtud ammus New

Yorgi etenduses jäi kõlama koomiline kül- kõrvuti traagilisega.

Beckett'i kõrval pöörab Valgemäe tähe- lepanu tervele reale teistele moodsatele näitekirjanikele, kelle tükke ta ise New Yorgis või mujal on näinud. Raamat lõpeb sümboolselt Tallinnas, seal nähtud prant- suse näitekirjaniku Yasmina Reza tüki “Kunst” lavastusega.

Kuigi raamat sisaldab külluslikult teat- ri-, kirjandus- ja kultuuriloolist, on autori esituslaad pigem loovalt esseistlik kui teadlaslikult süstematiseeriv. Ülalmainitud Tuglase novelli käsitluse on Valgemäe isegi pannud ilukirjanduslikku raami. Kui mi- dagi kriitiliselt küsitleda, siis mõnda loo- vast lähenemisest tulenevat julget ja kau- geleminevat tõlgendust, näiteks “Keisri hullu” seostamist “Hamletiga”. Mõnigi kord võib küsida, kas ta teosesse rohkem sisse ei loe, kui kunstnik või kirjanik sinna pannud on. Eriti kui ta kasutab spekulatiivseid allikaid, nagu Oskar Looritsa mõtisklused eesti ajaloo ja hinge problee- midest, mida teadlased tõsiselt ei võta.

Juba kahel aastakümnel enne taasis- seisvumist kujunes Valgemäest kaasosaline ja mõjur teatrimõtte arengus Eestis, seda nii *Manas* ilmunud kirjutiste kui isiklike kirja- ja raamatuvahetuse kaudu. Käesolev kogumik näitab Valgemäe osalust märksa avaramas ulatuses. Seejuures on raama- tusse koondamata jäänud terve rida hu- vitavaid artikleid, näiteks esseed Kaplinski ja Rummo loomingust. Väiksel vahval Vagabundil tuleb teha veel üks Valgemäe raamat.

PS. Kultuurkapitali esseistikaauhinna pidanuks 1999. aasta eest minu meelest pälvima küll just see raamat. Läks teisiti.

New Yorgis elav literaat asub žürii jaoks liiga kaugel.

TOOMAS PAUL

Illusoorne autentsus

CHARLES TAYLOR. *AUTENTSUSE EETIKA*. *Ingl k-st tlk Märt Väljataga. Hortus Litterarum, Tallinn, 2000. (Avalatud Eesti Raamat). 178 lk. Hind 73 kr.*

Hodža Nasreddini juurde tuli mees, kes kaebas oma üleaedse peale, kes teeb talle hirmsat ülekohut. Mulla kuulas jutu ära ning leidis: sul on täiesti õigus. Mõne aja pärast tuli mulla jutule naabrimees ning kurtis, kui raske tal on elada tolle mehe kiuslikkuse ja ebaõigluse pärast. Kaadi kinnitas talle: sul on täiesti õigus. Nasreddini naine, kes oli mõlemat jutuaajamist pealt kuulnud, sai pahaseks: ei ole võimalik, et hagejal ja kostjal mõlemal on õigus! Mulla nõustus naisega: sul on täiesti õigus.

Lugedes Charles Tayloriga raamatut on tunne: tal on täiesti õigus. Mees, kes on tänapäeval üks lugupeetumaid filosoofe inglise keeleruumis, teab, mida kirjutab, ning ta esitab oma arutluskäigu väga veenvalt. Tayloriga suurteoseks on panooramne käsitus "*Mina*" allikad: *moodsa identiteedi valmimine*. Eesti keelde tõlgitud raamatus on ajaloolist ehk geneoloogilist liini markeeritud vaid põgusalt, põhirõhk on pandud tänapäeva maailma suundumuste ja nende filosoofilise mõtestatuse rolli vaagimisele.

Taylor usub, et meie ajastu vaimse situatsiooni hädasid ja vaevusi aitaks lee-

vendada arusaamine nende ajaloolisest tagapõhjast. Põhiprobleem ei seisne selles, mil määral tuleb positiivsete viljade eest maksta kahjulike tagajärgedega, vaid kuidas panna arengud lunastama oma suurimaid lubadusi ja vältida nende mandumist. Nagu ütleb raamatu tõlkija Märt Väljataga oma põhjalikus järelsõnas (lk 139–170): Tayloriga meelest on ka kõige enesekesksemates tänapäevapraktikates toimimas võimas kõlblusideaal, olgu selle väljendused kui tahes alla käinud.

Taylor ei piirdu ainult naturalismi, epistemoloogia ja atomismi kriitikaga, vaid püüab selgitada, milles seisneb niisuguste mõtteviiside ratsionaalne iva ja mis neid kannustab. Tema tahab ette võtta päästetöö (lk 80, 104): leida üles, tuua tagasi ning artikleerida too kõrgem ideaal, mis on enam või vähem madaldunud praktikate taga. Ta ei ole hegellane selles mõttes, et usuks ajaloo sihipärasest kulgu, mis lunastab mineviku õudused, või arvaks, nagu kõlbaksid filosoofiakategooriad kõige kirjeldamiseks. Kuid ta usub Hegeli kombel, et inimesega seotud asju saab mõista ainult ajaloo kaudu ja ajalugu saab mõista üksnes seoses meie parima arusaamisega inimlikest asjadest. Ka jagab ta Hegeli hoiakut, et kui mingi idee või praktika on muutunud elu lahutamatuks osaks, siis ei saa see olla pelk eksitus: sellest peab saama õppida midagi huvitavamalt kui lihtlabane tõsiasi, et paljud inimesed on rumalad ja rikutud. Kriitika peab andma seletuse, miks just halvaks tunnistatu on saanud valitsevaks.

Ühiskond on iseorganiseeruv süsteem ja seetõttu ei saa praegust maailma pidada juhuslike arengute tulemuseks. Kui prae-

guseks on sündinud “kultuur, kus ühiskondlik atomism muutub üha enesest-mõistetavamaks” (lk 67), siis on sellel immanentsed põhjused. Tehnokraatlik ja bürokraatlik ühiskond peab väga tähtsaks instrumentaalset mõistust. See tingib atomismi, sest paneb meid nägema oma kogukondi nagu paljut muud instrumentaalset vaatevinklist. Ja see toidab ka antropotsentrismi, pannes meid suhtuma instrumentaalselt oma elu ja keskkonna kõikidesse tahkudesse: niihästi minevikku, loodusesse kui ühiskonnakorraldusse. Turg ja bürokraatlik riik tugevdavad raa-mistust, mis soosib atomistlikku ja instrumentaalset hoiakut maailma ning teiste inimeste suhtes (lk 119).

Moodne vabadus võideti kätte iidsetest kõlbelistest normidest välja murdes. Vanasti mõistsid inimesed end osana suuremast korrast. Ehkki need korrad piirasid, andsid nad samas maailmale ja ühiskonnaelule tähenduse. Ümbritsevad asjad ei olnud lihtsalt potentsiaalne tooraine või vahend inimeste ettevõtmiste tarvis, vaid neil oli ka tähenduslikkus, mille tagas kindel koht olemise ahelas. Tänapäeval asendab seda kõigi poolt aktsepteeritud põhimõte: igaühel on õigus kujundada välja omaenda eluviis, mis põhineb isiklikul äratundmisel sellest, mis on tähtis või väärtuslik. Inimesed on kutsutud jääma endale truuks ja ennast teostama. Milles eneseteostamine seisneb, on viimases instantsis igäihe enese määrata. Keegi ei saa ega tohigi selle sisu teisele ette kirjutada.

Kõik koondub üha enam subjekti ümber. Asjad, mida kunagi määras mingi väline reaalsus – näiteks traditsiooniline õigus või loodus –, viiakse nüüd tagasi

valikule. Küsimused, mille puhul kunagi pidi aktsepteerima autoriteedi diktaati, tuleb nüüd enda jaoks ise selgeks mõtelda. Vabadus ja autonoomia keskendavad meid iseendale, ja autentsusideaal nõuab, et me avastaksime ja artikuleeriksime oma identiteedi ise.

Taylor arvab, et kui me mõistame, mida tähendab ennast määratleda ja jõuda selgusele oma originaalsuses, siis me märkame, et selleks on tarvis mingit taustarusaama tähenduslikkusest. Enesemääratlemine nõuab äratundmist, mille poolest minu erinevus teistest on oluline. Iseenda sisulisel määratlemisel vajatakse horisonti, mille taustal asjad omandavad tähenduse.

Taylor toonitab, et autentsust ei ole võimalik saavutada tähenduslikkuse horisontide kulul, muidu muutub see illusoorseks. Ka *see* veendumus, et minu elu saab väärtuslikuks mu enda valikute kaudu – tõdemus, mille puhul autentsus rajatakse isemääravale vabadusele –, kasvab välja veendest, et *ise* oma elu vorminu on suursugusem, vapram ja seega parem kui too inimene, kes laseb end traditsioonil või autoriteetidel kujundada.

Paraku ei ole selline veene isiku enda loodud, vaid ajastu sõnastatud, ja iga indiviid saab selle enda jaoks ainult aktsepteerida. Horisonidid on alati ette antud, ka see uskumus, et kõik on võrdväärne.

Kui aga ükski võimalus pole teistest tähenduslikum, muutub isevalimise idee triviaalseks ja hägusaks. *Ise* valimisel kui ideaalil on mõte ainult siis, kui mõned asjad on teistest tähtsamad. Inimene ei saa end pidada isevalijaks üksnes seetõttu, et ta valib lõunaks kanaprae asemel looma-

liha ja kartulid.

Etika saab Taylori meelest rajaneda ainult kõlblusideaalil, ettekujutusel paremast või kõrgemast eluviisist, kusjuures “parem” ja “kõrgem” ei tähenda siin seda, mida me juhtumisi soovime või vajame, vaid kriteeriumi, mis määrab, mida me soovima peaksime. Taylori põhiväide on, et mõned elamisvormid on *tõepoolest kõrgemad* kui teised, kuid indiviidi eneseteostust ületähtsustav kultuur häbeneb seda tunnistada. See näitab, et selles kultuuris on midagi vasturääkivat ja ennast õõnestavat, sest see relativism toetub ise vaikimisi teatud kõlblusideaalile.

Taylor tõestab loogiliselt ja usutavalt: oma identiteeti saab määratleda ainult oluliste asjade taustal. Inimene saab luua endale identiteedi, mis poleks triviaalne, ainult maailmas, kus ajalool, ökoloogilistel nõuetel, kaasinimeste vajadustel, kodanikukohustustel või millelgi muul sellesarnasel on kaalu. Autentsus ei ole väljastpoolt lähtuvate nõudmistega vaenujalal – ta hoopis eeldab neid (lk 48).

Huvitav on jälgida, kuidas Taylor lahkab moodsa inimese teadvustamata vastuolulisust, “sööb-ja-salgab” hoiakut, näiteks tunnustusvajaduse puhul. Sotsiaalselt tuletatud identiteet sõltus loomuldasa ühiskonnast, kuid varasemal ajal ei olnud tunnustus nii terav probleem. Ühiskondlik tunnustus kuulus sotsiaalselt tuletatud identiteedi sisse juba sellepärast, et see põhines ühiskondlikel kategooriatel, mida kõik pidasid enesestmõistetavaks. Tunnustuse taotlemise asemel tuli kaitsta oma “au”, mis seisuseühiskondades oli orgaaniliselt seotud ebavõrdsusega – et kellelgi saaks olla au, on vaja, et kõigil seda ei

oleks. Näiteks korporandil oli “au”, mille “haavamise” eest sai ainult endaga võrdse duellile kutsuda. Tõsidus, millega sellest kirjutavad Georg Julius von Schulz-Bertram või Otto von Grünewaldt oma memuaarides, ajab naerma. Just see võõristus näitab, kui kokkuleppelised on taolised fantoomid.

Aegunud au asemele on astunud väärrikuse mõiste, mida kasutatakse universaalses ja egalitaarses tähenduses, näiteks inimväärrikusest rääkides. Tänapäeva seestpoolt tuletatud, isiklikul, originaalsel identiteedil ei ole *a priori* tunnustust. Tunnustus tuleb saavutada inimestevahelises läbikäimises ja see ei pruugi alati õnnestuda. Ei saagi kõigil ühtviisi edukalt õnnestuda. Uusajal pole tekkinud mitte tunnustusvajadus kui selline, vaid olukord, milles see vajadus võib rahuldumata jääda. Panused on märgatavalt tõusnud ja osavõtjate ring tohutult laienenud. Praegu tunneb teiste tunnustusest ilmajäetu, et talle tehakse liiga. Mõeldagu või homode aktiivsele võitlusele – neile on vähe sallivusest, nad tahavad täielikku ja tingimustetut tunnustamist (lk 45). Ka sellele, kes peab ennast iseenese viimseks koh-tunikuks, on väga tähtis seltskonna arvamus temast.

Taylor on holistlik individualist, st ta arvestab sellega, et inimesed on ontoloogiliselt kätketud ühiskonda. Ta rõhutab, et inimelu üldine tunnus on fundamentaalne *dialoogilisus*. Me peame inimeseks saamiseks omandama tähendustihedaid väljenduskeeli, sealhulgas kunsti, žestide, armastuse jne keelt. Keelde saab siseneda ainult suhtluses teistega. Keegi ei õpi enesemääratlemiseks vajalikku keelt

ära omal käel, vaid üksnes suheldes nendega, kes meile korda lähevad – nendega, keda George Herbert Mead nimetas “täendusrikasteks teisteks”. Selles mõttes ei kujune inimteadvus välja “monoloogiliselt”, igaihes omaette, vaid dialoogiliselt. Need tähendusrikkad teised ei tarvitse olla lapsevanemad, kooliõpetajad vms, praegu on nendeks pigem internetiportaali anonüümsed uudistekommentaarid, kes panevad asjad paika.

Märt Väljatagal on õigus, kui ta võtab kokku: “Tayloriga usk praktilise mõistuse suutlikkuse kombeid reformida on igatahes kadestamisväärne suur” (lk 170). Tayloriga usk on tõepoolest suur – ta loodab: “Kui autentsus tähendab truudust enesele, omaenese “sentiment de l’existence”i” tabamist, siis seda me saame väärikalt saavutada vaid küllap juhul, kui taipame, et see tunne ühendab meid suurema tervikuga” (lk 99). See lause on väga ilus, aga – miks on nii oluline “truudus enesele”? Miks ma peaksin tahtma seda truudust “väärikalt” saavutada?

Väljataga mõonab, et Tayloriga teism on väga delikaatne ja õigupoolest peaaegu märkamatu (sõna *Jumal* kohtab raamatus vaid viiel korral). Taylor püüab lihtsalt tänapäeva ilmalikus maailmas, kus religioon on minetanud igasuguse ühiskonda organiseeriva rolli, teha religioosetele uskumustele moraaliarutlustes ruumi. Ta üritab teha vahet: autentsusideealil ühel tasandil on tegemist mingi eesmärgi või eluvormi pooldamise *laadiga*. Autentsus on selgelt enesekohane: see peab olema *minu* orientatsioon. Kuid Tayloriga meelest ei tähenda see, et teisel tasandil peaks ka mu tegevuse *sisu* olema enesekohane: et

mu eesmärgid peaksid väljendama kitsalt isiklikke soovide kõige muu *arvel*. “Ma võin viia ennast täide Jumalaga või poliitilises ürituses või kaitstes loodust. Senine arutluskäik ju ongi püüdnud mõista anda, et me leiame tõelise täidemineku ainult milleski seesuguses, millel oleks meist ja meie soovidest sõltumatu tähenduslikkus” (lk 90).

Sellist arutlusviisi võib nimetada transsendentaalseks argumentatsiooniks, aga mu meelest on see pigem utilitaarne. Taylor heidab oma kaasajale ette pehmet relativismi, aga ise toimib samuti eetilisele Archimedese punkti otsides – enda tõeliseks täideviimiseks oleks tulus valida kas jumaluse või poliitiliste eesmärkide või looduse teenimine. Ta näib pidavat neid võrdväärtseteks võimalusteks. Tegelikult aga saab väga hästi läbi ka ilma selliste karkudeta. Paljud inimesed on nii vanal kui uuel ajal elanud tundes, et pole olemas midagi niisugust, mis oleks kõigest ülejäänust võrreldamatult kõrgem ja lõpmatult väärtuslikum, ning ometi olnud täiesti moraalsed.

Mis tahes transsendentaalsete argumentidega kaasneb probleem: kas need horisondid ja võimalikkuse tingimused, mida argumendid esile toovad, on ka tegelikult, objektiivselt, meist sõltumata olemas või on nad lihtsalt paratamatud eeldused, milleta me ei saa oma maailma mõistmises läbi, kuid mis on siiski kõigest meie eeldused või eelarvamused ega räägi maailma enese olemusliku struktuuri kohta midagi? Ühesõnaga: kas need järeldused on meile paratamatud üksnes *de dicto* või ka *de re*, üksnes mõtlemise või ka olemise seisukohalt?

Feuerbach ja Väljataga on seda meelt: kui religioon on väär, siis ta ei seleta viimises instantsis midagi, vaid vajab ise seletust. Ka uskmatu võib möönda, et religioon on mänginud ajaloos tähtsat rolli. Aga kui Jumalat ei ole olemas, siis ei valitse ta ka millegi üle, ja see, mida on Jumala nimel korda saadetud, peab saama hoopis mingi loomuliku, naturaalse seletuse. Kui religioosne usk on väärusk, siis ta ei suuda seletada ei iseennast ega muudki ning vajab hoopis ise seletust näiteks kommete kaudu või bioloogilises, psühholoogilises, poliitilises ja majanduslikus võtmes.

Jean Baudrillard'il on õigus: kui Jumal suri, siis oli veel Nietzsche, kes seda kuulutas – suur nihilist Igaviku ja Igaviku laiba ees. Kuid kõikide asjade simuleeritud läbipaistvuse, maailma materialistliku või idealistliku teostumise simulaakrumi puhul hüperreaalsuses (Jumal ei ole surnud, ta on muutunud hüperreaalseks), ei ole enam teoreetilist ega kriitilist Jumalat, kes võiks omad ära tunda, olgu nad enda meelest autentsed või olemata.

Idee, et maailmal või minal on sisemine loomus – mida füüsikul või poeedil on ehk õnnestunud silmata –, on jäänuk ideest, et maailm on Jumala looming, teos, mille autor pidas midagi silmas ning kõneles ise mingit keelt, milles ta kirjeldas omaenda kavatsust.

Alates seitsmeteistkümnendast sajandist on püütud jumalaarmastust asendada tõearmastusega, käsitledes teaduse kirjeldatud maailma pooljumalusena. Alates kaheksateistkümnenda sajandi lõpust on püütud asendada teadusliku tõe armastust armastusega meie enda vastu, kummar-

dades omaenda sügavat spirituaalset või poeetilist loomust kui veel üht pooljumalust. Kahekümnenda sajandi lõpul on saanud selgeks, et selliseid entiteete nagu “vaim” või “teadvus” ei ole olemas. Oma keelt, südametunnistust ja kogukonda tuleb võtta kui aja ja juhuse saadusi.

Õelda, et Jumal on surnud, tähendab seda, et me ei teeni mingit kõrgemat otsustarvet. Richard Rortyl on õigus: selle jaoks, kelle arvates Jumalat pole olemas, pole olemas ka niisugust asja nagu blasfeemia. Sest siis pole olemas ka kõrgemat vaatepunkti, mille ees me kanname vastutust ja mille ettekirjutuste vastu me võime patustada. Pole olemas sellist asja nagu konkureerivate väärtuste uurimine, et teha kindlaks, millised neist on moraalselt privilegeeritud. Sest pole võimalik tõusta omaks võetud keelest, kultuurist, institutsioonidest ja praktikatest kõrgemale, et neid kõiki erapooletult teineteisega kõrvutada. Nagu Donald Davidson ütleb: “keeleoskus ei ole säärane tunnus, mille inimene võib mõtlemisvõimet säilitades minetada. Seega pole kellelgi võimalik mõisteskeemide võrdlemiseks vahetada vaatepunkti, üteldes ajutiselt lahti omaenda mõisteskeemist”. Ükski strateegiaist pole teisest rohkem või vähem inimlik, nii nagu sulepea pole tõelisem tööriist kui lihunikuväits ega ristatud orhidee rohkem lill kui metsroos.

ANDRUS KIVIRÄHK Jumalameeste hukk

ERVIN ÕUNAPUU. VÄIKE PALVERAAMAT. Ühe hingetõmbega. Umara, Tallinn, 2000. [144] lk. Hind 92 kr.

25. Aga Jaakob ise jäi üksinda maha. Siis heitles üks mees temaga, kuni hakkas koitma! 26. Aga kui see nägi, et ta ei saanud võimust tema üle, siis ta lõi tema puusaliigest, ja Jaakobi puusaliiges nihkus paigast, kui ta heitles temaga. 27. Ja mees ütles: "Lase mind lahti, sest juba koidab!"

1. Mo. 32

Ervin Õunapuu uusimast teosest "Väikest palveraamatust" kõneldes on väga sobilik alustada tsitaadiga piiblist. Eks ole ju Ervini raamatki "üks väga kena jumalaraamat", ilusas pisikeses mustas köites, puudub vaid rist kaanel. Ühes Tallinna kesklinna raamatupoes müüidigi "Väikest palveraamatut" religioosse kirjanduse riivil! Arvan, et Ervinil oleks olnud hea meel seda näha, sest sedasi võis raamatu osta ehk mõni tõsikiristlanegi, ja end pärast "palvete" läbilugemist siniseks vihas-tada. Sest ega Õunapuu halasta. Tema on omal kombel samuti "üks tore jumalamees", just täpselt nagu piibli Jaakob, kes Jumalaga mehiselt maadles ning madistas. Ka Õunapuu on pikka aega vanajumalaga asju ajanud ning ajab veelgi, ehkki Jumal ehk juba ammu anub, et lase lah-ti, väljas koidab! Õunapuu ei lase. Puusaliiges on tal vist ka tänini kenasti paigas, ning mingit võimu pole Jumal tema üle saavutanud, Ervin paneb vapralt vastu.

Mida ei saa kahjuks öelda tema raama-tu kangelaste kohta. Need vaesed olendid – jah, inimene oleks nende kohta patt öelda, ikka olend, või äärmisel juhul inimloom – on päästmatult Jumala küüsi lan-genud. Usk taevasesse valitsejasse rõhub neid nagu seljakott, nagu Sirlimai ema kivist Kristus, mida nõder naine oma hullu tuju ajel ühest toast teise lohistab. Jumala nimel ja tema poja kiituseks tee-vad Õunapuu tegelased kohutavaid tegu-sid, nende elu on pööraselt naljakas, nee-tult jube, ja tegelikult – äärmiselt kurb. Olen juba kunagi varem, Õunapuule Tug-lase novellipreemia määramise puhul kirjutanud, et Ervin Õunapuu looming on otsekui salapärane ja kummaline aguli-hoov, kus korralikult krohvitud seinte ja plastmassist aknaraamidega esindushoone taga lõsuvad poolmädanenud kuurid, rohkem vanad kaluripaadid ja karukoo-pad kui inimese eluasemed. Neid urgastes redutavad rähmaste silmadega tokerjad tüübid, kes magavad, briketitükk pea all, ja söövad ajalehepaberisse keeratud solki. Neis olevustes on mütoloogilist mõõdet, neid ei saa hävitada või minema ajada. Vihmaussidena poevad nad ikka välja meie klantsitud elus peituvatest pragudest, nii nagu miksereid ja mikrolaine täis ri-putatud eurokööki ilmub prussakas.

Ja nagu mütoloogiliste elajatele ko-hane, on neil kõigil otseside jumalaga. Sest tema seal taevas kuulub "nende" hulka. Tema poole nad uluvad ja teda nad ihaldavad. Sirlimai ema topib oma alus-püksid ja rinnahoidja kiriku korjanduskar-pi, kirjutades nende peale armastuskirju Jeesusele, ning Sirlimai ise teatab, et on hoidnud oma süütust Jumala enda jaoks,

ning valmistub abieluks, paigutades mõtteis juba kirikusse, oma tulevasse kodusse, voodeid ja vanne. Ei imestaks, kui ka luuletaja onu Kulno, kes veedab tunde peldikus, lööks seal pihku just värvilist lastepiiblit lapates. Jumal kuulub Õunapuu koomiliste, kuid kurva saatusega ebardite maailma nagu Sitsiilia ristiisa. Tema sõrmust on nad suudelnud, tema kamandab ja juhib neid.

Või... Kas ikka juhib? Kui nüüd järele mõtlema hakata, siis kas kõneleb Õunapuu "Väike palveraamat" üldse jumalast? Esmapilgul on see muidugi nagu üks armukolmnurgast pajatav teos – kangelasteks Sirlimai, Ekke ja Jumal. Algu on Jumalasse armunud Sirlimai, kuid pettub siis, kui taevane peigmees tema vastu mingit huvi ei ilmuta, ning hülgab Jumala, eelistades lihtsat Saaremaa poissi Ekket. Kuid Sirlimai ei tea, et ka sisuliselt muinasajast tänapäeva linnaihiskonda saabunud lihtsameelne Ekke kuulub "väljavalitute vennaskonda", et ka tema on "jumalamees" koos kõigi sellest tulenevate kohutavate tagajärgedega. Ka Ekke armastab Jumalat. Mitte küll säärase tulise kirega nagu varem Sirlimai, vaid pigem passivse homo masohhismiseguse allaheitlikkusega. Sellega on jõe lõpp ette määratud. Ekke on otsustanud ka Sirlimai oma isanda palge ette viia. Inimene, kellel on suhe Jumalaga, ei pääse. See on saatulik armastus, mis põletab tuhaks.

Raamat koosneb kahest monoloogist. Palvetest. Palvetab Sirlimai, palvetab Ekke. Jumal ise suud lahti ei tee, Sirlimai ja Ekke üritavad tema tahet teada saada üksikute märkide järgi. Vahel see õnnestub, vahel mitte. Kui Sirlimai palub Juma-

lal nõusoleku märgiks vähemalt piiksudagi, ei kosta laotusest midagi. On seal üldse kedagi? Sirlimai ja Ekke ei kahtle selles, aga mina küll.

On see üldse Jumal, kellega Ervin oma raamatutes võitleb, või ikka pigem inimene? Väike, armetu ja närune inimene; kääbus, kes on leidnud kusagilt suure jumaladee, nagu laps leiab oma isa ülikonna ja kaabu. Ta on need selga ajanud ning takerdub nüüd liiga pikkadesse püksitesse, pidevalt kukkudes, komistades, end veriseks lüües. Sõrmed ei ulatu usurüü varrukatest välja ning kääbus ei saa süüa, hiiglaslik jumalamehe kaabu vajub silmle, ning ta ka ei näe midagi. Pimedana, nälgjast nõrgana, aina kukkudes ja poris roomates liigub ta edasi, raatsimata (suutmata?) siiski liiga suurt kuube seljast võtta. Liigub vastu oma hukule.

Kas ei kirjuta Õunapuu meile just säärastest inimestest, kes on oma armetuses haaranud pihku usu Jumalasse või mõnda teise enese leiutatud autoriteeti nagu sohu eksinud inimene kepi ning ei märka nüüd, et see kepp on liiga raske kanda ja surub sind üha sügavamale müllkasse? See pole ju tegelikult Jumal, kes käsib Ekkel oma naba kingsepariistadega välja lõigata. Süüdi on liiga paks "kapuuts", mille jumalakartlik Ekke on endale ise pähe tõmmanud ning mis hautab vähehaaval üles tema ajud.

Lugesin kunagi ühest veidrast loomast, kes elab Ida-Aafrika savannides. Tema nimi on paljastuhnur, ehkki mõnedes zooloogiaraamatutes nimetatakse teda ka "jalgadega peeniseks". Roosasid, peaaegu pimedaid, karvutuid elukaid peetakse maailma koledaimateks loomadeks, nad

elavad kolooniatena maa all ning kaevavad lõputuid tunnleid. Kuninganna – tugevaim ja ainus suguvõimeline emane – käib neid aeg-ajalt puremas ja vilkamale tööle sundimas. Õunapuu tegelased meenutavad mulle neid imelikke ja päevavalgust mitte tundvaid loomi. Vaid selle vahega, et nemad on endale oma despooldist kuninganna ise välja mõtelnud ja hammustavad ennast tema asemel ise.

Kahju lollidest. Ning samas – põrgulikult naljakas. Nagu Õunapuu tekstide puhul tavaline.

Sest kui Ervin Jumalaga maadles, jäi tal küll puus paigale, aga üks kruvi vist löödi peas logisema küll. Kõvasti kinni keeratud kruvidega inimene nii häid raamatuid kirjutada ei suuda. Selleks peab olema ajus vabadust.

PEETER SAUTER

Kes ja mis oli ja on eestlasele Kalevipoeg?

KERTTU RAKKE. KALEVIPOEG. Kadi Kuus, Tallinn, 2000. 104 lk. Hind 88 kr.

Lugesin seda raamatut millalgi läinud talvel käsikirjana. Mulle meeldis jäägitult. Ma olin väga hea hulk aega tagasi lugenud Kerttu Rakke tekste *Vikerkaarest* ja need olid mulle jubedalt meeldinud. Miks? Ma ei tea.

Tekstid on vahetud ja otsekohesed. Elaan ja elurõõm on justkui neis pealispinnal ja kuskil seespool justkui traagika, üksindus, meeleetus jne. Pealt kerge-, seest raskemeelsed. Ja see on ju hea kirjanduse märk, kui sisuga ei käida pinda, aga asja-

del lastakse lihtsalt omasoodu areneda ja avaneda. Nii et mina olen fänn.

Üks, mis mind mõtlema pani, oli, et kanäe – kirjutas kümmekond aastat tagasi ja nüüd kirjutab jälle ja kirjutab täpselt samamoodi. Aga mismoodi siis peaks? Et kas ma oleks eeldanud justkui mingit isiksuse muutumist? Ei, ma mõtlesin vist rohkem iseenda ja oma tekstide peale. Et kas ma olen 10 aasta jooksul muutunud ja ega ma ise seda tegelikult ei tea. Enamik tegijaid muidugi ei muutu. Enamik häid tegijaid. Ja ehk on mõned, eriti harvad linnud, kes uue laulu ära õpivad. Pigem on asi küll nii, et näiteks luulekirjutamine tüütab ära ja inimene hakkab proosat tegema. (Kas siis on nii, et tagasi luule juurde ta enam naljalt ei liigu?) Aga et keegi muudaks käekirja, seda pole ma näinud. Mingit huvinurka ehk natuke. Et algul tegeled rohkem iseendaga ja siis jumal teab millega ja võibolla tuled kunagi iseenda juurde tagasi.

Kerttu Rakke puhul ma ei taju küll mingeidki muutusi. Täpselt sama tüdruk, kes kümme aastat tagasi. Kuigi – ma eeldan – elus ju on ikka üht-teist juhtunud.

Suhtlesin tol käsikirjalugemise ajal Valentini Kuigiga – meil oli mingi koostööprojekt. Ja Kuik rääkis oma pooleliolevast dokfilmist. Film tuleb Tauno Kangro Kalevipoja valmimisest ja püstipanekust. (Ma ei tea, kas me vajame rasketel ja ebakindlatel aegadel oma müütilisi kangelasi, et vaimu kinnitada, või milles on asi, et kalevipojad siit ja sealt esile kargavad? Või kuidas seal eepose lõpus oligi? Millal mees lubas välja ilmuda? Ei tema vist ei lubanud midagi, jäi niisama omaette koonutama. See oli ikka vist laulik või luule-

taja, kes ähvardas, et küll mees ikka ükskord välja ilmub. Ja nüüd ta ilmubki.)

Andsin Valentinile Kerttu Rakke käsi-kirja lugeda ja mis Kuik ütles? Kuik ütles: "Väga filmilik tekst. Rakke võiks stsenaariume kirjutada." Selles oli Kuigil muidugi õigus. Ja siis ta lisas: "Aga Kalevipojaga pole siin küll mingit pistmist." Sellega pani Kuik mõõda. Ma ei tea, võibolla pole Kuik eepost lugenud. Mina igatahes ei ole ja mulle ei läinud Rakket lugedes eeposeparalleelid kuigivõrd korda. Tekst oli niisamagi hea. Ja ma võtan seda asja nii, et idee kirjutada eepose põhjal moodne romaan on pannud Rakke lihtsalt tööle. Ja see on ju hea. Miski kannustas. Rakke ise väitis, et luges enne kirjutamist eepose uuesti (!) läbi ja kirjutas tutt-tutit eepose sündmuste kulgu järgides. See pani mind natuke pead vangutama, et milleks. Aga ega ma ei taha viriseda. Kui piibel paneb kirjutama Kenderi – väga hea, "Kalevipoeg" paneb kirjutama Kerttu Rakke – väga hea, kui keegi ei saa muidu romaani alustada, kui peab kätte võtma autoteede atlase või telefoniraamatu, lasku käia. Kui aga tulemus pole ilma algallikata enam arusaadav – ma ei tea, kas ma sellisest peaksin väga lugu.

Kunagi šokeerisin ma Teadlaste Maja kirjandusringi vanu auväärseid daame, kui ma kohtumisõhtul ütlesin, et mis see "Kalevipoeg" ikka ära ei ole, et on ilmselt üks pisut punnitatud ja kunstlik tekstikene. Et seda ei pea ilmtingimata lugema. Prouad olid pisut solvunud. Ma küsisin, kas nemad on siis "Kalevipoja" kaanest kaaneni läbi lugenud? Ja nad olid! See oli alles midagi. Ütlesin neile, et ma olin ikka arvanud, et "Kalevipoja" on päris läbi luge-

nud umbes kümmekond inimest Eestis ja needki oma töökohustuste tõttu. Näiteks laduja. Kuigi ma ei usu hästi, et üks laduja oleks suutnud terve eepose ära laduda ilma hulluks minemata või jooma kukkumata. Ilmselt nad ikka vahetasid.

Ma ei üllatuks, kui keegi teataks, et Eno Raud, kes laheda lastekompilatsiooni kirjutas, ei lugenud eepost rida-realt läbi.

Aga näe vanaprouad olid lugenud. Ja Kerttu Rakke väidab, et on lugenud. Ja veel kaks korda. Mis paneb mind kahtlema tema terves mõistuses. Ja see kahtlus muudab ta muidugi veel sümpaatsemaks. Kirjanik peab ju mingitpidi hull olema, mis kirjanik ta muidu on. Kas te teate mõnda vanema põlve head eesti kirjaniku, kes ei oleks olnud hull? Vallak – hull, Tammsaare – hull ja meeletu. Tuglas ehk ei olnud eriti hull või oli jätnud oma hulluse noorpõlve maha, aga ega see ta kirjutamisele kasuks ei tulnud kah. Kui sa ei saa lugedes oma meeletule minale meeletut kaaslast, siis milleks üldse lugeda neid sõnu, sõnu, sõnu. Rakket lugedes sellise kaaslase saab. Aga eepost lugedes minu meelest ei saa. Mis panebki pead vangutama, et kui hull see Rakke siis olema peab, et ta tahab põgeneda reaalsusest kas või eepost lugedes.

Ainuke viga, et rohkem eeposeid meil Eestis ei ole ja ma ei tea, kui Rakke midagi sama igavat oma järgmise romaani aluseks ei leia, võibolla ta jätabki selle kirjutamata. Millest oleks kahju. Aga ma siiski loodan, kümne aasta pärast, kahekümne aasta pärast või ülehomme ta kirjutab. Ja kui tervet rehkendust teha ei jaksa, võib teha ju poole. Asi seegi.

Ma ei räägi siin teistest juttudest selles

raamatus. Hulluse vunk lahtus neis kuidagi ja mul jäid nad kuskil keskel pooleli. Võibolla ka sellepärast, et "Kalevipoega" lugesin ma käsikirjas, aga teisi jutte püsisin lugeda raamatust, mis on nii haledalt ja kitsilt pisikeses kirjas, et lugemiseisu kaob ära. Vaat sellest väiksest kirjast on kahju. Inimene viitsib ikka osta ja lugeda raamatut, mis ilus on ja lihtne lugeda. Sest raamatuid on poes ju igavene pinu.

Gori karikatuur, et: "Mis?, kaits krooni maksab tuu raamat, häh, ta ei kaalu ju naelagi!", on jumala tõsi täna vähemalt minu koha pealt. Kui ma ikka kaks krooni maksan, tahan vähemalt naelast raamatut. Milleks teda muidu üldse osta? Mul kodus juba üks raamat on, mida ma nagoonii pole viitsinud läbi lugeda.

PRIIDU BEIER

Sõnارisti löödud luuletaja

AADO LINTROP. SÕNARISTI. Ilmamaa, Tartu, 2000. 72 lk. Hind 46 kr.

Jaauanuaris andis Ilmamaa ühel ajal ja ühes formaadis välja Aado Lintropi, Valeria Räniku ja Mari Vallisoo luuleraamatud. Kolme Tartu luuletaja uute kogude ilmumine on tekitanud eesti luulekriitikas taas elevust. Paistab, et see aasta kipub kujunema Tartu luuletajate aastaks.

Juba mitu head aastat tagasi *Postimehes* Tartu NAKi autorite esimesi debüütogusid arvustades kuulutasin ju Tartu eesti luule pealinnaks. Nüüd on peaminister Mart Laar oma ettepanekuga Eesti uue pealinna küsimuses minu ammust tähe-

lepanekut uuesti aktualiseerinud. Eesti luules pole ju Tartu kunagi olnud provints või ääremaa, eesti rahvuslik luule on Tartus sündinud ja kasvanud. Siin on kirjutanud oma värsse Kristian Jaak Peterson, Lydia Koidula, Juhan Liiv, Anna Haava, juhtivad 30. aastate eluläheduslikud poeedid ja vaimupreesterlikumad arbujad. Vahest alles 50. aastail kaldub jõukeskus eesti luules Tallinna, kuid 70ndate lõpul algab taas Tartu luule tõus. Praegu elavad ja töötavad siin Jaan Kaplinski ja Hando Runnel, Ain Kaalep ja Johnny B. Iso-tamm, Ene Mihkelson ja Mari Vallisoo, Kauksi Ülle ja Hannes Varblane ning veel palju teisi huvitavaid ja omanäolisi luuletajaid. Isegi nüüdsete tallinlaste Indrek Hirve, Karl Martin Sinijärve ja Doris Kareva luuleloomingus on olnud Tartul enam kui oluline osa.

Aado Lintropi nime on viimati tunnustavalt maininud Andres Langemets maikuu *Loomingus* viimaste aastakümnete eesti kirjandusele pühendatud mõttevahetuses. 80ndail silmapaistvalt debüteerinud luuletajatest on Langemets paigutanud ta isegi Hasso Krullist ettepoole. Tagantjärele vaadates võib ehk Lintropi debüüt-kogu "Asuja" (1985) ollagi olulisem ja senist kirjanduskaanonit lõhkuvam kui Harnooni "Mustvalge" (1986). "Asuja" oli eesti nooremas luules algava murrangu üheks esimeseks kuulutajaks. Aasta või paari pärast järgnesid ju kohe Kalev Kesküla, Hasso Krulli (Max Harnooni), Indrek Hirve, Kauksi Ülle jt esikraamatud.

Lintrop oli juba 80ndate alguses oma suure rahuliku maamehe oleku ning kandva jõulise häälega üks avalike luulelugemiste mõjukamaid esinejaid. Tema

ümber oli juba tekkinud andunud austajaid ning suuri lootusi. Ta debüütokogu lõhkus nii mõnegi senise kirjandusliku tabu, seal oli hulk nii fantaasiaküllast tumemeelset sürrealismi ("Nõiutud loss") kui ka pungikõlalist ühiskonnapila ("Elviira on tudengineiu"). Kui teda praeguste nooremate luuletajatega võrrelda, siis välimuselt ja olekult meenutab ta natuke Wimbergi, luulelaadilt oleks aga midagi Jürgen Rooste ja François Serpent'i vahepealset.

Kunagises avaldamata jäänud kogumikus "Progress '87" kuulus ka Aado Lintrop selle 80. aastate noorema ja ühiskondlikku ellu sekkuvama luule esindusvalimiku põhiautorite sekka. Ja mul oli tõsiselt kahju, et ta aina viivitas oma teise kogu käsikirja käikuandmisega. Lugesin juba kümmekond aastat tagasi praeguse "Sõnariisti" üht varianti. Nüüd on see lõpuks veidi täiendatud ja muudetud kujul ilmunud, kuid eesti luule on selle kümne aastaga kõvasti muutunud. Vahepeal tegi Aado Lintrop ootamatu pöörde teadusesse ja on avaldanud kaks teost usundiloo vallast: "Udmurdi rahvausundi piirjooni" (1993) ja "Šamaaniraamat" (1995). Kui aga mõelda tagasi 80ndatesse, siis oli just Aado Lintrop see noor luuletaja, kes mind kõige rohkem tagant torkis ja edasi minema õhutas, tema hingeõhku tundsin üksvahe kogu aeg oma kuklas. Kui oleksin mingil põhjusel ära vajunud, siis oleks Aado Lintrop Priidu Beierit eesti luules asendada suutnud. Igal luuletajal on ka oma vari või alternatiiv ning selliseks varikujuks või alternatiivseks Beieriks oleks kõige rohkem kõlvanud omal ajal just Aado Lintrop. Aado suurema ja aeg-

lasema mehena jäi must reageerimiskiiruselt lihtsalt veidi maha. Ning võib-olla on see ka üks põhjusi, miks tema teist kogu on tulnud nii kaua oodata.

"Sõnariisti" on mahult keskmine kogu, mis sisaldab nelja tsüklistse jaotatult täpselt 50 luuletust. Umbes pool kogu mahust võtab enda alla nimetu avatsükkel, kus võib näha kõige rohkem otsinguid ja muutusi uue luuletajapalge kujundamisel. Ilmselt tundus luuletajale, et "Asuja" moodi luule on end ammendanud ja tuleb otsida midagi muud. Selles uues luules on tegemist enamasti abstraktsema ja rahulikuma mõtte- ja tundeluulega. "Vanast" luulest on sinna tsüklistse ära eksinud vaid mõni üksik tekst. Neist oleks märkimisväärsim vabavärsiline "Miks laplane ei laula". Lintropi uuemas luulelaadis leidsin oma üllatuseks ilmseid paralleele Doris Kareva puhtust ja valgust otsiva lüürikaga. Seda reedavad juba karevalikud tunderõhulised luuletusealgused, enamasti on need luuletused ka pealkirjastamata: "****Mis oli välk...", "****Mis nimetatud, nimeliseks muutub..." jt. Siiski meeldisid mulle rohkem kogu kolm viimast lühemat tsükli, sest Karevale omast ülimat subtiilsust on suurel ja tugeval meesterahval väga raske järele teha. Vana head mässajat, Talvikut ja Poe'd eeskujuks seadjat, tundsin ära just kogu teises pooles, kust võiks näiteks tuua nappides raiuvates ridades talvikliku "Maja teeristil VI": *variseb kokku seni / püsinud kord / roiete trellid murrab / kirgede hord // liha saab sõnaks / vere mõõn ja tõus / rebib end luudest valla / rütmide jõus // löövad end mullast lahku / süda ja hing / sõnad kui lingukivid / keel nagu ling.*

Juba "Asujas" on Aado Lintrop lõpetanud luuletuse "Kaarililinna õhtud IV" uhke kuulutusega: *Mina... tahaksin olla kui jumal!* Vahepeal on ta tegelenud usunditeadusega, nii et kõik eeldused hea kristliku-šamanistliku luule sünniks on olemas. Selles valdkonnas leidub eesti luules praegu vaba nišš, sest pärast Avo Üpruse ja Ringo Ringvee loobumist pole uusi ukumasinglikke religioosset tundest kantud tekste ilmunud. Kas sõandab aga Lintrop astuda nii okkalisele rajale, kus tunnustust on loota alles pärast märtrisurma ristil? Kõik usulahud kisklevad ju omavahel ning kõrvalt ründavad usklikku luuletajat veel küünilised satanistid eesotsas Sven Kivisildnikuga. Jah, see tee ei saa eesti luules kellelgi kerge olema, kuid see tee on seal praegu täiesti vaba ja olemas. Niisugune mõte tuli mulle pähe "Moosese kannatamist" lugedes. Kiita tahaksin Aado Lintropi veel "Kamsu vihiku" tsükli lühiluuletuste eest. Neid lugedes kadus lõpuks tõesti päeva pinge ja hinges võttis maad lumevalge ja õnnis tunne.

"Asuja" oli minu arvates väga omapärane Lorca, Talviku ja Poe luuleilmadest kokkusegatud soomeugrilik sürr- ja punkkokteil. Lintropi teine kogu "Sõnariisti" pole küll jätkanud endisel viisil ega tase- mel, kuid sisaldab siiski mitmeid väga mõjuvaid ja uudseid võimalusi. Luuletaja otsib nüüd uusi väljendusvahendeid ja liigub teil, millest võib veel välja kasvada raksuv taevani kärgatav tulevärk. "Sõnariisti" tähistab Aado Lintropi kindlat taas- tulekut eesti luulesse.

PS. "Asujat" uuesti üle lugedes sattusin mingisse erilisse ahastavasse nostalgiasse. Äkki tuli meelde kogu mäslev noorus oma

värvides, lõhnades ja kires, meenusid Alma-Atast Reedale saadetud igatsust täis piltpostkaardid, kõik see tuli äkki meelde ja siis vallandusid pisarad. Nutsin kaua ja meelegeitlikult oma trotsi ja uhkuse, alanduse ja häbi, tolategemiste ja armumiste, nutsin kõige pärast, mida ma olin teinud ja tegemata jätnud. Sest ma ei saa seda enam kuidagi muuta ja ei saanud tookordki. Nutsin Aado, Kalevi, Kajari, Matti, Dorise ja Ülle pärast, nutsin Reeda pärast ja ta kadunud ema pärast, nutsin nagu pöörane. Ja siis hakkas mul väga halb, neli-viis päeva polnud ma võimeline midagi kirjutama ja nüüdki kukkus see arvustus välja kuidagi lühike ja kurb.

PEETER KÜNSTLER

Ajastus peetunud luuletaja

VALERIA RÄNIK. AJAST MÖÖDA. *Ilmamaa, Tartu, 2000. 98 lk. Hind 53 kr.*

Valeria Ränik on päritolult ebaharilik eesti luuletaja, kes on sündinud ja kasvanud ju tegelikult venelannana ja teadlikult omandanud eesti keele. Kui ma ei eksi, siis tema algne perekonnanimi oli Poprjänik, mis jällegi poleks justkui tavaline venelase nimi, ja meie luuletajate hulgas on ta erandlik veel ka iseäralikku laadi kõrghariduse poolest – selle omandas ta mäletamist mööda tuumafüüsika alal vististi Moskvast. Ma ei hakanud nimme oma mälu värskendama, vaid piirdun sellega, mis on meelde jäänud rohkem kui aastakümne tagusest ajakirjandusest, mis pakitses rahvusliku enesetunnetuse tõusu-

hoovustest. Sellal oli Ränik kahtlemata ajakirjanduse jaoks "magus pala", ommoodi suur seiklus, mis omakorda annab ajadistantsilt aimu, kui naeru- ja põlastusväärne on mis tahes tendentslikkus ja selle rakendamine konkreetse inimese seisukohalt. Mismoodi see puutub luuletamisse, viitan alamal.

Eesti pinda tallan / kümme aastat juba. / Mälul puudub enne- / mineviku luba, nendib Ränik, ehkki ta mäletamist mööda ju abiellus soomlasega, sünnitas lapsed ja elas mõnda aega veelgi ultimathulelikumas Soomes ja eestlasena on ta ennekoike tartlane. Minu eelnevad read võivad mõjuda võõrastusavaldusena, aga ei ole seda mitte. Tean Ränikut vaid luule kaudu ja ma ei taju temas midagi venelikku ega soomelikku. Kuna mulle on pähe taotud tema sünnipärane vene taust, imestan alati selle üle, et tas midagi venelikku ei aimu. Läbi ja lõhki eesti luuletaja, eesti keeles sündinu. Ta ei kuulu minu lemmikluuletajate hulka, ta luule ei jää tavaliselt mulle meeltesse (pähe ei jää mulle luuletused kunagi, meelde jääb, kust neid otsida). Mõtlen mõningase murega, et äkki Ränik eesti luuletajana tunneb mõnikord sellise imestamise survet ja läheb närvi, annab järele kiusatusele midagi tõestada, piirab end kuidagi. Ah, mul on üldse kalduvus inimesi välja mõelda. Võimalusi ta luulet niiviisi tõlgendada ju leiaks – kui tahta, sest ta põhihoiakuid on intiimse isiklikkuse ni ulatuv rahulolematust. Ta luuletused reedavad olemise ebamugavust ja üksildase elamise vitaalset jonnit. Räniku loomingus pole maailmakodaniku suurejoonelisust, vaid valdab kiindumus omakultuursesse sopistumisse,

millega jällegi kaasnevad pettumused. Talle pole võõras eestluse bioloogiline manifesteerimine. Eestit, oma kodumaad, vaatab ta just Tartu künka otsast, just nagu muid kõrgendikke halvustades, tema luuletustes märkab aina tartulikke motiive, sõnastusi, olmeheiastusi, hoiakuvarjundeid. Võib-olla on ta liiga kodukohalik?

Tegelikult ma tajun Räniku luules kogu aeg midagi enese jaoks sõnastamatut, mis näitab mulle mind ennast robustsena. Räniku nime taht on tekitatud lõpetamata kirvetöönduslik müüt, mida Ränik ise ei kultiveeri, milles puuduvad vähimadki nüansid, kuid mis mind ikkagi kummitab. Samas pean teda unikaalseks isiksuseks, kelle saatus lihtsalt äratav huvi ja segase võitu lugupidamist ning kes on mõistatus ja artefakt – asendiga määramatus tulevikus. Ta ajab segadusse oma taas- või ümbersünni loogikaga, mõjub ereda meeldetuletusena inimese võimaluste ettearvamatuses. Räniku konkreetne argine rahulolematust kogus "Ajast mööda" mõjub nagu romantilise aja lõppu kuulutatav kannonaad, kuigi see aeg on vist juba möödas. See on eluvõitluse luule, kümne küüne, toidupala, peavarju ja konkreetsete tõdemuste luule.

Hetkel on Ränik protestilaulik ilma viisita. Või mine tea, sest enamik luuletusi hakkab peale uuema rahvalaulu või ršastuška moodi. Ta on pettunud oma nooruse seltskondades, Tartu omaaegsetes noorte kirjanike ringkondades, milles ta näeb vaid sihitut enesekuulutamist. Tegelikult võibki ju arvata, et loomine edeneb üksinduses, ent võib-olla viitab Ränik ennekoike kaaslaste puudumisele elus.

Seda näib toetavat raevukalt tõstetud vaimse eneseväärikuse küsimus. Aumehelikkus, madalate instinktide talitsemine, vaimne iseseisvus on tal üldse pidevalt kõneks. Ju ta eetik on – paradoksideta. Ränik on pettunud Soome ühiskonnas ja soomlastes, Eesti riigi vaimses seisus, inimeste mугanemises kapitalismi ja tarbetu tarbimisega. Teda vaevavad perekonna nõrkus ja rahva sigimatus. Ta luuletused haaravad laste ja omaenda mina järele, selgusetu tuleviku poole. Need on luuletused haigele ühiskonnale võitlusest elementaarsete elamisvajaduste rahuldamise eest, mis on peale sunnitud ega paku ka mingit hakkama saamise rahuldust. Luuletused osutavad inimestele, kes taanduvad kultuurist olemusvõitlusse, on tajutav

terav viha sellise olukorra vastu. Ränik ei arenda kriitikat, ei analüüsi ega põhjenda, vaid nimetab ja nimetatut ei saa vist praegu puhtsüdamlikult eitada. Mööda saab vaadata. Ränik just nagu tahaks nautida, aga ei leia nauditavat ja läheb raevu. Ta ei kaitse end naeru ega teravustega, ta on väga mures, ja mitte ainult enese pärast. Ta on enese poolt omaksvõetud rahva seas nii lähedane ja oma, kuigi mingi erilise absoluuditunnetusega, mis harjumuspärasest ajaluuletraagikast erineb rõhutatud minakesksuse poolest. Ränik on nagu lahinguväljal. “Ajast mööda” on leppimatu protestiluule, mis pole küll eriti virtuooslik, kuid oma kompromissitu avameelsusega nauditav.

FOORUM

KUIDAS KIRJUTADA EESTI AJALUGU?

Läinud aasta oli tunnistajaks tavatult elavatele vaidlustele eesti ajaloovaljal. Seni peamiselt loengusaalides ja erialaväljaannete veergudel peetud debatid ulatusid kultuuriajakirjandusse ning sealt edasi juba päevalehtede arvamus- ja esikülgedele. Ühtlasi pidasid ajaloolased üle pika aja maha oma distsipliini sisevaatlusele pühendatud konverentsi nimetuse all "Eesti ajaloo teadus III aastatuhande künnisel" (Tartu Ülikool, 17. jaanuar 1999).¹

Avalikud ajaloovaldlused juhatas sisse Andrei Hvostovi kevadel ilmunud raamat "Mötteline Eesti". Löövas stiilis katse Eesti ajalugu ümber hinnata tuleviku perspektiivist suutis kõigist oma vigadest hoolimata püstitada tänuväärseid küsimusi ning kehtada ajaloolasi sulge haarama. Tänapäevaseks on Hvostov oma vaateid mitmes artiklis edasi arendanud ning kinnitanud oma usku, et minevikku ümber kirjutades suudame tulevikku helgemaks muuta.

Uut ja suuremat elevust põhjustas juunis teatavaks saanud president Lennart Meri ettepanek jätkata 1940. aastal pooleli jäänud Hans Kruusi "Eesti ajaloo" väljaandmist. Kuigi kõik vaidlused sekkunud olid päri tõdemusega, et Eesti ajaloo

uus üldkäsitus on vajalik, jäädi eri meelt, kuidas seda teostada: kas jätkata vana, kirjutada kohe uus või koguda veel jõudu. Varasemast teravamalt ilmutas ennast neis vaidlustes ühiskondlik arvamus, mis pidas eesti ajaloolaste moraalseks kohustuseks kinkida rahvale tema ajalugu.² Nüüdseks on Tartu ajaloolased juba uue Eesti ajaloo (1700–2000) kallal tööl ning planeerivad kolm köidet peaksid ilmavalgust nägema aastaks 2002. Tundub, et plaanist Kruusi koguteos kommenteerituna välja anda on siiski loobutud. Enn Tarveli kurb võrdpilt ei pruugi niisiis tõeks osutada: "Püüda seda igiannust teksti kommenteerida ja täiendada ning siis kaasaegse üldkäsitluse näol välja anda oleks peaaegu sama, kui võtta Herodotose tekst, kommenteerida seda allikakriitiliselt, täiendada tänapäeva ajaloo teaduse andmetega ning anda siis välja Ukraina ajaloo uusima üldkäsitusena." (Postimees, 09.06.1999).

Kui eespool jutuks olnud ajaloovaldlused peeti maha suhteliselt kitsas ringis, siis septembris lahvatanud diskussioon Konstantin Pätsi tegude üle omandas juba üldrahvalikud mõõtmed. Ajaloolase Magnus Ilmjärve paljastused Pätsi läbikäimisest Vene saatkonnaga puhusid lõõmale rahvuslikud ajaloohoiakud ning tuletasid meelde, et kõigil ajaloo teemadel ei ole

¹ Vt *Ajalooline Ajakiri* 1999, nr 1 (104), *passim*.

² Vt nt P. T u l v i s t e, Vajadus ajalooraaamatu järele. *Postimees*, 28.08.1999; E. P a r m a s t o, Eesti vajab põhjalikku ajalooraaamatut. *Eesti Päevaleht*, 13.09.1999.

tänapäeva Eestis veel võimalik kirjutada. Toomas Karjahärm kirjutab sel puhul tabavalt: "Eesti ühiskonna kohati valuline reageering Ilmjärve uurimusele viitab meie nõrgukesele rahvuslik-riiklikule teadvusele. Ajaloo mõistmise ja kirjutamise kultuuri ei saa lahutada üldisest kodanikukultuurist, mille traditsioonid pole eestlastel kuigi pikad." (Postimees, 22.09.1999).

Ilmjärvele sai saatuslikuks varjamatu kahjurõõm Pätsi libastumiste üle, mis nullis eos mitmed kaalukad arhiiviavastused. Kohane on siinkohal meenutada Jaan Krossi tõdemust: "Me kõik seisame oma eelkäijate ja kaasaegsete saavutustel, Pätsi omadel kaasa arvatud. Sest millele muule saaksime toetuda? Ja me kõik kanname oma eelkäijate ja kaasaegsete häbi. Sest kes muu peaks seda kandma? Ainult: kui meil on kingad oma ajaloo päruspooriga koos – ärgem siis ometi määrigem – ja pealegi määrdumismõnuga – ka silmnägu sellega kokku!" (Postimees, 17. 09. 1999).

1999. aasta vaidlused töid pinnale ka mitmeid mõtteid ajalookirjutuse võimalustest ja piiridest. Nende seas olid kõige üllatavamad mõned naiivpositivistlikud seisukohavõtud, mida väitlustes Kruusi ajaloo üle esindas näiteks muinasteadlane Jüri Selirand. Viimane kuulutas, et "Eesti ei vaja praegu mitte uut, vaid objektiivset ajalugu", ning tuli lagedale velmatud Ranke maksimiga ajaloo kirjutamisest nii, nagu see tegelikult oli. Selirand kurdab, et 20. sajandil on ajalooteadus suundunud valedetele radadele ning et tuleb "objektiivsele ajalookirjutusele tagasi anda tema õige koht" (Postimees, 22.06.1999). On muide irooniline, et objektiivse ajalookir-

jutuse näiteks toob Selirand Karl Siilivase jt kirjutatud raamatu "Eesti maast ja rahvast" (Tallinn, 1998), mida Vello Helk tituleerib teisel "sini-must-valge-punaseks rosoljeks" (Akadeemia 2000, nr 2). Seliranna seisukohavõtuga haakub Mart Laari kirjatöö ajakirjas Akadeemia (1999, nr 11), kus ta imestab, miks Eesti ajalookirjutamist ei peeta objektiivseks, ning arvab, et see tuleb sellest, et meil on ajaloolasi liiga vähe.

Soovides jätkata alanud arutelu Eesti ajaloo kirjutamise võimaluste üle, palus Vikerkaar mitmel eri põlvkonna eesti ajalookirjutajal vastata lühiesseega küsimusele "Kuidas kirjutada Eesti ajalugu?". Olgu siinkohal tänatud kõik need, kes toimetuse palvele vastu tulid.

M.T.

Kaido Jaanson:

Kuidas kirjutada Eesti ajalugu? Ma võiksin sellele vastata mitut moodi. Ma võiksin vastata, et kõigepealt tuleks seda ajalugu uurida. Ehkki me ei jõua seda iial niipalju uurida, kui on uuritud Iirimaa ajalugu. Sest iirlastel on suguvennad Ameerikas, neid on rohkem ja nad on rikkamad. Ma ei ütleks, et seda uurimist juba ei ole. On. Ja midagi tuleb. Müts maha nende ees, kes seda teevad.

Ja et tuleks õppida. Õppida näiteks Lääne-Euroopa ja maailma arengutrende ja näha, kas ja kui palju need meilgi, nimelt meie ajaloos kajastuvad. Kuivõrd see hoiaks ära nii mõnedki meie probleemid ja arutelud, seda ka ajakirjanduses. Samuti "avastused".

Ja et võiks kirjutada eestlaste ja saks-

laste ajaloo sel maalapil kokku, mitte vastastikku või eraldi nagu seni. Ning teha seda mitte seepärast, et nii peab, et nii on vaja, vaid seepärast, et nii on õige, nii võidab ja nii saab selgemaks ka meie endi, eestlaste ajalugu.

Et võiks kirjutada Eesti ajaloo kokkuvõtte regiooni(de) ajalugudega, milles me elame. Ma alustaksin Lätist, millega me oleme vähemalt enam kui 600 aastat ühte riiki kuulunud, ent mille ajaloost ja kultuurist ei tea me suurt midagi peale *saldejums*³i. Ega jätaks kõrvale Pihkvat ja muud Peipsi-tagust. Ja kirjutada kahasse ka Läänemere ümbruse, Euroopa ning maailmaga, millest me ei tea palju enam kui Läti omast, kui aastaarvud välja arvata. Loomulikult ka sotsiaal- ja kommunita ajaloo.

Võiksin kirjutada ka, et Eesti ajalugu tuleks kirjutada postmodernistlikult. Ehkki suurt ei julge, sest sellega on lugu nii, et kui ma loen mingit lugu postmodernistist kellegi välisautori sulest mingis võõrkeeles, saan ma asjast nagu aru, kui aga loen eesti keeles ja autor on eestlane, läheb kõik jälle nagu segi. Pealegi rohkem kui postmodernistlikku, vajame modernistlikku ajalugu. Seda meil ju pole, need jäid pooleli.

Ja üldse – kuidas kirjutada ajalugu rahvale, kelle kvaliteetajakirjanduski arvab, et 21. sajand algab aastaga 2000?

Ning kui nüüd jälle päris tõsiselt minna, siis palvetaksin ma, et ärgem ajagem segamini, mis on aja- ja kodulugu, kirjandus ja ajakirjandus, muudest parateadustest rääkimata. Peaksime ka meeles pidama, et ajalugu ei ole üksnes fakt ja selle kirjeldus, vaid midagi teist, midagi

enamat. Et ta ei ole ka propaganda, ükskõik kui siiralt ausad oleksid kavatsused selle taga. Ajalugu peab olema tõrvik, mis valgustab kulgemise teed.

Suurema ülevaatlilikuma Eesti ajaloo kirjutamine (mille järele on ometi karjuv vajadus) jätaksin aga ajaloolaste järgmistele põlvkondadele, sest praegusel on vaja rohkem unustada kui juurde õppida. Unustada on aga raskem kui õppida. Järgmisel põlvkonnal ei ole vaja nii palju unustada ja neil on aega õppida. Ning seni jõuab uurida.

Ja see peaks olema ühemeheajalugu, kuigi neid mehi võiks ka mitu olla. Kirjutatud 21. sajandi eestlasele, mitte iseendale, nagu meie seda teeme.

Ea Jansen:

Minu jaoks on ajalooteaduse keskne ja põhiline ülesanne seletada, kuidas toimus ühiskonna ja inimese muutumine.

Kuidas sai kiviaja küttist arvutispetsialist? Ja kuivõrd viimane üldse erineb kivilihvijast?

Kuidas on inimene oma kooselu teistega aegade vältel organiseerinud – sest ta suudab ju eksisteerida ja midagi luua vaid rühmiti, koordineeritud tegevuses.

Või kui rääkida eestlastest: kuidas sai talupojarahvast, lihtsalt ja ainult ühiskonnana alamseisusest, modernne euroopalik rahvus selle obligatoorsete struktuurielementidega – siiski ühegi juba “valmis” rahvuse keelt (kogu kultuuri) üle võtmata, sulandumisvõimalusi kasutamata, luues ühe uue omanäolise kultuuri Euroopa kultuuride reas.

Kõige sellega on seotud lugematu hulk põnevaid probleeme ja aspekte, mis kõik on omavahel lootusetult puntras. Ja tõsi on kahjuks see, et muutuste seesmiste mehhanismide mitmekülgse jälgimise asemel on ajaloolased kaldunud illustreerima ühele inimgrupile meeldivaid müüte, olnud võlutud “suurtest narratiividest”, mis ajalugu seletavad ikkagi ühekülgsest. Valgustuslik narratiiv on neist vist küll olnud kõige vägevam, sest usk mõistuse korraldavas jõusse ja selle najal toimuvasse progressi on meisse sisse sündinud – samavõrd kui kahtlus ja dekonstruktsioon. Tõepoolest, teine häda ongi ju tunnetuses: see on viimasel ajal selgelt teadvustatud probleem dialoogi võimalikkusest-võimatusest võõra kultuuriga, seejuures mineviku kultuuriga. Aga ajaloolane poleks ajaloolane, kui ta minevikuga peetava dialoogi võimalikkusse ei usuks – mõnevõrragi!

See dialoog eeldab olemasolevate allikate arvestamist võimalikult ammendavalt ja muidugi – oskust neile uusi küsimusi esitada. Et tungida muutuste salapärra, tuleb uurida võimalikult sügavuti, laiuti ja konkreetset inimeste tegevusi ja nende motivatsiooni, seega siis mentaliteeti; olen ammu sama meelt “Annaalide” koolkonna meestega, et ükski sotsiaalne või etniline grupp ja ükski tegevus pole liiga tühine selleks, et seda uurida. Aga samavõrd püsib vajadus uurida ka väliste näitajate najal suuri protsesse, “pikki arengutrende”, ideid ja nende rände, inimeste erinevate tegevuste tulemusel kujunevaid erisuguseid ühiskondlikke struktuure ja nende funktsioone (sest see kõik ju muudab taas inimest ennast), rahvalikumisi...

On omaette arutlusküsimus, kuivõrd Eesti ajaloolased, kelle vaieldamatuks vooruseks on ikka olnud faktitruu konkreetsus, seni on selletaolisi suunitlusi teostanud. Neidki on pigem juhtinud suured narratiivid või müüdid, sest oma identiteediga paratamatult hädas oleva väikerahva puhul on ajaloo “sobiv” mõtestamine ikka olnud valus probleem – koos erinevate valitsusvõimude nõudmistega.

Eva ja Pärtel Piirimäe:

Kuuludes eesti ajaloolastsunfti “üldajaloo harusse”, huvitab meid Eesti ajaloo puhul ennekõike selle üldajalooline mõõde. Eesti ajalugu, mis juba iseenesest on mitmete rahvuste ning nende koostoimimise ajalugu, on tervikuna siiski oma loomult “perifeeria ajalugu”. Samas ei ole Eesti ajaloo “täenduslik teine” või “täenduslik suur” kõigil ajalooperioodidel sugugi mitte üks ja seesama ning selle täpne määratlemine – Põhja-Saksamaa, Rootsi, Soome, Vene impeerium, Balti riigid, Ida-Euroopa? – on õigupoolest omaette intrigeeriv küsimus. Eesti ajaloo paigutamine vallutusajaloolisele teljele on vaid üks võimalus sellele küsimusele vastata. Kuigi Eesti ajalugu on kõigiti kohane ajalooteaduslik uurimisobjekt ka iseseisvalt, oleks siiski vääri arvata, et ainult sellele keskendudes suudetakse mõista ja välja tuua siinsete arengute eripära.

Kuidas siis kirjutada Eesti ajalugu üldajaloolises kontekstis? Eesti ajalooteaduses on pahatihti piiratud vaid “väliskontaktide” ja üksikute “mõjutuste” väljatoomisega, lähtudes seega hoopis siinse maanur-

ga isoleerituse eeldusest. Sisulisema lähen-
dusena võiks laias laastus ette kujutada
kahte lähenemisviisi, mida teatud nähtus-
te uurimisel peaks edukalt saama ka kom-
bineerida.

Esimene, komparatiivne või sotsiaal-
teaduslik lähenemisviis on kohane struk-
turaalsete arengute uurimiseks ning peaks
oma eesmärgina nägema siinsete arengute
paigutamist laiemate trendide konteksti.
Sisuliselt tähendab see üldajalooliste mu-
delite rakendamist Eestile, näiteks sot-
siaalajaloo, riikluse ajaloo, majandusaja-
lloo ja ka mentaliteediajaloo valdkonnas.
Ühest küljest annaks see parema pildi
Eesti ajaloost: Eesti ajalugu hakkaksid
liigendama lisaks "suursündmustele" –
milleks Eestis on paraku eelkõige valla-
tused – ka süvastruktuuride muudatused
"pikas kestvuses", mis ei pruugi vallutus-
ajalooga kokku langeda. Teisest küljest
võimaldab Eestile rakendamine neid ül-
disi mudeleid täpsustada või ümber lüka-
ta. Ning miks mitte Eesti ajaloo põhjal
sootuks uusi mudeleid luua, näiteks tota-
litaarse võimu kehtestamise mudel 1940.–
50. aastate ajaloo alusel või konkreetse-
malt näiteks natsionaliseerimise või kol-
lektiviseerimise mudel?

Teist võimalikku lähenemisviisi, mis
sobib ennekõike ideede ning kultuuri aja-
loo uurimiseks, võiks iseloomustada kui
hermeneutilist. Kuigi ka selle puhul ko-
handatakse sageli mudeleid ja teooriaid,
on siin üksühene "testimine" ja "raken-
damine" oluliselt raskem. Pigem saab siin
loota üldajalooliselt haritud uurija peas
tekkivatele seostele ning loovale tõlgen-
dusvõimele. Nii baltisaksa kui ka eesti
rahvusluse ideede uurimisele võiks näiteks

uue sügavusmõõtme anda sisseelamine
suursaksa filosoofilistesse ning publitsist-
likesse vaidlustesse 18.–19. sajandil. Idee-
de ajaloos rõhutatakse järjest enam
kontekstuaalse analüüsi tähtsust ning
mõjutusedki selguvad täies ulatuses alles
siis, kui suudetakse täpsustada ka "varja-
tud poleemika".

Kombineeritud lähenemisviisi näiteks
võiks tuua mõisteajaloo. Saksa ajalootea-
duse mitmekümneaastase suurprojekti
Geschichtliche Grundbegriffe tulemuseks
on kaheksa köidet põhjalikke analüüse
saksa poliitilise keele kesketest mõiste-
test. Viimastel aastatel on sellest projektist
eeskuju võtnud ka väiksemate rahvaste
ideeajaloolased – hollandlased, ungarla-
sed, soomlased. Töötades läbi ulatuslikku
tekstimaterjali, kirjeldatakse mõistete
täendusväljade muutumist ühiskondli-
ke struktuuride ja poliitiliste institutsioo-
nide ajaloo taustal. Kuna üheks sügava-
maks küsimuseks mõisteajaloolise vaate-
viisi puhul on modernsuse defineerimine
ja piiritlemine vastava maa kontekstis,
oleks "Eesti mõisteajalugu" üks konkreet-
ne projekt, mis ei annaks panust mitte
ainult eesti ideede ajalukku, vaid viiks
edasi ka "eesti modernsuse" uurimisel.
Edasi avaneks sellest aga omakorda või-
malus võrdlusteks "täenduslike teistega".

Priit Pirsko:

Ajalookirjutuse võlu ja valu seisneb selles,
et me kõik arvame ajalugu tundvat. Eri-
nevalt diferentsiaalgeomeetriast või mo-
lekulaarantropoloogiast eeldab tavaette-
kujutus ajaloouurimusest üldist mõisteta-

vust. Arusaadavus tekitab aga omakorda kahtlusi ajaloo kui teaduse suhtes. Seepärast tuleb ajalugu kirjutada loetavalt, asjatundlikult ja sallivalt.

Loetavus ei tähenda tingimata seda, et Eesti ajalugu käsitlev kirjatükk peaks olema ühtmoodi ja lihtsalt mõistetav igaühele. Pigem olgu see arusaadav sellele osale ühiskonnast, kellele antud käsitlus on mõeldud. Seega, minu arvates peab igal ajalooramatul olema sihtgrupp, igal autoril silme ees keegi, kellele ta kirjutab – kooliõpilane, kolleeg, lihtsalt ajaloo huviline kodanik. Kooliõpik ei tohi olla jõukohane ainult kolleegile ja ajaloolane dissertatsioon ei pea tingimata kõitma mitteajaloolast. Väidan, et harva õnnestub luua ajaloo teost, mis lummab kõiki lugemisharjumusega inimesi ja on seejuures veel ajalugu. Kuid mõõnan, et seegi pole võimatu, mistõttu andekamad meist võiksid endale aeg-ajalt niisugusegi eesmärgi püstitada.

Asjatundlikkus ei tähenda minu jaoks ainult autori ajaloolast eriharidust. Tõsi, teaduslik uurimus peaks mõistagi olema professionaalne, kusjuures järjest harvem on selleks suutelised iseõppijad. Erinevalt Hans Kruusi ajast on aina raskem ja raskem kirjutada teaduslikku, st rahvusvaheliselt huvipakkuvat ajalookäsitlust puhtalt Eesti ajaloost. Kui Eesti on ajaloo teadusliku uurimuse objekt, siis vaevalt on tänapäeval tegemist millegi enama kui üksikjuhtumi analüüsiga. Usun, et eesti ajaloolaste püüdeks võiksid üha enam saada käsitlused, kus Eesti minevikuprotsessid on osa uurimisvaldkonnast ja mitte asi iseeneses. Muidugi peavad professionaalid kirjutama ka ainult Eesti ajaloost ja

eelkõige eestlastele – see on rahvusliku eneseväärikuse ja omariiklusega seondud nõue. Aga julgen arvata, et niisugused käsitlused ei ole ja ehk ei peagi alati olema mõõdetavad rahvusvaheliste uurimisstandarditega. Näiteks tuleks asjatundlikult kirja panna Eesti kohaajalugu, kusjuures autoreilt ei peaks ilmtingimata eeldama mitte erialast haridust, vaid eelkõige paikondlikku kiindumust ja lugejatundlikkust.

Sallivus on minu jaoks üks professionaalsuse kriteeriume. Ajalooteadlane tunneb halvasti oma eriala, kui ta ei mõista mis tahes ajalookäsitluse paratamatut aegumist. Ajaloolane on kehv ühiskonnateadlane, kui ta eitab tõlgendamisvõimaluste paljusust valdkonnas, mis käsitleb inimühiskonnas sündinut ja mida on kirjeldatud või dokumenteeritud kaasasagsete või, veelgi hullem, järeltulijate – ajaloolaste – poolt. Sallimatuse ülim saavutus oleks nn ametlik ajalugu. Tõsi, riigihanke korras saaks ja tuleks kirjutada teaduslikult värskemaid Eesti ajalugu. Riik oleks eriti kodanikeskne, kui selline Eesti ajalugu tellitaks korraga rohkem kui ühelt teadlaste rühmalt või kui seda tehtaks sagedamini kui kord kümne aasta jooksul.

Seega, Eesti ajalugu tuleks kirjutada nii, et igalt leheküljelt kumaks läbi kirglik püüd Ajaloolise Tõe poole. See ihalus peaks olema kirjasõnasse valatud aga nõnda, et nii autor kui lugeja mõistaksid sellise soovi absoluutse täitmise võimatust. Ühiskond ei seisa hetkegi paigal, ei oleviku ega ka mitte mineviku tõlgendamisel.

Hain Rebas:

Vastus on lihtne: Eesti ajalugu tuleb kirjutada nii nagu läänemaailmas mujalgi, olgu siis aineks regionaalajalugu või majandus-, poliit- või miks mitte ka kultuurilugu. Teemaarendus olenegu pigem autori individuaalsest võimest ja vaimust kui ta pooljuhuslikust lokaalparadigmast. Ajaloolane nimelt otsigu ja selgitagu tõde, mis muud? Kuid see pole Eestis alati nii olnud. Vanasti, õndsas N. Liidu ajal tuli vahel tutvustada eesti ajaloo probleeme ka väljaspool Eestit. Tollal olid Läänes nõuded – ja võivad veel nüüdki olla? – tsipa teised kui näiteks Tallinnas või Tartus. Rohkem ma eesti ajaloolaste sisearuteludes (Ilmjärv/Päts, Hvostov/venelisis, uus või jätkatud mitmekõiteline Eesti ajalugu jne) siinkohal sekkuda ei soovi. Kuid selmet nagu tavaliselt lähtuda niigi küsitavatest periodiseeringutest, üritaksin vahelduseks läheneda eesti üldajaloole lokaalselt, see tähendab: tutvustamiseks sündmusi, inimesi, seoseid, epohhe, keskenduksin kohtadele. Näiteks Narva puhul selgitaksin rahulikult Liivimaa ja Novgorodi/Vene poliitilisi ja majanduslikke suhteid, vaatleksin Rootsi ajastu linnaarhitektuuri ja selle linna valulist otsa Saksa okupatsiooni suurtükimüras ning järgnenud venestamises. Mainides Pupastveret, oleks suurepärase võimalus käsitleda “soomepoiste” liikumist. Jne. Sulev Vahtre on tänuväärset toimetanud hästiloetava ja isikukeskse Eesti ajaloo. Hea, uudne võte. Üldiselt püüavad kallid ametivennad nii siin kui seal kirjutada populaarteaduslikul tasandil usaldusväärselt, ülevaatlikult ja mõnusalt. Kooliõpi-

lastele eriti lähedalt. Teaduslikul pinnal harrastame eelkõige problematiseerivust, selgust ja uuenduslikkust. Tänapäeva uurimus on kindlalt interdistsiplinaarne ehk laia haardega. Ei saa me hommegi hakkama ilma allikate analüüsita, see tähendab veenva selgituseta, mida me üldse vastava küsimuskompleksi kohta võime teada ja mida mitte – jutlustagu vahepeal valeprohvetid, mida tahavad. Kindlasti leiame heas uurimuses ka täpsust, korrektsust, eetilisust ja komparatiivsust ehk võrdlevust. Nii seatakse luubi alla võetud süžee perspektiivi ja proportsiooni. Sest on ju Eesti ajalugu osa Euroopa ajaloost. Samuti eeldatakse akadeemiliselt ajaloolaselt teoreetilist vääramatust, mis on midagi hoopis muud kui (post)marksistlik kuivalujumine ja edasi-tagasi targutamine. Elementaarne on ka artikli dispositsiooni funktsionaalsus. Omalt poolt rõhutan eriti täpset ümberkäimist kausaalsusega, see tähendab, et lugejaile oleks pädevalt ja läbipaistvalt seletatud, miks, mis põhjustel midagi minevikus üldse toimus. Et mis tegurid lisandusid eri ajaperspektiivides või kujunesid koguni otsustavateks. Nagu näha, võiks professionaalne ajalugu oma selgitusotsingute ja akriibiaga asuda kusagil kriminoloogia ja protsessijuura lähistikus, ja mitte eriti kaugel rafineeritumast luuretegevusest. Sest meil on küll teised sihid ja tegutsemisotstarbed kui juristidel ja luurajatel, aga oleme ju uudishimulikud inimesed, küsijad, infohankijad ja rohkem või vähem teravmeelsed teabekätkejad kõik. – Kuid eks öitsegu ka ajaloo põllul tuhat lille!

Tiit Rosenberg:

Küsimus on iseenesest mitmetähenduslik ja keerukas. Tõsiasi on, et Ajalugusid on palju, nad kõik on oma looja nägu ning ka Eesti mõiste on mitmetähenduslik. Kui mõista Eesti ajaloo all ühelt poolt ligi 10 000 aasta pikkust minevikku siin Läänemere idanurka jääval maakamaral ning selle lähistel koos kõigi siin elanud ja siinset elu kujundanud inimeste ning nende järglastega, teiselt poolt aga seda minevikku seletavat üldkäsitlust, siis sellele saaksin anda praegu üsna konkreetse vastuse. Nimelt on siinkirjutaja koos oma kolleegidega Tartu Ülikooli ajaloo osakonnast osalemas Haridusministeeriumi tellimusel ja Õpetatud Eesti Seltsi egiidi all kolmeköitelise koguteose "Eesti ajalugu 1700–2000" koostamisel. Teose projekt (peatoimetaja Sulev Vahtre, 1. kd: 1700–1816/19, tegevtoimetajad Mati Laur ja Tõnu Tannberg, 2. kd: 1816/19–1918, Tiit Rosenberg, 3. kd: 1918–2000, Ago Pajur ja Tõnu Tannberg) on sündinud selle ühiskondliku nõudluse tulemusel, mida kajastas Eesti ajakirjandus 1999. aasta suvel. Teosel on oma kindlad raamid, mille määrab asjaolu, et tellijaks on Eesti Vabariik, mis põhiseaduse kohaselt on iseseisev ja demokraatlik, *de jure* eestikeelne ja *de facto* mitmekultuuriline ja -rahvuslik riik, mis on võtnud suuna Euroopa Liitu, kindlustamaks oma kuumist läänetsivilisatsiooni riikide ja rahvaste perre. Neid väärtusi ja sihte silmas pidades kujuneb ka projektsioon minevikku, millest tahame anda võimalikult põhjendatud, usaldusväärse, tasakaalustatud ja kompaktselt käsitluse. Selles peaks olema

võrdselt esindatud nii poliitiline, vaimuloolis-kultuuriline kui ka sotsiaal- ja majandusajalooline vaatenurk. See seletus meie minevikust on mõeldud eeskätt Eesti kodanikele, kuid taotleb olla mõistetav ka kõigile teistele, mistõttu tahaksime välja tuua nii meie (ajaloo) erilise kui ka seotuse ja sarnasuse muu maailmaga, Euroopaga ja lähima kultuuri-areaaliga, jutustada meie probleemidest üldiste probleemide najal ja taustal. Meie eesmärk pole käsitleda Eesti minevikku mitte kitsalt eesti rahvusliku või talupoeglik-seisusliku ajaloona, vaid paljurahvuselise maa ja ühiskonna ajaloona laiemas üleeuroopalises ja regionaalses kontekstis. Teosele paneb kahtlemata oma pitseri see, et meid – ajaloolasi, käsitatakse riigi ja rahva võlgnikena, mistõttu me ei saa endale lubada kõigile tõelistele uurijatele loomuomast soovi süüvida kohe veel nii paljudesse vastkerkinud teemadesse ja probleemidesse, vaid peame asuma sünteisima olemasoleva ja kohati väga ebaühtlase uurimisseisu põhjal, et jõuda kavandatud köidetega valmis etteantud piires aastail 2000–2002. Teiseks määravad paratamatult teose näo tegijad – s.o uurijatena Eesti ajaloo alale valdavalt 1970.–80. aastatel asunud ajaloolastepõlvkonna kogemused, arusaamad ja oskused, mida püüame rakendada oma parema äratundmise järgi. Muidugi ei jää teose kaasautorite või retsensentidena kõrvale ka ükski teine arvestatav tegija vanemast või nooremast generatsioonist. Loomulikult pole nimetatud kolmeköiteline Eesti viimase kolme sajandi ajalugu kogu "Lõpetatud Suur Narratiiv". Selle algaegadest meie päevini viidud omakäsitluse sünd oleneb

nii teiste vastavate perioodide uurijate kapatsiteedist kui ka tellija(te) maksevõimest. Ideaalis vajame selleks ettevõtmi-seks märksa põhjalikumat kogu senise Eesti ajaloo historiograafia, selles ringlevate ideede, seisukohtade ja müütide jä-relekatsumist, kui see konkreetse kogu-teose kirjutamise käigus võimalik on.³

Kui vastata esitatud küsimusele isikli-kus plaanis – nii nagu seda teeb pidevalt iga ajaloolane, olles valinud oma vaate-nurga ja ainese, kirjutades oma Ajalugu, mis on ju tükike üldisest Eesti ajaloost–, siis pean ennast enam-vähem puhtakuju-liseks sotsiaalajaloolaseks. Mind huvita-vad mitmesugused Eesti (*pro* Balti) ühis-konna sotsiaalsed kihid ning nende vär-vikamad esindajad uusajal. Eeskätt kuulub siia nii põnev ja individuaalselt diferent-seeritud kiht nagu balti aadel ehk mõis-nikkond, aga ka nendega seotud teised kihid alates nn “väikestest maasakslastest” kuni eesti talupoegadest mõisarahvani välja. Seda ajalugu püüan ma praegu lahti kirjutada ühe 19. sajandi Baltimaade suu-rima maaomaniku – von Liphartite aris-tokraatse aadlisuguvõsa tõusu ja languse loo kaudu läbi nelja sajandi. Kõige üldi-semalt öeldes ja ideaalis tuleks Eesti aja-lugu kirjutada võimalikult mitmekesiselt (teematsi, ajatsi ja ruumitsi), värvikalt ja paeluvalt, olenemata sellest, kas käsitle-takse mikro- või makrorühmi ja -protses-se, mentaalset või materiaalselt tasandit, sünteesimaks rangelt verifitseeritavat uuri-must lugejamenu taotleva *story*’ga. Kir-

jutada tuleks, kuidas elasid inimesed, inimrühmad ja kogukonnad siin, mõjuta-des üksteise elu, ning kuidas mõjutas maa-ilma muutumine nende elu ja arusaamist endast ja ümbrusest. Samas peaks ajaloo-lane laskma lugejal aimu saada, kuidas ja miks on autoril kujunenud maailma sün-dinud asjust just niisugune nägemus ehk selle Ajaloolase Eesti ajalugu.

Rein Ruutsoo:

Eesti vajab ilmselt väga mitmesuguseid jutustusi minevikust, kohatutvustusi, kooliraamatuid, arutlusi selle üle, mis võis olla see, mida nüüd enam üldse pole. Ajalugu on üks viise rääkida elust, kujun-dada isiksustatud vahekordi maailmaga. Ajaloo osa kollektiivsete vahekordade kujundamisel on juba küsitavam. Ja ehkki osa inimesi kirjutab ilukirjanduse kõrval ka “tõesti sündinud asjust”, on ajalugu humanitaarteadus. Mingil määral on ta ühiskonnalugu, kuid veel rohkem on aja-lugu kunst. Kellegi kunsti teisele kohus-tuslikuks muuta ei tohi. Minevikku ano-nüümses, isikupäratus keeles “tunnetada” ei saa. Mõtegi sellest, kuidas ajalugu “peab” kirjutama, on üks tulevase koon-duslaagri väravaposte (*Geschichte macht frei!*).

See ajalugu, mis teeb tõesti vabaks, kuulub elumaailma. Samas on ahvatlus ajalugu ideoloogiliselt “koloniseerida” väga suur. Mitte just eriti religioosuses

³ Vt T. R o s e n b e r g, Eesti ajaloo historiograafiast. *Ajalooline Ajakiri* 1999, nr 1, lk 5–8; M. T a m m, Monumentaalne ajalugu. Eesti rahvuslikust ajaloomälust. *Eesti Päevaleht. Arkaadia*, nr 28, 20.05.2000.

Eestis on ajalugu üks mõjusamaid “tsiviilreligiooni” vorme, sellest ka suur surve sellele.

“Objektiivset” ajalugu nõuavad eelkõige totalitaristliku mõtteviisiga inimesed ja poliitikud, kes tahavad ajalugu selle võttega “enda kätte saada”, kindlustada kontrolli oma valijaskonna üle. Kõhedust tekitab Eesti ajalugu “saledateks stroofideks” raiuv “neokomsomollik” seltskond. “Objektiivse” ajaloo kirjutamise nõue on nüüd programmiselt üles seatud. Ajalugu tulevat kirjutada ühes kindlas õiges “keeles”.⁴ Jään selle juurde, et ajalugu on mõtestamine, tähenduste loomine, *tähendusrikas* jutustus ühtede inimeste elust teisele inimesele, inimliku alge kaitsmine inimsuhetes. *Mõistmine*, see millise protsessi osana me midagi möödanikust esitame, ei tulene täielikult sündmustest endast. Selles mõttes on ajaloo objektiivsus illusioon ja leninlikku tüüpi politikaanlus. Kummalisel viisil on turuvabaduse eestvõitlejad kooris- ja sundmõtlemise kohustuse eest väljas.

Ajaloo kirjutamise eri viisides võib tähendust loovate ja “protokoll-lausete” osakaal olla erinev, ajalugu võib kirjutada majanduse, poliitika, eetika jne terminites. Eesti möödanikust on vaja hakata lihtsalt rohkem ja erinevaid raamatuid kirjutama. Arutlused selle üle, kuidas möödanikust kirjutada, on osa mõtteruumist. Ajalugu ei muutu sisukaks mitte parteide, vaid vaimuloo koolkondade vahendusel, koolkondade kaudu elab keskustelev kultuur. Minevik on võimalus, ruum, milles taas-

luuakse eelkõige inimväärtuste maailma ja kaitstakse vabadust mõtelda.

Üks ja mitte just andekam osa Eesti ajaloolasi nüüdses Eesti Vabariigis tahab kindlasti ka eelkõige kindlustatult elada. Neil on igatsus saada riigiteenistujaks, astuda Objektiivse Tõe teenistusse. Et põhjendada maksumaksjale oma äriotsa, st seda, miks just nemad tellimuse saavad, hakkavad nad rääkima ajaloo “objektiivsusest”. Võimul on sellekohane huvi olemas. Saab naaberriigi juhi kõvakaanelise raamatu *peale* asetada omad “kõvad kaaned” selle kohta, kuidas ajalugu “tegelikult oli”.

Sedalaadi raamatute sisetarbimise eesmärk on anda aegade hämarusse hajuv müüt sellest, miks on hea ja õilis riigiisade esimese käsu peale surma minna. Ma ei arva, et sedalaadi ajalugu vaja on. See on 19. sajandi juurtega anakronism. Inimese elu mõtestusena, rahva meta-ajaloona esitatakse oma poliitiline doktriin. Kogu eelnevat ajalugu esitatakse Eesti Vabariigi tekke ja selle taastamise ajaloona, praegushetke võimumeestega eesotsas (meenutagem vaid Mart Laari vedamisel kirjutatud 5. klassi ajalooõpiku skandaalseid asjaolusid). Mõned peavad ajaloolist ideoloogiat ikka veel ajalooks, kuid see on vaid auahnelt lame hegellus. Hvostovi ja antihvostovide vaidlus kohustusliku kollektiivse mütoloogia geograafilis-ruumiliste mastaapide laiendamise üle ei aita sellest üle, kuid on väga valgustav oma küünilisuses.

Kui midagi tõesti vajame, siis uuesti

⁴ M. L a a r, Meie ise ja meie lähiajalugu. *Akadeemia* 1999, nr 11, 2323–2327.

mõtestamist/taastamist vajab ajaloolase profession. Professionaalsus on üks viise, mille abil "tsunft" kindlustab asjaosaliste dialoogi. Ajaloolaste vaimset võimust sõltumatu tsunft tuleb elustada. Nõukoguliku "pärandi" põhiprobleem pole hoopiski mitte selles, et jutustust möödanikest võltsiti, st et ajaloo mõtestamisest tuli välja lülitada teatav osa "kroonikast" ja ideedest. Probleem on selles, et ajaloolase kui suveräänse subjekti, kui ajaloo "looja" profession hävis, purustati humanitaarne alge, eelkõige ennastmõtestav väärikus. Ajaloo kirjutamine lahutati kultuurist. "Kultuur" on tegelikult kirjutaja autonoomia säilitamise mehhanism. Kommunistliku režiimi pärand ei seisne niivõrd mitte selles, et ta kujundas ajaloo kirjutamise standardiks "käärde ja liimi" ajaloo, vaid et ta kahandas olematuks kultuuriolemusliku häbi valetamise pärast, muutis ajaloo ja ajaloolase ameti millegi muu saavutamise vahendiks. Just sellele peaks kõigepealt lõpu tegema.

Jaan Undusk:

Sellest, mis mind Eesti ajalookirjutuses praegusel hetkel kõige enam paelub, olen veidi pikemalt kõnelnud ajakirja *Tuna* käesoleva aasta teises numbris. See oleks katse kirjutada Eesti maiskondliku iseolemise ajalugu, niisiis säärane Eesti (või õieti Liivimaa) ajalugu, mis ei lähtuks mitte rahvuskesksuse printsibist, vaid millestki, mida võiks kutsuda pigem geopoliitiliseks või geokultuuriliseks mentaalsuseks. See erineks kõigist senistest käsitlustest, mille järgi Eesti iseseisvusest saab rääkida ainult

kahes ajalisel isoleeritud lõikes, nimelt kui muistsest priipõlvest, mille katkestas ristivallutuse algus, ning kui rahvusliku ärkamise rüpes idanenud uuest vabadusest, mis tipnes sõltumatu Eesti Vabariigi sünniga 1918 (ja mille tsesuuriks oli omakorda 50 aastat Nõukogude okupatsiooni). Vahepealsed sajandid, see kurikuulus nn seitsesada aastat, oleks siis iseseisvuse seisukohalt lihtsalt tühi aeg ehk iseseisvuse katkemine. Baltisaksa ajalookirjutus erineb eesti omast selle poolest, et nimetab "Liivimaa iseseisvuseajaks" just (suhteliselt iseseisva) Liivi orduriigi aega aastail 1347–1561, mille möödudes lülitati Liivimaa järjepanu mitmete suurriikide, Rootsi, Poola, Venemaa koosseisu. Minu välja pakutav maiskondlik ehk geopoliitiline mall oleks nende kahe vaateviisi teatav ühendus, ent ühtlasi üldistusega kõrgemale.

Olen niisiis veendunud, et iseseisev Eesti Vabariik ei saanud teoks mitte üksnes tänu 18. sajandil levinud valgustuslikele ja muinsusromantilistele ideedele, 19. sajandi estofiilide ja rahvajuhtide väsimatule tegevusele, aja üldisele liberaliseerumisele, rahvusriikliku mõttelaadi levimisele, Esimesele maailmasõjale, Vene impeeriumi allakäigule, eestlaste vaprussele Vabadussõjas jne. Seda pikka ja kirevat asjaolude rida ühendab sajanditevahelise kitiinina mingi kohalikus õhustikus tekkinud **Balti autonoomsusteadvus** (või Balti iseseisvusidee või separaatsusprintsiip). Sääraste ajas kinnistuvate ja teatavat geograafilist ruumi iseloomustavate mentaliteetide, samuti neile vastavate ühiskondlike ja riiklike moodustiste traditsioon võikski olla maiskondliku ajaloo-

vaatluse objekt. Erinevalt rahvuskesksest käsitlusest ei jälgita siin ideede ja institutsioonide pidevust ainult ühe kogukonna või rahvuskeha piires, lugedes need ühtlasi katkenuks juhul, kui nende kandjaks ei ole enam esialgne rahvas. Traditsiooni määratlejaks on pigem selle jätkuvus kindlas geograafilises ruumis, kus tal võib olla täiesti erinev rahvuslik või riikondlik kandja. Rahvusliku historiograafia silmis on säärane ajaloovaatlus sünnist saati ketserlik, sest see lükib ühise traditsiooni nõõrile ka poliitiliselt vaenulikke ideoloogiasid koos nende ühiskondlike kehas- tumustega. Kui aga eeldada, et ajaloo ainus konstant ei ole rahvas või rahvus (mis näib olevat mõistlik) ja et traditsiooni kujundavad ajaloos (rahvusest olenemata) ka erinevad ideedevoolud või riigivalitsus- vormid või geograafilised püsitunnused, siis ei puudu maiskondlikul ajaloovaatlu- sel oma tunnetuslik väärtus.

Me võime ju kahetseda, et mitte Ees- ti kuningriik, vaid Liivi orduriik sai esi- meseks iseseisvaks Põhja-Baltikumi riiki- ks. Ent sellisena näitas ta teed ka hilise- male Eesti Vabariigile, mis seisab praegu selle arenguketi lõpus. Just siis tõestati reaalsuses Balti riikliku autonoomia põ- himõtteline võimalikkus, tõestati see kahesaja-aastase praktikaga, ja just siitpea- le võib aimata idanemas esialgu veel hab- rast ideeajaloolist mõtteid, et “ükskord on Eesti (või Läti) riik”, mis ei kuulu ei Vene, Rootsi ega Saksa riigi koosseisu, vaid on suuteline esinema iseseisva ajaloolis-poliitilise subjektina.

Maiskondliku ajaloovaatluse järgi tu- lebki välja, et Eesti (Liivimaa) geopoliti- lise iseseisvuse idee iseenesest ei ole veel

midagi eestlusele tingimata soodsat. Seda ideed võib kanda ka eestluse suhtes üks- kõikne või vaenulik jõud. Nii mõnigi kord, näiteks nõndanimetatud vanal heal Rootsi ajal, on iseseisvuse idee teatavat taandumist mänguväljal peetud pigem eesti rahva olukorda hõlbustavaks. Eest- laste jaoks musta mainega on seevastu nn Balti erikord, mille abil aga baltisakslus Balti iseseisvuse idee tollase kandjana tagas piirkonna suhtelise iseseisvuse suhetes oma uue isanda, Vene keisririigi kesk- võimuga. Ilma selleta oleks ka Eesti võinud neelduda Vene riiki. Ja just (ebaõiglaselt liialdatud) saksastajaminega Tartu pro- fessor Carl Schirren oli mees, kes formu- leeris autonoomiaprintsiibi kui baltiliku olemise telje – ning mitte keegi ei kõnel- nud 19. sajandil nii tuliselt kui tema Bal- tikumi keelelise autonoomia kaitseks. Jah, muidugi ei kaitsnud Schirren eesti või läti, vaid just saksa keele õigust olla venestus- lainete kiuste Balti provintside n-õ koha- lik riigikeel. Siiski, tähtis on see, et Schirren, võideldes Baltikumi keelelise iseseisvuse eest, võitles kaudselt ka eesti keele tulevaste õiguste eest omal maal. Ärgem unustagem, et Vene kesk- võim ei ole kunagi huvitunud eestlastest või lät- lastest kui rahvustest. Ta on neist huvitu- nud vaid kui Baltikumi iidsete autonoo- miapüüdluste, tema “neetud” separatis- mitungi hilisemaist kandjaist. Vene kesk- võimu mälus on Baltikum ajaloolise auto- noomiapüüdega ala. Ka eestlaste iseseis- vustaotlusi vastustades, ka nõukogude ajal eesti keelt ja meelt lammatastes heitles Vene kesk- võim vaimus ikka sellesama vana Balti autonoomia, ikka sellesama Liivi orduriigi, ikka sellesama Carl

Schirreni keeleideoloogiaga, mis tal siia-
maani pinnuks silmas.

Niisiis toob maiskondlik ajaloovaatlus
esile hulga raskesti seeditavaid paradokse
ja on rahvuskeskse ajalookirjutuse kon-

tekstis igal juhul ketserlik. Tahtmata teda
kuidagi absolutiseerida, arvan ma siiski,
et aeg on küps just (ka) sedalaadi mõtisk-
lusteks ja et just siin peitub üks olulisi
võimalusi oma ajaloomälu värskendada.

Oktoobris 2000
ilmub 2-köiteline

VEENE-EESTI SÕNARAAMAT

(1984–1994 ilmunud 4-köitelise sõnaraamatu
parandatud trükk)

70 000 märksõna

- Sõnaraamat pakub ainet aktiivseks keelekasutuseks
- Sisaldab hulgaliselt sõnaühendeid ja näitelauseid
- Kõikidele märksõnadele on antud grammatiline karakteristik

Eesti Keele Sihtasutuse
kauplus Ateena.
Tallinn, Roosikrantsi 6,
tel. 6446 067

Kirjastuse
PERIOODIKA

väljaandeid müüakse:

TALLINNAS

AS Lehepunkt (R-kioskid)

AS Rinder kiosk

Suur-Karja tn 18

Kauplus Rahva Raamat

Pärnu mnt 10

Kauplus Kupar

Harju tn 1

Kauplus Lugemisvara

Tõnismägi 2

Kauplus Akadeemiline Raamat

Narva mnt 27

Kauplus Ateena

Roosikrantsi tn 6

Eesti Akadeemilise Raamatukogu müügipunkt

Rävala pst 10

Kirjastus Perioodika müügiosakond

Voorimehe tn 9

(müügil ka varem ilmunud nr-id)

TARTUS

Ülikooli Raamatupood

Ülikooli tn 11

Postimehe Äri

Raekoja plats 16

OÜ Greif kauplus

Vallikraavi tn 4

Vikerkaar

TOIMETUS:

Märt Väljataga 646 4059

Marika Mikli 646 4054

Kajar Pruul

Marek Tamm 646 4054

Keeletoimetaja Tiina Lias 646 4054

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 646 4062

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 646 4062

Toimetus käsikirju ei retsenseeri
ega tagasta

Praaeksemplaride korral
pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli
osakonda 627 7592

Toimetuse aadress:

Voorimehe 9, 10146, Tallinn

Fax: 644 24 84.

E-mail:

vikerkaar@teleport.ee

Väljaandja:

kirjastus "Perioodika",
Voorimehe 9, 10146, Tallinn

Trükk:

"Akadeemia Trükk", Niine 11,
Tallinn, tel. 627 7592

"Vikerkaar" nr. 8-9/2000

Vikerkaar

8-9/2000

ISSN 0234-8160

9 770234 816029

78245